

ISSN 2518-752X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər
Research Papers
Вестник

№2, 2020

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№ 2, 2020

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qıf verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dos.)

Abdiyeva Ədalət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dos.)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dos.)

Cəfərov Amil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dos.)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dos.)

Əliyev Məmməd

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., prof.)

Hüseynzadə Gülnar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.e.d., prof.)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü)

İsmayılov Bilal

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., prof.)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dos.)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., prof.)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., prof.)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dos.)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., prof.)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., prof.)

Məsləhətçi heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rummiya)

(Yasski Universiteti, prof.)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, prof.)

Kovaçeç Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, prof.)

Hartman Ziqlinde (Almaniya)

(Osvalt fon Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan Dillər Universiteti, prof.)

Qotsiridze David (Gürcüstan)

(Tbilisi Dövlət Universiteti, prof.)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, prof.)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, prof.)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, prof.)

Məsul katib: **Şabanova Aysel**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: **Əhmədova Solmaz**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc., prof.,
corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.,
Assoc.Prof.)*

Abdiyeva Adalat

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.,
Assoc.Prof.)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd., Assoc.
Prof.)*

Jafarov Amil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.,
Assoc.Prof.)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages,
Phd., Assoc.Prof.)*

Aliyev Mammad

(Azerbaijan University of Languages, D.Sc., prof.)

Huseynzadeh Gulnar*(Azerbaijan University of
Languages, D.Sc., prof.)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc., prof.,
corresponding member of ANAS)*

Ismayilov Bilal

(Azerbaijan University of Languages, D.Sc., prof.)

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.,
Assoc.Prof.)*

Gaziyeva Masmakhanum

(Azerbaijan University of Languages, D.Sc., prof.)

Sabitova Aynur

(Azerbaijan University of Languages, D.Sc., prof.)

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.,
Assoc.Prof.)*

Veysalli Fakhraddin

(Azerbaijan University of Languages, D.Sc., prof.)

Zeynalov Asgar

(Azerbaijan University of Languages, D.Sc., prof.)

Advisory Board:

Bejenaru Ludmila (Romania)

(Yassky University, prof.)

Bondarev Aleksandr (Russia)

(Moscow State Linguistic University, prof.)

Kovashech Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, prof.)

Hartmann Ziglinde (Germany)

*(Osvalt von Volkenstein, Azerbaijan University of
Languages, prof.)*

Gotsiridze David (Georgia)

(Tbilisi State University, prof.)

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, prof.)

Tarasevich Larisa (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, prof.)

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University, prof.)

Executive Secretary: **Shabanova Aysel**

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: **Ahmadova Solmaz**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Абдуллаев Камал (главный редактор)

(Азербайджанский Университет Языков, д.ф.н., проф., действительный член НАНА)

Гаджиева Айтен (заместитель главного редактора)

(Азербайджанский Университет Языков к.ф.н., доц.)

Абдиева Адалат

(Азербайджанский Университет Языков, к.ф.н., доц.)

Алиев Азим

(Азербайджанский Университет Языков, к.п.н., доц.)

Алиев Мамед *(Азербайджанский Университет Языков, д.ф.н., проф.)*

Баширов Видади

(Азербайджанский Университет Языков, к.п.н., доц.)

Вейселли Фахраддин

(Азербайджанский Университет Языков, д.ф.н., проф.)

Газиева Месмеханым *(Азербайджанский Университет Языков, д.ф.н., проф.)*

Гусейнзаде Гюльнар

(Азербайджанский Университет Языков, д.п.н., проф.)

Джафаров Амиль

(Азербайджанский Университет Языков, к.ф.н., доц.)

Зейналов Аскер

(Азербайджанский Университет Языков, д.ф.н., проф.)

Иманов Мухтар

(Азербайджанский Университет Языков, д.ф.н., проф., действительный член НАНА)

Исмаилов Биалал

(Азербайджанский Университет Языков, д.ф.н., проф.)

Куннина Ирина

(Азербайджанский Университет Языков, к.с.н., доц.)

Сабитова Айнура

(Азербайджанский Университет Языков, д.ф.н., проф.)

Шахмурадов Агиль

(Азербайджанский Университет Языков, к.и.н., доц.)

Экспертный совет:

Беженару Людмила *(Румыния)*

(Ясский Университет, проф.)

Хартманн Зиглинде *(Германия)*

(Витсбургский Университет, Азербайджанский Университет Языков, проф.)

Гоциридзе Давид *(Грузия)*

(Тбилисский Государственный Университет, проф.)

Нестеров Александр *(Россия)*

(Уральский Федеральный Лингвистический Университет, проф.)

Серткая Осман *(Турция)*

(Стамбульский Университет, проф.)

Бондарев Александр *(Россия)*

(Московский Государственный Лингвистический Университет, проф.)

Ковашеч Золтан *(Венгрия)*

(Будапештский Университет, проф.)

Тарасевич Лариса *(Белоруссия)*

(Минский Государственный Лингвистический Университет, проф.)

Ответственный секретарь: **Шабанова Айсель**

(Азербайджанский Университет Языков)

Корректор: **Ахмедова Солмаз**

(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Sabir Əliyev (ADU)

KONTRASTİV DİLLƏRDƏN BİR-BİRİNƏ TƏRCÜMƏLƏRDƏ DİSKURS
ADEKVATLIĞI..... 11

Ketevan Baramidze (Tbilisi Dövlət Universiteti)

HÜQUQİ MƏTNLƏRİN GÜRCÜ DİLİNDƏN İNGİLİS DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ
ZAMANI QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR..... 17

Səyyarə Quliyeva (ADU)

MƏTNİN FORMALAŞMASI ZAMANI FON BİLİKLƏRİNƏ ƏLAVƏLƏR..... 24

Pərvanə Hüseynova (BAU)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LEKSİK-QRAMMATİK VƏ YA İKİNCİ TƏQDİMAT
KATEQORİYALARI..... 34

Arzu Məmmədova (ADA)

SOSIAL LİNQVİSTİKADA DİSKURSU TƏHLİL EDƏN ƏSAS
NƏZƏRİYYƏLƏR..... 38

ƏDƏBİYYAT

Ətrabə Gül (BMU)

SİMVOLİK DÜŞÜNCƏ VƏ TƏBİƏTİN SİMVOLLARLA DƏRKİNİN PRİNSİPLƏRİ:
MİFDƏN ƏDƏBİYYATA..... 45

Qismət Rüstəmov (ADU)

CEFRİ YEVGENİDESİN “MİDLSEKS” ROMANINDA GENDER İDENTİKLİYİ
PROBLEMİ..... 51

Əliş Ağamirzəyev (BDU)

BİRİNCİ DALĞA RUS MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ ƏSAS MÖVZULARI..... 57

METODİKA

Sevda İmanova (ADU)

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASINDA
İSTİFADƏ OLUNAN MODELƏRİN TƏSNİFATI..... 67

Nobahar Əzizova (ADU)

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV METODLARIN ROLU..... 76

Sevinc Əliyeva (ARTİ)

ŞAGİRD FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN
YÜKSƏLDİLMƏSİNİN MÜHÜM AMİLİ KİMİ..... 80

PEDAQOQİKA

Mehmet Ali Ceyhan (Bayburt Universitet)

NƏCİB FAZİL QISAKÜRƏK YARADICILIĞINDA TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ.....84

Ellada Tağiyeva (ADBTİA)

AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNİN MULTİKULTURAL ƏNƏNƏLƏRİNİN
İNKİŞAFINDA GÖRKƏMLİ MAARİFÇİ S.Ə.ŞİRVANININ ROLU.....92

Kəmalə Yusifova (BMU)

QƏHRƏMANLIQ DASTANLARI PEDAQOJİ FIKRİN ENERJİ
QAYNAĞI KİMİ.....97

PSIXOLOGİYA

Könül Haqverdiyeva (ADU)

M.F.AXUNDOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN “MƏN” KONSEPSİYASININ
TƏCƏSSÜMÜ.....103

İCTİMAİ ELMLƏR

Sevda Məhərrəmovə (ADU)

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DÜNYA İQTİSADİYYATINA
İNTEQRASIYASI.....111

Şəfəq Abdullayeva (ADU)

QAFQAZ YƏHUDİLƏRİNİN SOSIAL-İQTİSADİ STATUSU.....119

PERSONALİLƏR

CƏFƏR XƏNDAN – 110.....125

XRONİKA.....127

CONTENTS

LINGUISTICS

Sabir Aliyev (AUL)

ADEQUACY OF DISCOURSE IN TRANSLATIONS FROM CONTRASTIVE LANGUAGES..... 11

Ketevan Baramidze (Tbilisi State University)

DIFFICULTIES IN TRANSLATING LEGAL TEXTS FROM GEORGIAN INTO ENGLISH, CHALLENGES FOR TRANSLATORS WORKING IN THE EU CONTEXT IN TRANSFERRING EU SPECIFIC TERMINOLOGY, TYPES AND EXAMPLES OF ERRORS BY GEORGIAN LEGAL TRANSLATORS AND WAYS TO AVOID THEM.....17

Sayara Guliyeva (AUL)

ADDITIONAL KNOWLEDGE IN TEXT FORMATION.....24

Parvana Huseynova(BEU)

LEXICAL-GRAMMATICAL OR THE SECOND PRESENTATION CATEGORIES IN THE AZERBAIJANI.....34

Arzu Mammadova (ADA)

FUNDAMENTAL THEORIES IN SOCIOLINGUISTICS STUDING DISOURSE..... 38

LITERATURE

Atraba Gul (BEU)

SYMBOLIC THINKING AND PRINCIPLES OF UNDERSTANDING NATURE WITH SYMBOLS: FROM MYTH TO LITERATURE.....45

Qismat Rustamov (AUL)

PROBLEMS OF GENDER IDENTITY IN JEFFREY EUGENIDIS' NOVEL "MIDDLESEX" 51

Alish Agamirzayev (BSU)

THE MAIN TOPICS OF THE FIRST WAVE OF RUSSIAN EMIGRATION LITERATURE.....57

METHODICS

Sevda Imanova (AUL)

CLASSIFICATION OF MODELS USED IN FORMING INTERCULTURAL COMPETENCE.....67

Nobahar Azizova (AUL)

THE ROLE OF INNOVATIVE METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES.....76

Sevinj Aliyeva (AREI)

STIMULATING STUDENT ACTIVITY AS AN IMPORTANT FACTOR IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION..... 80

PEDAGOGICS

Mehmet Ali Ceyhan (Bayburt University)

EDUCATIONAL ISSUES IN THE WORK OF NAJIB FAZIL KISAKUREK.....84

Ellada Taghiyeva (ASAPC)

THE ROLE OF THE PROMINENT ENLIGHTENER S.A. SHIRVANI IN THE DEVELOPMENT OF MULTICULTURAL TRADITIONS OF THE AZERBAIJANI SOCIETY 92

Kamala Yusifova (BEU)

HEROIC EPOSES AS A SOURCE OF ENERGY OF PEDAGOGICAL THOUGHT..... 97

PSYCHOLOGY

Konul Hagverdiyeva (AUL)

PERSONIFICATION OF “SELF-CONCEPT IN THE WORKS OF M.F.AKHUNDOV.....103

SOCIAL SCIENCES

Sevda Maharramova (AUL)

INTEGRATION THE ECONOMY OF AZERBAIJAN INTO THE WORLD ECONOMY111

Shafag Abdullayeva(AUL)

SOCIO-ECONOMIC STATUS OF CAUCASIAN JEWS..... 119

BIG NAMES

JAFAR KHANDAN – 110.....125

UNIVERSITY LIFE.....127

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Сабир Алиев (АУЯ)</i> АДЕКВАТНОСТЬ ДИСКУРСА В ПЕРЕВОДАХ КОНТРАСТИВНЫХ ЯЗЫКОВ.....	11
<i>Кетеван Барамидзе (Тбилисский Государственный Университет)</i> ТРУДНОСТИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ С ГРУЗИНСКОГО НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК.....	17
<i>Саяра Кулиева (АУЯ)</i> ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ЗНАНИЯ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ТЕКСТА.....	24
<i>Парвана Гусейнова (БАИ)</i> ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ФОРМЫ ИЛИ КАТЕГОРИИ ВТОРИЧНОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ	34
<i>Арзу Мамедова (АДА)</i> ОСНОВНЫЕ ТЕОРИИ В СОЦИОЛИНГВИСТИКЕ ИЗУЧАЮЩИЕ ДИСКУРС.....	38

ЛИТЕРАТУРА

<i>Атраба Гюль (БИУ)</i> СИМВОЛИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И ПРИНЦИПЫ ПОЗНАНИЯ ПРИРОДЫ С ПОМОЩЬЮ СИМВОЛОВ: ОТ МИФА К ЛИТЕРАТУРЕ.....	45
<i>Гисмет Рустамов (АУЯ)</i> ПРОБЛЕМЫ ГЕНДЕРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В РОМАНЕ ДЖЕФФРИ ЕВГЕНИДИСА «СРЕДНИЙ ПОЛ».....	51
<i>Алиш Агамирзоев (БГУ)</i> ОСНОВНЫЕ ТЕМЫ РУССКОЙ ЭМИГРАЦИОННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПЕРВОЙ ВОЛНЫ.....	57

МЕТОДИКА

<i>Севда Иманова (АУЯ)</i> КЛАССИФИКАЦИЯ МОДЕЛЕЙ ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ.....	67
<i>Нобахар Азизова (АУЯ)</i> РОЛЬ ИННОВАТИВНЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ.....	76
<i>Севиндж Алиева (ИОАР)</i> СТИМУЛИРОВАНИЕ АКТИВНОСТИ УЧЕНИКОВ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ.....	80

ПЕДАГОГИКА

<i>Мехмет Али Джейхан (Байбуртский университет)</i> ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ НАДЖИБА ФАЗИЛЯ КИСАКУРЕКА.....	84
<i>Эллада Тагиева (АГАФКС)</i> РОЛЬ ВЫДАЮЩЕГОСЯ ПРОСВЕТИТЕЛЯ С.А.ШИРВАНИ В РАЗВИТИИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ОБЩЕСТВА.....	92
<i>Камал Яусифова (БИУ)</i> ГЕРОИЧЕСКИЕ ЭПОСЫ КАК ИСТОЧНИК ЭНЕРГИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ.....	97

ПСИХОЛОГИЯ

<i>Кенуль Хагвердиева (АУЯ)</i> ПЕРСОНИФИКАЦИЯ КОНЦЕПЦИИ «Я» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ М.Ф.АХУНДОВА.....	103
--	-----

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

<i>Севда Магеррамова (АУЯ)</i> ИНТЕГРИРОВАНИЕ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА В МИРОВУЮ ЭКОНОМИКУ	111
<i>Шафаг Абдуллаева (АУЯ)</i> СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СТАТУС КАВКАЗСКИХ ЕВРЕЕВ.....	119

ПЕРСОНАЛИИ

ДЖАФАР ХАНДАН – 110.....	125
ХРОНИКА.....	127

DİLÇİLİK

Sabir Əliyev
Azərbaycan Dillər Universiteti

KONTRASTIV DİLLƏRDƏN BİR-BİRİNƏ TƏRCÜMƏLƏRDƏ DİSKURS ADEKVATLIĞI

Açar sözlər: *tərcümə, kontrastiv dillər, mədəniyyət, adekvatlıq, diskurs*

Keywords: *translation, contrastive languages, culture, adequacy, discourse*

Ключевые слова: *перевод, контрастивные языки, культура, адекватность, дискурс*

Dünya dilləri olduqca zəngin tərkibə, müxtəlif quruluşa və geniş ifadə imkanlarına malikdir. Dillərin yaranma, inkişaf tarixləri, keçdikləri mərhələlər, mənşə ümumiliyi, qrammatik uyğunluğu, yayıldıqları areal, xalqların bir-biri ilə sosial-iqtisadi, elmi, siyasi, diplomatik əlaqələri əsrlər boyu onların dillərinin formalaşmasına, qarşılıqlı təsirinə səbəb olmuşdur. Təbii olaraq, fərqli coğrafi ərazilərdə yaşayan xalqlar arasında həm mədəniyyət, həm də dil fərqləri mövcuddur. Hər bir xalqın mədəniyyəti isə aşkar şəkildə həmin xalqın dilində öz əksini tapır. Tərcümə nəzəriyyəsində işçi dillərin mütərcimlər tərəfindən dərinlən mənimsənilməsi ilə yanaşı, hər iki xalqın mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə bələd olmaq tələb olunur. Başqa sözlə, tərcüməçi həm dillər arasındakı struktur fərqlərdən, həm də etno-kulturoloji amillərdən xəbərdar olmalıdır. Bu aspektdən yanaşdıqda, dillərin və mədəniyyətlərin kontrastiv nöqtəyi-nəzərdən tədqiqi tərcümə nəzəriyyəsi üçün də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kontrastiv araşdırmalar qohum olmayan dillər arasında aparıldığından tərcüməşünaslıqda xüsusi önəm daşıyır. Dillərin kontrastiv tədqiqi dillər arasındakı struktur fərqlərin aşkar edilməsində və bu fərqlərin tərcümə prosesində mütərcimlər tərəfindən nəzərə alınmasında önəmli rola malikdir [1, s.22].

Tədqiqata cəlb edilən Azərbaycan və ingilis dilləri kontrastiv dillər hesab edilir. Dillərin hər birinin fərqli quruluşa, müxtəlif dil ailələrinə mənsubluğu tərcüməni çətinləşdirən amillərdəndir. Qohum dillər arasında belə fərqlərin olduğunu nəzərə alsaq, kontrastiv dillərdən tərcümələr etdikdə mütərcimlərin daha çox çətinliklərlə qarşılaşdığını söyləmək olar. Dillərin genealoji təsnifatına əsasən ingilis dili Hind-Avropa dilləri ailəsinin German dilləri qrupunun qərb yarımqrupuna daxildir. İngilis dili qədim german tayfalarının dilləri əsasında meydana gəlmişdir. Azərbaycan dili Altay dilləri ailəsinin Türk dilləri qrupunun Oğuz dilləri yarım-

qrupuna aiddir. Azərbaycan dili qədim oğuz dili əsasında formalaşmışdır. Dillərin tipoloji təsnifatına görə ingilis dili flektiv, Azərbaycan dili isə aqqlütinativ dillər hesab edilir. Lakin fərqlər bununla yekunlaşmır. Flektiv dillərin hamısı eyni xüsusiyyətə malik deyil. Buna görə də flektiv dillərin özləri də iki yerə bölünür: 1) sintetik-flektiv dillər; 2) analitik-flektiv dillər. İngilis dili fransız və italyan dilləri kimi analitik-flektiv dillərə aid edilir [6, s. 121].

Son zamanlar dilçilikdə diskurs termininə tez-tez rast gəlinir. İngilis dilli lüğətlərdə diskurs (discourse) sözünün mənası “yazılı və ya şifahi ünsiyyət”, “müzakirə” deməkdir. Diskurs termin kimi dilçilik elmində ilk dəfə 1952-ci ildə Amerikalı alim Zeliq Hərrisin “Diskurs təhlili” adlı (Discourse analysis) məqaləsində işlədilmişdi. Görkəmli alim diskursa mətn kimi yanaşmışdır. Diskurs çoxmənalı anlayışdır, eyni zamanda nitq, dil fəaliyyəti kimi də anlaşılır. Diskursu əsasən nitq, mətn və dialoqla əlaqələndirirlər, ünsiyyət aktı hesab edirlər. Diskurs sosial tərkibə malik canlı nitqdır, dilin aktivliyi ilə əlaqədardır və müəyyən sahənin leksikasını əks etdirir. Diskurs nitqdə və mətnlərdə yer alan xüsusi leksika, semantika, praqmatika və sintaksisdir və ünsiyyət prosesində aşkara çıxır [7, s.67]. Diskurs bir neçə sözdən və ya ifadədən, o cümlədən, böyük həcmli bədii ədəbiyyat nümunələrindən də ibarət ola bilər. Diskursun təsnifatı şifahi və yazılı olmasına, tiplərinə (fərdi və institusional diskurs), janrlara (hekayə, müsahibə, söhbət, elmi məqalə, siyasi çıxış, məhkəmə iclası, sorğu-sual), insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə etməsinə, məişət, elmi, rəsmi və ya kriminal üslublarda olmasına görə ayırd edilir [3, s.43]. Onu yalnız mətnlə əlaqələndirmək düzgün deyil, o cümlədən, ekstralinqvistik amillərin rolunu da nəzərə almaq lazımdır. Yəni, diskurs yalnız mətnlə bağlı deyil, mətndən xaric faktorlar da diskursla sıx əlaqəlidir. Mətndən xaric amillər sırasına əsərin müəllifinin yaşı, sosial mühiti, təhsili, dünyagörüşü, ünsiyyət prosesinin iştirakçılarının münasibəti, sosial statusu, davranışı və fəaliyyəti daxildir. Bunlar hamısı ünsiyyət aktına təsir edir [5, s. 48].

Adekvatlıq tərcümə nəzəriyyəsində əsas anlayışlardan biridir. Son illər tərcümə nəzəriyyəçiləri ekvivalent tərcümə anlayışından daha çox adekvat tərcüməyə üstünlük verirlər. Bu da təbiidir. Adekvat tərcümə dedikdə mütərcim tərəfindən orijinalın əsas məzmununun, məxəz dildəki təəssüratın tərcümə dilinə transformasiyası başa düşülür. Adekvatlıq özü-özlüyündə nisbi anlayışdır. Adekvatlıq anlayışı mütərcimə məxəz və hədəf mətnlər arasında bir kompromis tapmağa imkan verir. Tərcüməçi orijinaldakı əsas ideyanı, mənanı hədəf dil oxucusuna çatdırmaq üçün lazım gəldikdə müəyyən təfərrüatları ixtisar edə bilər. Adekvatlıq tərcümə prosesidir, məxəz və hədəf mətnlər arasındakı uyğunluqdur. Ekvivalentlik isə tərcümə prosesinin nəticəsidir. Ekvivalent tərcümə ekvivalentlərə əsaslanan, onlar əsasında yaranan tərcümədir. Bu isə həmişə mümkün deyil. Kontrastiv dillər arasındakı struktur, fonetik, leksik, qrammatik, etno-kulturoloji və üslub fərqlərini nəzərə aldıqda adekvat tərcümə daha optimal tərcümə hesab edilə bilər. Burada əsas məqsəd hədəf dilin normalarına riayət etməklə məxəz mətnin məzmununa dəyişiklik etmədən onun tərcümə dilinə transformasiyasıdır. Adekvat tərcümə orijinaldakı ümumi mənanın, məzmunun hədəf dildə də oxşar təsir yaratmağı anla-

mına gəlir. Məxəz mətndə işlənən söz və ifadələrin kontekst daxilindəki mənalara uyğun hədəf dildə münasib qarşılıqlarının tapılması hesab edilir [3, s.79]. Qohum dillər arasında müəyyən oxşarlıqların, uyğun xüsusiyyətlərin olduğunu nəzərə alsaq, ekvivalentlik anlayışının mümkünlüyünü vurğulamaq olar. Ekvivalentliyə nail olmaq üçün məxəz və hədəf dillər arasında dilin bütün səviyyələrində uyğunluq olmalıdır. Lakin, kontrastiv dillərdən tərcümələr edildiyi zaman bunu söyləmək mümkün deyil [2, s. 236].

Fərqli dil ailələrinə mənsub olan Azərbaycan dilindən ingilis dilinə və ya ingilis dilindən Azərbaycan dilinə bədii əsərlərin tərcüməsində mütərcim müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır. Məxəz dilin öz strukturu, ifadələri və həmin dil üçün səciyyəvi olan etno-kulturoloji terminləri var. Eyni zamanda, tərcüməçi bədii əsərlərə xas olan obrazlılıq, emosionallıq, müəllifin istifadə etdiyi neologizmlər və kultural terminlərlə qarşılaşır. Orijinalın estetik təsirini müəyyən dərəcədə hədəf dilə çevirmək mümkün olur. Mütərcim məxəz mətndəki kultural terminlərin hədəf dilə tərcüməsində onların müvafiq qarşılığı olmadığından deskriptiv üsuldən istifadə etməklə transformasiya edir. Müəllif neologizmlərinin tərcüməsində isə mütərcim orijinaldakı sözün və ya ifadənin hədəf dildəki adekvat qarşılığını tapmağa çalışır. Kultural terminlər (cultural terms) bir xalq, millət və ya etnik qrup üçün səciyyəvi olan sözlərdir. Belə sözlər məxəz dil üçün səciyyəvi olduğundan onların adekvat qarşılığının tapılması çətinləşir. Belə etno-kultural səciyyəvi sözlərin tərcüməsi zamanı mütərcim deskriptiv tərcümə üsulundan istifadə etməklə hədəf dildə həmin sözlərin izahını verir. Tərcüməçi orijinaldakı kultural terminlərin hədəf dildə izahını verməklə onların qarşılığını, adekvatını tərcümə etmiş olur. Bu cür terminlər orijinal mətnə yığcam olduğuna və etno-kulturoloji səciyyəyə daşdığına görə onların hədəf dilə həmin şəkildə tərcüməsi çətinləşir. Müxtəlif mədəniyyətə malik xalqlar arasında adət-ənənə və mədəniyyət fərqi mütərcimə ekvivalent və analog üsulundan istifadə etməyə imkan vermir. Manaf Süleymanovun “Eşitdiklərim, Gördüklərim, Oxuduqlarım” kitabında rast gəlinən kultural terminlər Azərbaycan dilindən ingilis dilinə prof.Qılıncxan Bayramov tərəfindən tərcümə edildikdə mütərcim məhz təsviri (descriptive) üsuldən istifadə etmişdir. Orijinal mətnəki bəzi sözlər xalqın mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə sıx bağlı olduğundan onların əsl mahiyyəti məhz təsviri üsulla transformasiya edildikdə ingilis dilli oxucu tərəfindən anlaşılır: “İçəri şəhər” - “İcheri Sheher” (Old City, the Castle), “quberniya” - “gubernia” (province), “qoçu” - “a qochu” (daredevil), “Atəşgah” - “Ateshgah” (temple of Fire worshippers), “arxalıq”-“an arxalik” (a kind of coat dressed in past times), “çuxa” - “chukha” (Caucasian coat), “Həftə bazarı” - “Hafta bazari” (bazaar which worked only on Sundays), “tiryəlxana” - “the opium-smokers’ houses”, “ləbləbi” (peas kept in milk and then fried), “şəkərbura” (cakes), “paxlava” (cakes with nuts oral mounds), “Ağşalvarlılar” (men who wore white colour trousers), “miyanpur” (driedfruit, particularly apricots and peaches filled nuts). Etno-kulturoloji amillərlə zəngin olan mətnlərin tərcüməsində ən yaxşı yol təsviri (descriptive) üsuldur. Təsviri üsul mütərcimə məxəz dildə olan kultural

terminin hədəf dilə tərcüməsi zamanı şərhələrlə onun mənasını izah etməklə hədəf dildə olan qarşılığını, uyğun variantını, adekvatını tapmağa imkan verir [2, s.86].

Tərcümə zamanı məxəz və hədəf mətnlər arasında adekvatlığa nail olmaqda mütərcimə çətinlik yaradan məsələlərdən biri də müəllif neologizmlərinin tərcüməsidir. Məxəz mətn onun dili üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri və etno-kulturoloji amilləri özündə ehtiva etməklə yanaşı, həm də yazıçının leksikasını əks etdirir. Belə sözlər müəllif neologizmləri adlanır. Müəllif neologizmləri şairlər və ya yazıçılar tərəfindən konkret kontekstə uyğun bədii ifadənin leksik vasitəsi kimi işlədilir. Təbii olaraq, fərdi müəllifə xas olan sözlərin tərcüməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Müəllif neologizmləri bir dildə mövcud olur, digərində isə həmişə analoqu olmur. Müəllif təxəyyülünün məhsulu olan bu sözlər yalnız məxəz dilə və həmin xalqın mədəniyyətinə aid ola bilər. Müəllif neologizmləri bədii əsərlərin dilini daha zəngin, obrazlı etməyə xidmət edir. Tərcüməçi əsərin dilinə, süjet xəttinə, hansı dövrü əhatə etməsinə, əsas məzmununun nədən ibarət olmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Müəllif neologizmləri bədii əsərə öz leksik mənalарına müvafiq konnotasiya verir. Yazıçının özünün düzəltdiyi neologizmlər ilə zəngin olan əsərlərdən biri də ingilis yazıçısı Corc Oruelin “1984” romanıdır. Əsər ingilis dilindən Azərbaycan dilinə Vilayət Quliyev tərəfindən tərcümə edilmişdir. Corc Oruelin antiutopiya romanında yaratdığı sadəcə, sadələşdirilmiş yeni bir dil deyil, cəmiyyətdəki haqsızlıq, sosial ədalətsizlik və digər mənfi cəhətlər bu dil vasitəsilə təsvir edilmişdir. Cəmiyyətdə baş verən hadisələri yazıçı məhz bu spesifik sözlər vasitəsilə ifadə etmişdir. Həmin söz və ifadələrin qarşılığı isə hədəf dildə mütərcimin diskursu ilə verilmişdir. Məxəz və hədəf dillər arasındakı həm struktur, həm də mədəniyyət fərqlərinə görə tərcüməçilər deskriptiv üsuldən istifadə edirlər [2, s.235].

Məxəz mətndə yazıçının işlətdiyi müəllif neologizmlərinin mütərcim tərəfindən Azərbaycan dilinə analoq üsulu və kontekstual mənə əsasında edilmiş tərcümələrinə nəzər yetirək: “Newspeak” (Yenidil), “Oldspeak” (Köhnədil), “Thought Police” (Fikir Polisi), “Thoughtcrime” (Fikircinayəti), “Doublethink” (İkifikirlilik, eyni anda bir-birinə zidd iki anlayışı düz kimi qəbul etmək), “Malreported” (Yalnız və ya balaca kağız parçasında kodlaşdırılmış və xüsusi bir şəxs üçün nəzərdə tutulmuş məlumat), “Unpersons” (Mövcud olmayanlar, əsərdə bütün cinayətkarlar belə adlandırılır). Orijinalda olan müəllif neologizmlərinin hədəf dilə ekvivalent üsul ilə transformasiyası mütərcimlər üçün müəyyən çətinliklər yaratsa belə, onların müvafiq adekvatının tapılması, qarşılığının verilməsi mümkündür. Analoq üsulu və kontekstual mənə əsərin əsas mənasını, mahiyyətini hədəf dildəki oxucu üçün anlaşılqı edir [8, s.51].

Bədii əsərləri tərcümə etdikdə adekvatlığa nail olmaq üçün orijinaldakı obrazların diskursunun hədəf dildə münasib qarşılığı yaradılmalıdır. Yazıçının və ya obrazların diskursunun adekvat tərcüməsi mütərcimdən hədəf dildə həmin personajların yenidən yaradılmasını tələb edir. Bu zaman tərcüməçi çox maraqlı məqamlarla qarşılaşır. Hər bir yazıçının fərqli diskursu olduğu kimi yaratdığı obrazlar da daxil olduqları sosial qrupa, xarakterlərinə görə fərqlənə bilərlər. Mütərcim ilk öncə yazıçının əsərdə ifadə etdiyi başlıca ideyanı anlamalı, əsərin ruhunu duy-

malı və obrazların xarakterinin əsas xüsusiyyətlərini ayırd etməlidir. Tərcüməçi obrazların müxtəlif sosial təbəqələrə, yaş qruplarına mənsub olmalarını nəzərə almalıdır. Yalnız bundan sonra obrazların diskursunun hədəf dildə uyğun qarşılığını yaratmağa çalışmalıdır. Görkəmli amerikan yazıçısı Cek Londonun “The Call of the Wild” (Əcdadların harayı) povesti tərcüməçi Seyran Şiriyev tərəfindən orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Əsər əsasında yazıçının və mütərcimin diskurslarının adekvatlığını müqayisəli şəkildə təhlil edək:

Manuel had one besetting sin. He loved to play Chinese lottery. Also, in his gambling, he had one besetting weakness—faith in a system; and this made his damnation certain. For to play a system requires money, while the wages of a gardener’s helper do not lap over the needs of a wife and numerous progeny.

Manuelin əsas nöqsanı Çin lotereyası oynamağa qızgın girişməsiydi. Onun bir kəsir cəhəti də sistemə inanması idi ki, bu da gec-tez onu məhvə aparıb çıxaraçaqdı. Çünki sistem üzrə oynamaq üçün çoxlu pul lazımdı. Bağban köməkçisinin qazancı isə heç arvad-uşağının ehtiyaclarını belə ödəmirdi.

Tərcüməçi orijinaldakı iki sadə cümlənin yaratdığı mənanı Azərbaycan dilinə bir cümlə daxilində ifadə etməklə adekvat təsir yarada bilmişdir. Mütərcim kontekstual mənadən yararlanmışdır. Orijinalın ifadə tərzinin Azərbaycan dilinin ifadə tərzindən fərqlənməsinə baxmayaraq mütərcim hədəf dildə adekvatlığa nail ola bilmişdir. Mütərcim Azərbaycan dilində əsərlə tanış olan oxucuya orijinalın yaratdığı təəssüratı, ruhu, obrazlılığı ötürə bilmişdir [4, s.14-15].

Highly as the dog-driver had for evaluated Buck, with his two devils, he found, while the day was yet young, that he had undervalued. At a bound Buck took up the duties of leadership; and where judgment was required, and quick thinking and quick acting, he showed himself the superior even of Spitz, of whom Franço is had never seen an equal.

Kayur Fransua əvvəllər də Bakda iki şeytanın yatdığını təsdiq edər, onun haqqında yüksək fikir yürüdərdi. Amma heç bir gün keçməmiş o, kəşf etdi ki, bu iti lazımınca qiymətləndirməyib. Bak rəhbər roluna dərhal elə girdi və fərasət tələb olunan yerdə elə cəldlik və qətiyyət göstərdi ki, hətta Fransuanın fikrincə, tayı-bərabəri olmayan Şpitsi də ötüb keçdi [4, s.43].

Pike, who pulled at Buck’s heels, and who never put an ounce more of his weight against the breast-band than he was compelled to do, was swiftly and repeatedly shaken for loafing; and ere the first day was done he was pulling more than ever before in his life.

Qoşquda Bakdan sonra gələn tənbel Payk əvvəllər qayısa ancaq xala-xətrin qalmasını girər, bir qətrə də artıq güc vurmazdı. İndi isə Bakın tez-tez təsirli cəzası nəticəsində elə qeyrətə gəlmişdi ki, elə birinci gündən ömründə eləmədiyi tərzdə qızgın cəhdlə işin qulpundan yapışmışdı [4, s.44].

Əsərdən seçilmiş bu hissələrin tərcüməsində mütərcim tərəfindən hər bir sözün və ya ifadənin hədəf dildəki adekvatını, münasib qarşılığını tapmaq həmişə mümkün olmasa belə, kontekstual mənadən çıxış edərək orijinaldakı mənanın hədəf dildəki adekvat qarşılığına müvəffəq olunmuşdur.

Kontrastivdillər arasındakı struktur və mədəniyyət fərqlərinə baxmayaraq, yaxşı tərcümə əsəri üçün vacib hesab edilən anlaşıqlılıq, oxunaqlılıq, orijinalın ruhunun və yazıçının ifadə etmək istədiyi fikrin, ideyanın transformasiyası mümkündür. Məxəz mətndəki obrazların diskursunun hədəf mətnə adekvatının, qarşılıqlılığının verilməsi və orijinalın mahiyyətinin tərcümə dilinə çevrilməsi mütərcimin diskursu vasitəsilə reallaşır. Mütərcimlər orijinaldakı obrazların diskursunu hədəf dilə tərcümə edərkən onların qarşılıqlılığını, adekvatını tapmağa səy göstərir. Başqa sözlə, orijinalın diskursunun hədəf dildə adekvatını yaratmağa çalışırlar. Nəticə etibarilə, məxəz və hədəf mətnlər arasında diskurs adekvatlığı reallaşır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: UniPrint, 2010.
2. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: OKA Ofset nəşriyyatı, 2008.
3. Baker M., Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London: Routledge, 1998.
4. Cek London. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2005.
5. Hatim B., Mason I. Discourse and the Translator. New York: Longman, 1990.
6. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Nurlan, 2004.
7. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs Tədqiqi. "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2013.
8. Orwell G. Nineteen Eighty-Four. London: Penguin Books. 2004.

Summary

Adequacy of Discourse in Translations from Contrastive Languages

The Article deals with discourse adequacy in translations from contrastive languages and reveals the differences between Azerbaijani and English. It explains the notion of discourse as a termin linguistics and classifies its types, genres and structures. It also displays the inferences based on the works of the popular writers and illustrates the structural and cultural differences in source and target languages. Moreover, the article stresses the role of culture and tradition in the target text.

Резюме

Адекватность дискурса в переводах контрастивных языков

В статье рассматривается адекватность дискурса в переводах контрастивных языков, различия между азербайджанским и английским языками, раскрывается понятие дискурса как термина в лингвистике и классифицируются его типы, жанры и структуры. Статья отображает выводы, основанные на работах известных писателей, и иллюстрирует структурные и культурные различия в исходном и переводимом языках. Более того, в статье подчеркивается роль культуры и традиций в переводе.

Rəyçi: prof. Q. Bayramov

Ketevan Baramidze
Tbilisi State University

DIFFICULTIES IN TRANSLATING LEGAL TEXTS FROM GEORGIAN INTO ENGLISH, CHALLENGES FOR TRANSLATORS WORKING IN THE EU CONTEXT IN TRANSFERRING EU SPECIFIC TERMINOLOGY, TYPES AND EXAMPLES OF ERRORS BY GEORGIAN LEGAL TRANSLATORS AND WAYS TO AVOID THEM

Açar sözlər: *AB sənədlərində işlədilən terminlər, dərin araşdırma, hüquqi tərcümə, terminlərlə əlaqəli səhvlər, Təşkilatlararası üslub təlimatı*

Keywords: *EU specific terms, in-depth research, legal translation, term-related errors, Interinstitutional Style Guide*

Ключевые слова: *термины ЕС, углубленное исследование, юридический перевод, ошибки связанные с терминами, Межведомственное руководство по стилю*

ABSTRACT

The objective of this paper is to explain what makes creating quality legal translations especially hard from Georgian into English and even harder for Georgian legal translators working in the EU context when the source language is English, why transferring EU specific terms is particularly challenging for Georgian translators, present some terms with unique connotations, bring examples of different types of errors made by Georgian translators and suggest ways to avoid these errors. This paper first focuses on some EU specific terms and then focuses on the importance of conducting in-depth research in translating legal texts, necessity to use Interinstitutional or EU Style Guide for Georgian translators working in the EU context as the harmonisation of the legislation of Georgia with that of the EU became even more important after the conclusion of the Association Agreement, different types of register, diction, collocation, punctuation and writing convention related errors on the examples of different laws and legal texts and ways to avoid these errors. In writing this paper, a case study research methodology has been applied. The aim is to demonstrate the importance of research in translation, how development of research skills, continuous expansion of knowledge and simple application of the Interinstitutional or EU Style Guide can provide solutions to various terminology and translation issues and by presenting different types of errors, explaining their causes and providing possible solutions, assist translators in avoiding these errors to produce more quality translations in the future.

Translation of legal documents in general and, especially in the EU context, requires great skills and knowledge not only of the source and target languages and general characteristics of legal language but also legal systems

which are different in different countries. Consequently, producing successful legal translations is especially difficult for Georgian translators of EU legislation since Georgian legal system is a part of the civil law family and English legal system of the common law family, which, unlike civil law, “has, at its heart, judge made “precedents” or “case law” on which future legal decisions are made [3].” Additionally, the fact that Georgia is just a country aspiring to join the EU and is in the process of translating EU legislation in the language, which is not an official language of the EU makes the task of creating successful translations even more challenging since EU glossary is being now developed here. Thus, English, as a source language of EU law, poses significant challenges to legal translators, and in this case to Georgian legal translators, especially, when it comes to reconciling civil law traditions to that of the common law. “Equally challenging is to translate specific EU legal terms that are often exclusive only to the EU legal system [1]. “Some terms with unique meanings used in the EU legal context are as follows: *acquis communautaire* (a French term referring to the cumulative body of European Community laws, comprising the EC’s objectives, substantive rules, policies and, in particular, the primary and secondary legislation and case law – all of which form part of the legal order of the European Union), *comitology* (the set of procedures through which the European Commission exercises the implementing powers conferred on it by the EU legislator, with the assistance of committees of representatives from EU countries), *ordinary legislative procedure* (the standard procedure for all decision-making in the European Union, unless the treaties state otherwise), *European Troika* (term used, especially in the media, to refer to the decision group formed by the European Commission (EC), the European Central Bank (ECB) and the International Monetary Fund (IMF)), etc. [1].

However, there are cases when Georgian legal translators make term-related errors stemming from lack of lexical knowledge. These errors could easily be avoided if a translator does simple research to learn the difference between some simple terms which seem similar. Research is an integral part of translation and especially when translating the EU law since as Aleksandra Čavoški says, “the EU represents an amalgam of different cultures and legal traditions which have a profound impact on translation. Hence, legal translation becomes an Achilles heel of this process. Two major challenges of legal translation are the use of English as a SL and the EU specific and expert terminology [1].” In order to adequately translate EU specific terminology, translators, especially in candidate or recently joined countries, need an in-depth insight into different legal traditions, and this is only possible if they make research as part of their job and expand their knowledge of different legal traditions. “Translators are encouraged to continuously enrich their knowledge of different legal traditions and to follow any changes in policy areas which fall within their translation expertise. This includes any EU legislative amendments, as well as familiarisation with non-binding documents such as the Commission’s guidelines which often offer explanations of certain terminology. Additionally, The European Commission also developed special guidelines for external translators which should

assist them in translating for the Directorate General for Translation (European Commission 2016) as well as different style and grammar guides in all EU languages (European Commission 2012) [1].”

Legal translation is demanding in general, but it is especially challenging in the EU context, which is multilingual and multi-legal, and different political, ideological and procedural factors have an impact on it. Consequently, translators have to make difficult terminology-related decisions and, by doing so, reconcile civil law traditions with that of the common law. In coping with such a serious challenge, translators must make all efforts to avoid grammatical, punctuation and morphological errors, and adherence to the Interinstitutional or the European Commission English Style Guide is one way to do so. These guides are handbooks for authors and translators with broad and general guidance: linguistic conventions presented in them should be adhered to. Despite lots of translators’ efforts to do so, there still are some common punctuation and grammatical errors, which Georgian legal translators usually make, with this resulting in translated documents appearing rather unprofessional and sloppy. Out of these common errors, in these article we will discuss those related to:

- ▶ capitalization (e.g., rule of law, state (adjective), director, department, company, judgment, rule, ministry, government, etc., which should not always be capitalized);
- ▶ punctuation (e.g., improper use of colons, commas after ‘and’, over-use or misuse of brackets, etc.);
- ▶ numbers: one to nine, 10, 11 etc.;
- ▶ Unnecessary use of synonyms (e.g., head / director, judgment / ruling / decision);
- ▶ Pre-modification (e.g., a legal entity unit-holder, plant varieties breeders).

One universal explanation to solve the capitalization issue, which is also clearly given in the Style Guide, is that capital letters should be used for proper nouns– the names of people, things or ideas, in contrast to common nouns, which are not specific. In accordance with this universal rule, common nouns, such as ‘law’, ‘ordinance’, ‘order’, ‘motion’, etc. must be capitalized when they apply to a specific document, and lower-cased when they are used in a general sense. In view of this, the translator of the already mentioned Law of Georgia on Notaries (hereinafter – translation 1) published on the website of the Notary Chamber of Georgia, made a capitalization-related mistake in the very beginning by writing the following: ‘this law determines the legal basis of arrangement of the notariate and notarial activities...’ As it has already been said, despite ‘law’ being a common noun, here it is the name of the specific law, which is the Law of Georgia on Notaries and, accordingly, ‘this law’ should be written with an upper case throughout the document, as it is in the second translated version (here in after – translation 2) of the same law posted on the www.matsne.gov.ge web site, where the translator starts it in the following way: ‘This Law determines the legal basis for arranging the notarial system and the official activities of notaries

public...’ Likewise, the same capitalization-related mistake can be spotted in paragraph 2 of Article 12 of translation 1 of the same law, which reads ‘a person may be released from the obligation of passing the professional part of qualifying examination if he/she has passed a qualifying examination for judges specialized in General or Civil and Administrative Laws...’; this section clearly mentions civil and administrative laws in general, rather than specific laws, which is why these words should be lower cased, as it is in the translation 2, which reads: ‘a person shall be released from the obligation to pass the professional part of the qualification exam for notaries public if he/she has passed a qualification exam for judges in the speciality of common or civil and administrative laws...’

Likewise, the Style Guide reads the following: for long titles and all subtitles use a capital only on the first word, on any proper nouns and on any adjectives formed from proper nouns: Economic and budgetary outlook for the European Union 2017 Handbook on European law relating to asylum, borders and immigration[2]. However, Article 16 of translation 1 has a heading in which each word starts with a capital letter: Registration of Notary with the Notary Registry of Georgia and Commencement of Notarial Activities, unlike to the heading of the same article of translation 2: Registration of notaries public with the Registry of Notaries of Georgia and the commencement of notarial activities by registered notaries public. The translator makes the similar error when capitalizes general meeting in paragraph 3 of Article 30 of the same law: The Charter of the Notary Chamber of Georgia shall be approved by the General Meeting of the Notary Chamber of Georgia. As general meeting is not the name of a specific meeting, and it is just a common noun, obviously, no capitalization is needed and the correct version is again suggested by translation 2: The statute of the Notary Chamber of Georgia shall be adopted by the general meeting of the Notary Chamber of Georgia.

Similarly, terms such as ‘applicant’, ‘respondent’, ‘plaintiff’, ‘defendant’, ‘appellant’, should be capitalised when referring to the specific plaintiff or defendant and lowercased when the words are applied in a general sense to describe the class of person.

According to the EU Style Guide and Interinstitutional Style Guide, which we think are reasonable to follow considering that the harmonisation of the legislation of Georgia with that of the EU is paramount for us, when each item in the list, which often occurs in legal translation, completes the introductory sentence, each item should be ended with a semi-colon, closed with a full-stop and started with a lower-case letter[2], as this is in the following example from the Law of Georgia on Notaries on the www.matsne.gov.ge website:

1. The official activities of notaries public shall be supervised by the Ministry of Justice which, within the scope of its competence, shall:

a) monitor the compliance of the activities of notaries public with the legislation of Georgia and the correctness of the payment of charges for notarial actions;

b) request from notaries public information and materials necessary for carrying out supervision;

c) delegate the power of supervision to the Notary Chamber of Georgia for certain matters related to the official activities of notaries public.

However, in the second translation of the same section in the same law published on www.notary.ge website, each item after the introductory sentence is upper-cased and the rule of using a semi-colon after each item except for the last is also violated, with this making the following section sloppy and unprofessional:

A notary's official activities shall be supervised by the Ministry of Justice, which shall within the scope of its competence:

a. Control the compliance of a notary's activities with the Georgian legislation and the accuracy of having notarial fees paid for a notarial act.

b. Require from a notary all information and material being necessary for supervision;

c. Delegate the supervision authority to the Notary Chamber of Georgia on certain issues of a notary's official activities.

It is a universally known fact that different languages use punctuation differently. For example, in Georgian, use of a comma after 'and' if the conjunction is followed by information that clarifies or is used as an aside is necessary; however, in English, putting a comma after the conjunction 'and' results in an error. For example, in Georgian, this section is grammatically correct: ... და, თუკი ამას ითვალისწინებზე როგონული კანონმდებლობა, მისცეს შესაბამისი უფლებები. Although the application of the same punctuation in English will lead to a punctuation error, for commas after 'and' are not used in English, and in the following section, the comma after 'and' must be deleted: ... and, if this is provided for in the national legislation, he shall be granted the corresponding rights.

Also, less important information must be enclosed by parentheses, i.e. round brackets or commas; however, overuse of round brackets also does more harm than good. More specifically, to produce a professional translation, the translator must know the corresponding writing conventions; for example, in English, it is more common to use commas before and after parenthetical clauses started with the word "including," than round brackets. However, in Georgian, the use of brackets before similar clauses is possible: წყალსატევეში განთავსებული აკვაკულტურის კონსტრუქცია – სხვადასხვა ფორმისა და ტიპის თევზსაშენი გალია, თევზსაშენ იოჩხი, საზრდელი, ლარვებისა და წყალმცენარეთა სპორების შესაგროვებელი სხვადასხვაფორმისადა ტიპისბაგირის, ბადისებური ტომრის, კალათის კონსტრუქცია, ხელოვნური მყარი ფსკერული კონსტრუქცია (მათ შორის, ხელოვნური რიფი). Accordingly, in the English version of this section of the Law of Georgia on aquaculture, using a comma in its final sentence, instead of the parenthesis is more justifiable and natural: aquaculture structure in the reservoir – the fish cage of different forms and types, fish-well, fish farming tank, the structure of ropes, net sacks, baskets of different forms and types for gathering larvae and spores of aquatic plants, artificial solid bottom structures, including artificial reefs.

In accordance with the general rule, the numbers one to nine should be spelled out in English, and digits applied thereafter. Accordingly, the following section from the Article 23 of the Law of Georgia on Aquaculture must be translated in the following way:

აკვაკულტურის სუბიექტს უფლება აქვს, აკვაკულტურის ნებართვის მოქმედების ვადის გასვლამდე არა უადრეს 6 თვისა დაა რაუგვიანეს 3 თვისა მოითხოვოს აკვაკულტურის ნებართვის მოქმედების ვადისარაუმეტეს 20 წლით გაგრძელება.

The aquaculture entity is entitled to demand that the validity term of the aquaculture permit be extended for not more than 20 years not earlier than six months before the expiry of the aquaculture permit term and not later than three months.

Legal translators must also remember that consistency is of utmost importance in legal documents and, accordingly, the use of different terms with a similar meaning, i.e. the use of different synonyms, is unnecessary, and can even lead to ambiguity, which is why the translator must stick to one chosen term and use it throughout the entire document. For example, the word ‘head’ cannot be replaced with ‘director’ and neither can ‘ruling’ be used instead of ‘verdict’ or ‘judgment.’ In order to maintain consistency and make the document easier to read, it is far more reasonable to use one term throughout the translation than its various synonyms.

And finally, to make a successful translations of legal documents, translators should avoid overuse of pre-modifications and replace them with of-phrases instead; for example, it is better to write the holder of a legal entity unit rather than a legal entity unit-holder or breeders of plant varieties rather than plant varieties breeders, etc.

Conclusion

This paper with its illustration and analysis of different types of errors made by Georgian legal translators in general and within the EU context leads to the following conclusions:

- legal translators must have effective research skills and willingness to conduct comprehensive research whenever the necessity for this emerges to produce successful translations;
- legal translators must be aware of writing conventions of both the SL and TL, must use them accordingly and follow the EU or Interinstitutional Style Guides, especially when working in the EU context, to avoid producing sloppy and unprofessional translations;
- Legal translators must continuously expand their knowledge of different legal traditions and follow any changes in policy areas within their translation expertise.

Reference:

1. Čavoški, A 2017, Interaction of law and language in the EU: Challenges of translating in multilingual environment, *The Journal of Specialised Translation*, issue 27, pp. 59-60. pp. 68-70.

2. European Commission English Style Guide (2019), pp.23-29. pp.58-59.
3. Waters, S 1997, Legal English: One register or several genres?, Revue belge de Philologie et d'Histoire, p.805
4. <https://matsne.gov.ge/en/document/view/3691981?publication=2>
5. <https://matsne.gov.ge/en/document/download/16492/48/en/pdf>
6. <https://matsne.gov.ge/en/document/view/90928?publication=17>
7. https://www.notary.ge/res/docs/sakanonmdeblo/axali_aktebi/eng/NOTARY_LAW_30.06.pdf
8. <https://matsne.gov.ge/en/document/view/30370?publication=26>
9. <https://matsne.gov.ge/en/document/view/90928?publication=17>
10. <https://www.notary.ge/eng-44-sakanonmdeblo-aqtebi>

Xülasə

Hüquqi mətnlərin gürcü dilindən ingilis dilinə tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər

Məqalədə AB sənədlərində gürcü dilindən ingilis dilinə edilən hüquqi tərcümələrin problemləri araşdırılır.

Məqalədə konkret məna daşıyan bir sıra terminlər və tərcüməçilər tərəfindən edilən müxtəlif növ səhvlərin nümunələri təqdim olunur, eyni zamanda bu nöqsanların baş verməməsi üçün üsullar təklif edilir. Bu məqalədə, ilk növbədə AB sənədlərində işlədilən xüsusi terminlər nəzərdən keçirilir, daha sonra hüquqi mətnləri tərcümə edərkən dərin araşdırmanın vacibliyi, Avropa Birliyi ilə Əməkdaşlıq sazişinin bağlanmasıdan sonra Gürcüstan və Avropa Birliyi qanunvericiliyinin uyğunlaşması ön plana çəkildiyinə görə, AB kontekstində işləyən tərcüməçilər üçün, AB sənədlərinin Üslubi Direktivindən istifadə edilməsinin vacibliyi vurğulanır. Bu təlimatlar müəllif və tərcüməçiləri istiqamətləndirən məlumat kitabçasıdır. Burada şərh edilən bütün lingvistik üslublar nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatın məqsədi tərcümə sahəsində gələcək tədqiqat vərdişlərinin inkişafı və biliklərin davamlı genişləndirilməsi üçün araşdırmalara ehtiyac olduğunu nümayiş etdirməkdir.

Резюме

Трудности при переводе юридических текстов с грузинского на английский язык

В данной статье исследуются проблемы переводчиков работающих в контексте ЕС. Указанные проблемы возникают в процессе юридических переводов с грузинского на английский язык. В статье представлены ряд терминов со специфическим значением, и приведены примеры различных типов ошибок, допущенных переводчиками, а также предложены способы во избежание их. В данной статье сначала рассматриваются некоторые специфические термины ЕС, а затем делается акцент на важность проведения глубокого исследования при переводе юридических текстов и необходимости использования Руководства по стилю ЕС для переводчиков, работающих в контексте ЕС, поскольку гармонизация законодательств Грузии и ЕС стала еще более важной после заключения Соглашения об ассоциации с Европейским Союзом. Указанные принципы представляют собой справочники с широким и общим руководством для авторов и переводчиков. Следует придерживаться изложенных в них лингвистических приемов.

Səyyarə Quliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

MƏTNİN FORMALAŞMASI ZAMANI FON BİLİKLƏRİNƏ ƏLAVƏLƏR

Açar sözlər: *funksiya, informasiya, situasiya, mətn, niyyət*

Keywords: *function, information, situation, text, intention*

Ключевые слова: *функция, информация, ситуация, текст, цель*

Bildiyimiz kimi həm nitq prosesində, eləcə də mətnin formalaşması zamanı iştirakçılar müəyyən funksiyalar yerinə yetirir, həmçinin müəyyən rollar oynadığı kimi mətn parçasının özündə də danışan-dinləyən, danışan, təsvir edən və oxuyan olmaqla iki tərəf mövcuddur. Bu zaman situasiyadan asılı olaraq tərəflərin özünü təqdim etməsində müəyyən freymlər olur ki, bunlar da mətnin formalaşması üçün zəmin yaradır və kommunikasiyanın hansı istiqamətdə gedəcəyini hesab edirik, müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Təbii olaraq danışan və yaxud, hadisəni, hərəkəti təsvir edən eləcə də həmin informasiyanı qəbul edənlərin biliyinin necə təşkil olunması əsas rol oynayır. Hər iki tərəfin fon bilikləri, hadisə və hərəkətlərə münasibətləri, məkan və zaman çərçivəsində nəzərdə tutulur, yəni danışan və təsvir edən informasiya qəbul edən qeyd etdiyimiz parametrlərini nəzərə almaqla köhnə informasiyanın – yəni bəlli olanın üzərinə hansı informasiyanı və onu necə ötürməsinə düzgün müəyyənləşdirməklə yanaşı informasiya qəbul edən yeni informasiyanı necə tez və mükəmməl qəbul etməsi üçün onun həm fon biliklərini, həm də obyektiv və subyektiv situasiyalarda hansı parametrlərin daha doğru olması məsələsini də nəzərə almalıdır.

Başqa bir mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, nitq prosesində eləcə də mətnin formalaşmasında danışanın (təsvir edən) semantik mənalı ilə, dinləyənin mənası arasında müəyyən fərqlər də vardır və onları aşağıdakı kimi şərh edə bilərik. Əlbəttə, dil vasitəsilə biz müəyyən mənanı ifadə edirik, lakin mənanı müəyyənləşdirmək üçün biliyin təşkili prinsipi (freymlər) bəzən heç də asan olmur. Ona görə də mənanı ölçmək (dəqiqləşdirmək) üçün bir neçə ölçü vardır ki, bunlar da mətnin formalaşmasında, cümlənin qurulmasında habelə informasiyanın ötürülməsində və onun qəbul edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ə. Abdullayev bu problemdən bəhs edərkən Diyk və Kinçin nəzəri fikirlərinə söykənərən qeyd edir ki, *“bu zaman üç əsas xüsusiyyəti diqqət mərkəzində saxlamalıyıq: a) Linqvistik təhlil. Biz informasiyanın təhlil (və ya sintezinin) proseslərini və onun semantik şərhini tam modelləşdirmirik, semantik informasiyanın işlənməsi ilə kifayətlənirik. b) Biliklərin təqdim edilməsi və istifadəsi. Biz biliklər bazasını və ya digər koqnitiv informasiyanı, məsələn rəyləri, etiqadları və məqsədləri – əlaqəli mətnin başa düşülməsi üçün istifadə edilən müxtəlif semantik*

aməliyyatlar üçün vacib olan informasiyanı verən hər bir şeyi tam təsvir etmirik: istifadə edilən bilik təsadüfi və intuitiv xarakter daşıyır (biz isə həmin məsələni mətn çərçivəsində tam aydınlaşdırmağa çalışırıq – S.Q.). c) Mətnin koqnitiv işlənməsində kontekstual informasiya sisteməlik təqdim edilir” [2, s.113].

Dediklərimiz bir cümlənin işlədilməsində necə olur, belə təsəvvür edək ki, “*stolun üstündə vaza dolu şaftalı vardır*”. Həmsöhbətin biri deyir: “*Can you give a peach?*” və stolun üstündəki vaza baxır. Bu cümləyə ədəbi dil norması çərçivəsində yanaşdıqda o deməkdir ki, sənin fiziki imkanın varmı bir şaftalını (a peach) mənə verəsən – bu artıq semantik mənədir, çünki avtomatik olaraq digər həmsöhbət cavab verir “*Yes, I can*”. Tamamilə təbiidir və birinci həmsöhbətin sorğusuna həm qrammatik, həm də linqvistik baxımdan məntiqli cavabdır. Lakin kommunikasiya prosesində həmçinin danışanın niyyətində tutduğu bir mənə vardır ki, bu artıq ədəbi dildən kənardır ki, o tərəf-müqabili ilə ünsiyyət yaratmağa çalışır və bu artıq danışanın dediyinin semantik mənəsidir.

Yeri gəlmişkən burada semantik mənənin nədən ibarət olmasına aydınlıq gətirməyimiz daha doğru olardı və yazımızın məzmununu bir qədər də zənginləşərdi. Semantik mənəni tam anlamaq üçün üç əsas komponent mövcuddur: cümlənin işləndiyi kontekst, cümlədə olan sözlərin mənəsi, cümlənin morfoloji və sintaktik quruluşu. Bunları tam dərk etmək üçün aşağıdakı bir cümləni üç (bir-birindən cüzi fərqlənən) variantda təqdim etməyimiz yerinə düşərdi.

- 1) *A dog chased a cat under the house.*
- 2) *The dog chased a cat under the house.*
- 3) *My dog chased a cat under the house.*

Bu cümlələrin hər üçündə bir pişiyin it tərəfindən evin altına qovulması informasiyası ötürülür, lakin cümlələrin temaları fərqli olduğundan danışanın mənəsi – yəni niyyəti hər üç cümlədə fərqlidir. Birinci cümlədə hansısa itin “*a dog*” pişiyi evin altına qovulmasından xəbər verilir və bu itin kimə məxsus olması həm informasiyanı ötürənə, həm də qəbul edənə məlum deyildir və informasiya ötürənin niyyəti sadəcə faktı ötürmək olmuşdur, yəni nə mövzu “*a dog*” kimə məxsusdur, rema-objekt “*a cat*” kimə məxsusdur bəlli deyildir və biliyin təşkili “*freym*” prinsipi yalnız (faktı) bildirir və pragmatik mənə vardır. Semantik mənə isə ondan ibarətdir ki, *dog, chased, a cat* və bir daha vurğulamaq istərdik ki, semantik mənə məhz ingilis dilinin leksikonundan ibarətdir. Əlavə olaraq onu da qeyd edək ki, cümlənin morfoloji və sintaktik quruluşu mənəlandırılmada əsas rol oynayır. Bir anlığa həmin cümlədə söz sırasını “*a cat under the house a dog*” kimi dəyişsək nəinki informasiyanın ötürülməsi, heç cümlənin strukturu belə düz olmaz və buna görə də bir daha qeyd etmək lazımdır ki, semantik mənə həmçinin cümlənin qrammatik quruluşundan asılıdır, əgər qrammatik quruluş, yəni morfoloji və sintaktik struktur olmasa orada olan sözlər söz yığımından başqa heç bir şey olmaz və kommunikasiya alınmaz və heç bir biliyin təşkili mexanizmindən bəhs oluna bilməz və heç bir semantik mənə, danışanın niyyəti haqqında düşünmək belə çətin olar.

İkinci cümlədə isə pişiyi evin altına qovan it ən azı danışan, informasiyanı ötürən adama məlumdur və o burda da faktı ötürür və yuxarıda bəhs etdiyimiz se-

mantik məna, danışanın mənası, niyyəti eynilə qalır, yalnız mövzu – “*a dog*” – “*the dog*”-la əvəzlənir və bütün məsələlər birinci cümlədə olduğu kimi təkrarlanır, ancaq yenə də informasiyanın ötürülməsinin səbəbi informasiya qəbul edən üçün hələ də tam aydınlaşmır, sual olunur ki, informasiyanı ötürənin məqsədi nədir? niyə belə bir faktı göstərir, informasiya qəbul edən üçün onun mənası varmı, birinci halda hansısa itin pişiyi evin altına qovması faktı, ikinci halda informasiya ötürən üçün bəlli olan itin pişiyi evin altına qovması hələ də fikrimizcə heç bir təfərrüatlı məlumat deyil, yalnız faktdır. Semantik məna bu cümlədə ayrı-ayrı sözlərin *the dog, chased, a cat, under, the house* mənalarından asılıdır və buna görə də semantik məna hər bir halda ingilis dilinin leksikonundan asılı olur, cümlənin morfoloji və sintaktik strukturu onun mənasında həlledici rol oynayır. Birinci cümlədə qeyd olunduğu kimi bu cümlənin də strukturunu “*a cat under the house chased the dog*” kimi dəyişsək burada əvvəlki mənadan heç bir əlamət tapılmayacaq, deməli yenə də vurğulayaq ki, semantik məna cümlənin quruluşundan asılıdır, əks halda orada struktura olmasa, iştirak edən sözlər, söz yığımından başqa heç nə ilə adlanmaz və informasiya ötürülməsindən söhbət belə gedə bilməz.

Üçüncü cümlədə isə məsələ birinci iki cümlədən fərqlidir, fakt fakt olaraq qalır, yəni “*pişiyin evin altına it tərəfindən qovulması*”, lakin burada işlədilmiş “*my*” əvəzliyi danışanın ötürdüyü daha başqa bir informasiyanı özündə əks etdirir, yəni nə qədər ki, informasiyanı danışan ötürür və bununla ifadə edir ki, onun iti var, pişiyi evin altına qovan it heç də naməlum deyil, məlumdur və situasiyadan asılı olaraq koqnisiya vasitəsilə başqa mənalar da ortaya çıxıb bilər. Yəni yuxarıda vurğuladığımız mətnlərin mənalarının (bizim bu variantda cümlənin) öyrənilməsi qrammatik proseslərin sadə mənalarından mürəkkəb mənaların yaradılması ilə izlənilir. “*My*” yiyəlik əvəzliyinin işlədilməsi qeyd etdiyimiz kimi danışanın itin olması, pişiyi məhz onun itin evin altına qovması informasiyasının ötürülməsi sadə fakt deyil, orada danışanın mənası, niyyəti fərqlidir.

Danışanın mənası-niyyətini güman etmək olar ki, dinləyənin pişiyi yoxa çıxıb “*I have lost my cat*” pişiyimi itirmişəm dinləyən, informasiya qəbul edən deyir. Belə halda danışanın mənası-niyyəti ondan ibarətdir ki, dinləyən, danışana desin ki, gedim həmin pişiyə baxım. Biz burada təsvir olunan hadisənin semantik mənasında dinləyənin pişiyin itirməsi ilə danışanın “*my dog chased a cat under the house*” fikri arasında əlaqəni tapmaq o qədər çətin deyil. Danışanın mənasını-niyyətini başa düşmək üçün, onun yəni danışanın, dinləyənin pişiyinin yoxa çıxması faktını bilməsi və həmin məlum məsələyə uyğun olaraq ona pişiyini tapmaqda yardımçı olmaq arzusu və dinləyənin pişiyinin sağ-salamat evə gətirilməsi semantik mənasını nəzərdə tutmasıdır.

Burada başqa bir mürəkkəb kontekstual mənanı koqnisiya vasitəsilə aşkar etmək olar. Belə bir məsələ var “*Kim öz ayranına turş deyər*” yəni danışan bir tərəfdən pişiyin evin altına onun iti tərəfindən qovulmasını bildirməklə yanaşı, eyni zamanda pişiyin heç bir zədə almadığını evin altında salamat olmağını da nəzərdə tutur, əks halda o heç zaman deməzdi ki, “*my dog chased a cat under the house*”,

hətta pişiyin dinləyənə-informasiya ötürənə mənsub olmadığını bilsəydi belə danışan etiraf etməzdi.

Bütövlükdə nümunə gətirdiyimiz bu cümlələrdə biliyin təşkili (freym) prinsipini biz belə bir struktura ilə işarələyə bilərik. Semantik-leksik-qrammatik. Onun ardınca birinci tərəfdə semantik məna, digər tərəfdə isə danışanın mənası-niyyəti və bunların ümumi məcmusu onların işlədildiyi kontekst-praqmatika. Yəni semantika leksikon, qrammatika və semantik mənanı bir yerə yığıb əlaqələndirir. Praqmatika isə kontekstdə işlədilmə və həmçinin semantika və danışanın mənası-niyyətini bir yerə yığır.

Bir məqama da diqqət çəkməliyik ki, məna dildə semantika və praqmatika ilə bağlı olsa da onların hər birinin özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri vardır. Semantika bir tərəfdən məntiqlə yaxın olur, məntiqlə əlaqəlidir, məntiqi-semantik modellər vasitəsilə bir-birinə təsir edir, digər tərəfdən isə koqnisiya ilə bağlıdır. Praqmatika isə tamamilə xeyli fərqli olaraq psixologiya və sosiologiya daha çox yaxındır. Semantika üçün məna dil sistemində (F.de Sössür təqdimatına əsasən – la langue) ciddi şəkildə, möhkəm təşkil olunmuş bir parametrdir.

F.Veyselli bu barədə yazır: *“Danışan söhbətə başlamaq istəyir, həm də çox şey demək istəyir, sadəcə olaraq söhbətə körpü salır. Deməli, dinləyən başa düşür ki, həmsöhbəti nəsa demək istəyir. Ancaq bu “nəsa” deyilmiş sözdən daha genişdir. Deyilənə nəsa əlavə edilə bilər. Praqmatika da buna implikasiya deyilir və bu açılmamış, gizlində qalan məna ifadə edən də olur”* [4, s.210].

Bizim cümlə variantlarında danışan-informasiya ötürən birinci iki cümlədə sanki körpü salmaq üçün faktları sadalayır. Qeyd etdiyimiz kimi üçüncü cümlədə informasiya qəbul edənə dolayısı yolla onun pişiyinin itdiyini bildiyindən məhz onun itin pişiyi evin altına qovmasını ifadə etməklə həm işarə edir, həm də pişiyin zədə almamasını vurğulamaqla bərabər implisit olaraq dinləyənə gedib həmin pişiyin ona məxsusluğunu yoxlamasına işarə vardır və göründüyü kimi dinləyənə pişiyinin itməsi, itin pişiyi evin altına qovması arasındakı əlaqə implisit olaraq cümlələr şəklində verilən freymlər vasitəsilə ifadə olunur və müəyyən bilik formalaşır. Bunlar sonda pişiyi danışanın itin qovması, onun itin olması, dinləyənə pişiyinin yoxa çıxması və evin altına qovulan pişiyin sağ olması, heç bir zədə almaması informasiyası bu hadisə barədə implisit bilik formalaşdırmışdır.

Keçən əsrin 60-cı illərində mətndən bəhs edərkən E.Nayda qeyd edirdi ki, *“biz bədii və bədii olmayan mətnlər arasında fərqi onda görürük ki, bədii olmayan mətnlər öz təbiətinə görə endosentrikdir, bədii mətn və onun komponentləri isə ekzosentrikdir”* [5, s.62].

Onu vurğulamaq istərdik ki, Naydanın qeyd etdiyi kimi bədii mətnlər adətən sadəcə faktları sadalamaq, ötürülməli olan informasiya haqqında səlis biliyin təşkilini formalaşdırır və informasiyanı qəbul edən oxucu, dinləyici qeyd edilən fakt, hadisə, məfhum barədə müfəssəl bilik əldə etməklə bərabər, gələcəkdə lazım olan da həmin məlumatı başqalarına da ötürə bilər. Ancaq endosentrik mətnlərdə isə yalnız hesab edirik faktlar sadalanır, quru faktlar isə bədii mətn parçalarından xeyli fərqli olur və onu bir çox hallarda dar müstəvidə başa düşürlər, çünki orada

olan sözlərin bir çoxu bəzən terminoloji səciyyə daşıyır və həmin terminləri isə dar çərçivədə olan insanlar (yəni həmin sahədə çalışan) başa düşə bilirlər.

Biliyin təşkilində, həmçinin mətnin formalaşmasında fon biliklərinə əlavələri mətn parçasında təhlil etməyimiz daha məntiqli olardı. Yuxarıda həmin məsələləri cümlə səviyyəsində təhlil etdik, indi isə mətn parçasında onlara münasibət bildirək. Bəllidir ki, mətn parçasında mətn yaradan formal əlaqə vasitələri iştirak edir, həmçinin orada kontekstual, semantik əlaqə də vardır.

Ardıcılıq, zəncirvari, eləcə də paralelizm əlaqələri vasitəsilə formalaşan bir mətn parçasında həm kommunikativ funksiyasının mətn vasitəsilə yerinə yetirilməsi, həm də həmin kommunikasiya zamanı biliyin təşkili prinsipi (freymi) və eyni zamanda informasiya ötürülərkən fon biliklərinə əlavə olunan bilikləri nəzərdən keçirməyimiz hesab edirik yazımızın məzmununu zənginləşdirər, eləcə də tədqiqatımız mətnlərin strukturunu situativ-kommunikativ təhlil olduğu üçün mətn parçasının təhlili sözsüz məqbul sayılmalıdır. Biz çalışırıq ki, mətn parçası fərqli olsun yəni orada təsvirlilik xüsusiyyəti xüsusi önəm təşkil edir və bir qayda olaraq mətn parçası ya birinci, ya da üçüncü şəxs tərəfindən təsvir olunur, nəql olunur, başqa sözlə informasiya üçüncü şəxs haqqında nəql edilirsə, bu mətn parçasında müəllif informasiyanı birinci şəxs tərəfindən nəql edir. Belə bir mətn parçasına müraciət edək:

It turned cold that night and the next day it was raining. Coming home from the Ospedale Maggiore it rained very hard and I was wet when I came in. Up in my room the rain was coming down heavily outside on the balcony, and the wind blew it against the glass doors. I changed my clothing and drank some brandy but the brandy did not taste good. I felt sick in the night and in the morning after breakfast I was nauseated. "There is no doubt about it", the house surgeon said. "Look at the whites of his eyes, Miss". Miss Gage looked. They had me look in a glass. The whites of the eyes were yellow and it was the jaundice. I was sick for two weeks with it. For that reason we did not spend a convalescent leave together. We had planned to go to Pallanza on Lago Maggiore. It is nice there in the fall when the leaves turn. There are walks you can take and you can troll for trout in the lake. It would have been better than Stresa because there are fewer people at Pallanza. Stresa is so easy to get to from Milan that there are always people you know. There is a nice village at Pallanza and you can row out to the islands where the fishermen live and there is a restaurant on the biggest island. But we did not go [6, s.100].

O gecə soyuq düşdü və növbəti gün yağış yağdı. Ospedal Majordan evə gələrkən güclü yağış yağdı və evə daxil olanda mən islanmışdım. Mənim yuxarı otağıma bayırdan möhkəm yağış tökülürdü balkonda və külək yağışı şüşə qapıya döyəcləyirdi. Mən paltarımı dəyişdim və bir qədər konyak qəbul etdim, lakin konyak yaxşı dadmırdı. Mən gecə özümü xəstə (nasaz) hiss etdim və səhər yeməyindən sonra ürəyim bulandı. "Bu barədə heç bir şübhə yoxdur" sahə həkimi dedi. Xanım onun gözünün ağına baxın! Xanım Gage baxdı. Onlar mənə güzgüyə baxmağı tələb etdilər. Gözün içindəki ağlar sarı idi və bu sarılıq idi. Bununla mən iki həftə xəstə oldum. Bu səbəbdən biz sağalma dövrünü birlikdə keçirmədik. Biz planlaşdırmışdıq ki, Laqo gölü kənarındakı Palanzaya birlikdə gedəcəyik. Payız-

da yarpaqlar saralanda orada çox gözəl olur. Orada gəzmək üçün yer var və göldə alabalıq tuta bilərsən. Palanzaya nisbətən Stresada daha yaxşıdır, çünki orada adamlar azdır. Milandan Stresaya getmək asandır, həmişə tanıdığın adamlar da vardır. Palanza da qəşəng bir kənd vardır ki, sən adadan avar çəkərək balıqçılar yaşayan yerə gedə bilərsən və ən böyük adada restoran vardır. Lakin biz oraya getmədik.

Bu mətn parçasında birinci şəxs tərəfindən təsvir olunan hadisələrin necə baş verməsinin təsviri və həmin şəxsin birbaşa hərəkət və hadisələrin iştirakçısı olması qabarıq şəkildə göstərilir. Biliyin təşkili prinsipi (freym) həmin gecədə soyuq düşməsi haqqında olan giriş cümlə ilə başlaması heç də təsadüfi deyildir. Çünki zəncirvari əlaqə və eyni zamanda paralel olaraq ardıcıl surətdə yağışın yağması, həmin şəxsin evə qayıdarkən güclü yağış nəticəsində islanması və evə çatarkən balkonda şüşə qapını küləkli yağışın döyməsi və s. təsvir olunur. Ancaq burada fikri daha təsirli etmək üçün informasiya ötürən islanma səbəbini balkonda yağışın qapını döyməsi, yuxarı otağa yağışın tökülməsini vurğulamaqla yanaşı həmçinin paltarlarının islanması və onu dəyişməsi hadisələrin necə intensiv olmasını göstərir, lakin bununla belə soyuqdan qorunmaq üçün konyak qəbul etməsi fikri yeni bir situasiyanın başlanğıcından xəbər verir, kiçik bir ştrixlə “konyak yaxşı dadmırdı” deməklə diqqəti hətta o məsələyə də yönəldə bilir və eyni zamanda gecə onun özünü pis hiss etməsi, bütün baş verənlərin nəticəsi kimi ürəyinin bulanması qeyd olunur. Təbii olaraq onun ürəyinin bulanması soyuq dəymədən də ola bilər, eyni zamanda “konyakın yaxşı dadmasından”da, lakin sahə həkiminin gəldiyi nəticə onun xəstələnməsini təsdiq etməsi və sarılıq tutması həmin şəxsin planlarını pozur.

Mətnin növbəti mərhələsində yeni girişdə havanın soyumasından, yağışdan bəhs edən mətnyaradan şəxs artıq tək özü deyil, digər bir şəxslə birgə planlaşdırdığı işlər barədə informasiya verir, yəni özünün xəstə olması səbəbindən sağalma dövrünü bir yerdə keçirməməsini vurğulayır və bir neçə maraqlı məqamlara toxunur ki, həmin məsələlər bir tərəfdən biliyin təşkili prinsipinə yeni bir ahəng qatır, digər tərəfdən fon bilikləri ilə əlaqələndirir, daha yeni bir hadisəni, yəni Laqo gölü kənarına getməyi planlaşdırdıqlarını qeyd etməklə yanaşı müəyyən dərəcədə müəllif şərhini əlavə edir; payızda o yerlərin gözəl olmasını, görünməsini, gəzmək üçün münasib yerin olması, orada alabalıq tutmağın mümkünlüyü, daha sonra Stresada az adam olmasını, Stresaya Milandan rahatlıqla getməyin mümkünlüyünü vurğulayır. Sanki bunların hamısı mərhələ-mərhələ biliyin təşkili prinsipini də (freymi) bir-birinin ardınca düzür və fon biliklərinə xeyli yeni məlumatlar əlavə olunur.

Alabalıq tuta bilərsən – niyə məhz alabalıq, çünki yəqin ki, həmin balıq hər yerdə olmur, orada adamlar az olur – elə şəraitdə adamın az olması yaxşı istirahət, rahat vaxt keçirməkdir fikri ilə yanaşı, həmişə tanış adama rast gələrsən fikri də mövcuddur ki, koqnisiya vasitəsilə başa düşmək olar ki, onların ünsiyyətdə olduğu insanlar da o yerləri çox sevirlər və oraya gedirlər. Və bir növ mətn parçasının məntiqi nəticəsi kimi orada balaca bir kəndin olması və həmin ərazidə avarçəkmə-

nin mümkünlüyü, eləcə də balıqçılar yaşayan yerə getməyin mümkünlüyü qeyd olursa da hadisəni nəql edən şəxs sonda *“But we did not go” - “lakin biz (oraya) getmədik”* ifadə etməklə yuxarıda vurğulanan biliyin təşkili prinsipini (freymi) müəyyən mənada bağlayır və mətn qapanır, yəni təsvir olunan informasiyanın sonunda kuliminasiya halında balıqçıların yaşadıkları məkana getmədik, qeyd etməklə informasiya ötürən təbii olaraq hansısa səbəbdən mətn parçasını gözlənilmədən qapayır və növbəti mərhələdə daha yeni bir freymin yaranacağına zəmin yaradır. Biz ona görə bunu qeyd edirik ki, E.Heminqveyə *“Qoca və dəniz”* əsəri dünya şöhrəti gətirib, ancaq burada *“But we did not go”* nun işlədilməsi biz də təəcüb doğurduğundan yeni freymin yaranmasına zəmin yaradır nəticəsinə gəlirik.

Mətdən bəhs edərkən K.Abdullayev yazır ki, *“Mətni də eyni ilə cümlə kimi başlanğıc, orta və son mərhələyə bölmək mümkündür. Mətnin başlanğıcı sanki, bütün mətn quruluşunun əsas, tematik diüyünə çevrilir, başqa sözlə, bu başlanğıc, sanki cümlə quruluşundakı mübtədanın, yəni subyekt ideyasının yerinə yetirdiyi funksiyanı yerinə yetirir. Mətnin başlanğıcı, adətən, ümumi girişdə xarakterizə olunur ki, bu ümumi giriş mətnin qurulması prosesi boyu tədricən konkretləşdirilir. Konkretləşmə təkrar olunan komponentin ya açıq eksplisit, ya da gizli-implisit şəkildə mətnə daxil edilməsi ilə bağlıdır”* [1, s.252].

Qeyd etdiklərimizlə daha bir mətn parçasını həmin orijinal ədəbiyyatdan gətirdiyimiz növbəti abzasla illüstrativ şəkildə təmin etməyimiz məntiqli olar.

One day while I was in bed with jaundice Miss Van Campen came in the room, opened the door into the armoire and saw the empty bottles there. I had sent a load of them down by the porter and I believe she must have seen them going out and come up to find some more. They were mostly vermouth bottles, marsala bottles, capri bottles, empty chianti flasks and a few cognac bottles. The porter had carried out the large bottles, those that had held vermouth, and the straw-covered chianti flasks, and left the brandy bottles for the last. It was the brandy bottles and a bottle shaped like a bear, which had held kümmel, that Miss Van Campen found. The bear shaped bottle enraged her particularly. She held it up, the bear was sitting up on his haunches with his paws up, there was a cork in his glass head and a few sticky crystals at the bottom. I laughed [6, s.100].

Orijinal ədəbiyyatdan gətirdiyimiz mətn parçasında başlanğıc cümləni izləyən cümlələrdə K.Abdullayevin vurğuladığı məsələlər özünü bariz şəkildə göstərir. Belə ki, informasiyanı ötürən Miss Van Campenin otağa girməsi, şkafın qapısını açması və orada boş butulka görməsi *“One day while I was in bed”* giriş cümləsindən sonra gəlir, burada yenidən daha hansı məsələlərdən bəhs olunacağına bir növ zəmin yaradır. İnformasiya ötürən butulkaları aşağıya göndərməsini qeyd etməklə yanaşı Miss Van Campenin onları yəqin gördüyünü və yenidən yuxarıda informasiya ötürənin otağında daha başqa butulkalar görəyəcəyinə əminlik vardır. Burada boş butulkaların aşağıda olması bir növ implisitlik yaratsa da, digər tərəfdən eksplisitlik vardır, belə ki, informasiya ötürən birinci cümlədə sarılıqdan xəstə yatdığını qeyd edir, sarılıq xəstəsi olan adamın spirtli içki içməsi qəbul edilməzdir, lakin o içmişdir, boş butulkalar həm şkafda,

həm də aşağıda olmuşdur. Növbəti cümlələrdə həmin spirtli içkilərin növləri barəsində informasiya verən bəhs edir və cümlələr (mətni təşkil edən komponentlər) arasındakı semantik bağlılığı ifadə edir və sonda butulkalardan birinin kristal olmasını göstərir. *I laughed* ilə öz fikrini həmin abzas daxilində tamamlayır.

K.Abdullayevin yuxarıda vurğuladığı kimi mətni qayəsi konkretləşir və ötürülən informasiya qarşısına qoyduğu məqsədə çatır, yəni hadisəni təsvir edən xəstə olmasına baxmayaraq, xeyli sayda müxtəlif çeşiddə spirtli içki qəbul etməsi barədə informasiya qəbul edənə məlumat verir. Daha doğrusu *“One day while I was in bed”* – *“Mən xəstə olanda”* ilə başlayan mətn yeni bir freym yaradır ki, bununla da onun xəstə olması vaxtı ifadəsinin arxasında əslində mərkəzi konseptin ətrafında yaranmış strukturanın komponentləri həkim, dava-dərman, özünə qulluq durmalı olduğu halda, bu kontekstdə biliyin təşkili prinsipi heç də qeyd olunan freymın tam əksini ifadə edərək tamamilə fərqli bir situasiya və Miss Van Campenin gözləmədiyi bir mənzərə barədə informasiya ötürülür və heç də təsadüfi deyil ki, informasiyanı ötürən şəxs mətni qapayarkən gülür və bu gülüş yəqin ki, makro-mətnə nədən bəhs edəcəyinə də bir növ işarə olmaqla mətnin özündə qeyd etdiyimiz kimi fon biliklərinə bəzən uyğun gəlməyən biliklər (xüsusilə xəstə və spirtli içki barədə olanlar) əlavə biliklər gətirilir. Göründüyü kimi bu mətn parçasının giriş cümləsinin *“One day while I was in bed”* – Mən xəstə olanda (sarılıqdan yataqda olanda) informasiya qəbul edən ilk baxışdan vurğuladığımız kimi bir freym olaraq biliyin təşkili prinsipinə uyğun şəkildə komponentlər - özünü təcrid etmə, həkim nəzarəti, müəyyən mənada pəhriz saxlama nəzərdə tutulduğu halda, paralel olaraq tamamilə fərqli komponentlər meydana çıxmışdır, deməli hər bir halda konkret situasiya və kontekst həmin freymın komponentlərini dəyişir.

Yeri gəlmişkən paralellikdən bəhs edərkən Ə.Abdullayev yazır: *“Paralellik mətnin məzmununun nüvəsidir, mətnin ümumi semantik yükünün ağırlığını öz çiyinə götürür. Silsilə paralellik mətnin üst köynəyinə bənzəyir və məzmun yönümünün hamısı kimi özünü göstərir”* [3, s.163].

Bizim mətn parçasında olan paralellik gözlənilən olmasa da Ə.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, bizim mətn parçamızda olan paralellik bütövlükdə mətnin semantikasının, təşkili prinsipinin, fon biliklərinə biliklərin əlavə olunmasının situasiyadan asılı olaraq açılmasına, müəyyənləşdirilməsinə tam xidmət edir və mətn parçasının ortasında müxtəlif növ içki butulkalarının adı çəkilir, ancaq sonda gələn cümlələr *“It was the brandy bottles and a bottle shaped like a bear, which had held kümmel, that Miss Van Campen found. The bear shaped bottle enraged her particularly. She held it up, the bear was sitting up on his haunches with his paws up, there was a cork in his glass head and a few sticky crystals at the bottom. I laughed”* paralelliğin heç də təsadüfi olmadığını göstərir, çünki *“Ombası üstündə oturmuş ayı”* formasında olan butulkanın Miss Van Campenin diqqətini cəlb etməsi və ona xüsusi maraq göstərməsi və nəhayətdə həmin butulkanın qapağı olması və içində kristalın olmasının qeyd olunması və hadisəni təsvir edən sonda bunlara gülməsi bizi məntiqi olaraq belə nəticəyə gəlməyə vadar edir (yəni

paralellik məsələsinə). Mətnin başlanğıcında isə baxmayaraq gözlənilər xeyli fərqli idi.

İngilis dili mətnlərini, xüsusilə bədii mətnləri situativ-kommunikativ təhlil edərkən bədii dilin daşıyıcısı vəzifəsi referensiyanın konkretləşdirilməsində deyil, müəyyən dərəcədə onun axtarış imkanının lazımı tərzdə qeyd olunmuş sahəsində seçmək imkanının verilməsindədir.

Nəhayət qeyd etmək istərdik ki, ingilis dili mətnlərini təhlil edərkən biliyin təşkili prinsipi (freymi), həmçinin fon biliklərinə edilən əlavələr situasiya və kontekstdən, digər tərəfdən isə informasiya ötürənin niyyət və məqsədindən bir çox hallarda asılı olur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 2016, 360 s.
 2. Abdullayev Ə.Ə. Mətn anlama modelləri. Bakı, Səda, 1999, 344 s.
 3. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, 2011, 272 s.
 4. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. III cild. Bakı, Mütərcim, 2009, 266 s.
 5. Найда Е.А. Анализ значение и составление словарей. В кн.: Новое в зарубежной лингвистики. Вып. II. Москва, 1962, с.45-71.
- Mənbə:** Hemingway E. A Farewell to Arms. Leningrad, 1971, 262 p.

Summary

Additional Knowledge in Text Formation

In this article, the author analyzes texts, text-forming elements and their functions in the formation of a text. Considerable attention is paid to information on text-forming parameters. The author pays particular attention to the context, without which there is no semantics. Based on the analysis of a number of texts, the author traces the links between existing knowledge, newly acquired additional knowledge, their role and functions in the text. The author concludes that without these parameters, it is impossible to build successful communication.

Резюме

Дополнительные знания при формировании текста

В данной статье автор анализирует тексты, текстообразующие элементы и их функции в образовании текста. Значительное внимание уделяется информации о текстообразующих параметрах. Особое внимание автор обращает на контекст, без которого нет семантики. На основе анализа ряда текстов автор прослеживает закономерную связь между существующими знаниями, вновь приобретенными дополнительными знаниями, их ролью и функциями в тексте. Автор приходит к выводу что, без данных параметров невозможно выстраивать успешную коммуникацию.

Rayçı: f.f.d., A. Cəfərov

Pərvanə Hüseynova
Bakı Avrasiya Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LEKSİK-QRAMMATİK VƏ YA İKİNCİ TƏQDİMAT KATEQORİYALARI

Açar sözlər: *leksik-qrammatik formalar, ikinci təqdimat kateqoriyası, okkazional forma*

Keywords: *lexico-grammatical forms, the category of second presentation, occasional form*

Ключевые слова: *лексико-грамматические формы, категории вторичной репрезентации, окказиональная форма*

Təfəkkür və dil arasında vasitəçi rolunu kateqoriya icra edir. Dil və təfəkkür kateqoriyaları eyni formada olmayaraq, aralarındakı fərq - mahiyyətlərini aydınlaşdırmağa şərait yaradır. Belə ki, əgər təfəkkür öz kateqoriyalarını müstəqil dəqiqləşdirə bilirsə, dil kateqoriyaları isə müəyyən sistemə malikdir.

Qrammatik kateqoriyalar insan idrakının inkişaf etməsi və təkmilləşməsi prosesində meydana gələn və gerçək aləmdə baş verən hadisələri, bu hadisələrin mühüm xassələrini və onların arasındakı münasibətləri göstərən anlayışları, daha doğrusu, fəlsəfi kateqoriyaları əks etdirir. Başqa sözlə, insanın idrak prosesində dərk edilən gerçəklik öz real ifadəsini dildə tapır [1, s.12]. Qrammatik kateqoriya – həmcins əşya və hadisələrin müəyyən qruplar üzrə toplanması haqqında anlayışları nəzərdə tutur.Qrammatik mənalar və onların dildə ifadə vasitələrinin və ya formalarının vəhdəti qrammatik kateqoriya adlanır [2, s.63; 1, s.12].

Dilçi və türkoloqların sözdəyişmə və nitq hissələrinə baxışlarının formalaşma tarixi demək olar ki, hər zaman türk dilçiliyinin inkişaf tarixinin əsas hissəsini təşkil etmişdir.

Qeyd edək ki, nitqimizdə istifadə etdiyimiz sözlərin hamısı leksik səviyyəli sözlərdən ibarət deyil. Bununla nə ünsiyyət tam təmin olunar, nə də axıcı nitq yarana bilər. Buna görə də dilçiliyimizdə ünsiyyətin yarana bilməsi, onu təmin edəcək dolğun və lakonik dilin olması üçün mütləq şəkildə leksik-qrammatik və qrammatik formaların iştirakı zəruridir.

Bu nöqtəyi nəzərdən tarixi aspektdə dillərin araşdırılmasına həsr edilən bir sıra tədqiqat əsərlərində leksikləşməyə meyl edən qrammatik forma və kateqoriyalardan bəhs olunursa digərlərində isə qrammatikləşməyə doğru meyl edən leksik forma və kateqoriyalardan danışılır [3]. Hər zaman inkişafda olan dildə hər iki istiqamətdə dəyişikliklərin olması isə təbiidir. Bu dəyişikliklər vahid qərarla baş vermir. Bunların yolu əlbətdə ki, okkasionallıq və polifunksionallıqdan keçir. Okkasionallıq ehtiyac deyəndə - nitq prosesində konkret kontekst daxilində və məhz həmin kontekstdə işlətmək məqsədilə hər hansı bir mənə çalarına malik formanın

yaradılması nəzərdə tutulur. Okkazional formanın əsas göstəricisi onun amorfliyi gəndə, leksik-qrammatik kateqoriyalar arasında keçid mərhələsində olmasıdır [4, s.71]. Belə ki, bu formalar nə tam qrammatik, nə də tam leksik formalar yaratmır.

Nəzərə çatdıraq ki, iltisacı və ya aqqlütinativ dillərdə leksik baxımdan zənginləşmə dilə yeni leksik vahidlər gətirməklə, dildə artıq mövcud olmuş vahidlərə sözdüzəldici və ya leksik şəkilçilərin artırılması ilə həyata keçirilir. Yeni leksik vahidlər dilin müəyyən ehtiyaclarından yaranaraq müstəqil vahidlər, lüğəvi sözlər şəklində dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Lakin aparılmış müşahidə və tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu bəzən dilin daimi ehtiyacından yox, danışan şəxsin və ya aktiv kommunikanın müvəqqəti, epizodik nitqinin keçici ehtiyacları ilə bağlı olur. Bu zaman dildə ilkin variantda ad və hərəkət mənasına malik olan sözlər ikinci dəfə mücərrəd əşya, ismi və ya feili əlamət kimi təqdim olunur ki, buna dilçilik ədəbiyyatında ikinci təqdimat və ya representasiya hadisəsi deyilir [4, s.65]. İkinci təqdimat şəklində meydana çıxan epizodik xarakterli formalar konkret nitq prosesinin-situativ ehtiyacı, dilin lakonikliyə olan meyili və nitq prosesində ifadə olunmuş ümumi mənanın köməyi ilə yaranır [5, s.164].

Digər türk dillərində olduğu kimi, abidələrin və daş kitabələrin dilində də bu və ya digər fikri-məzmunu predmetlərin, işarə və əlamətlərin dilində operativ təqdim edən formalar mövcuddur. Söhbət dil daşıyıcısının və ya aktiv kommunikanın müvəqqəti, epizodik ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə müstəqil leksemələrin və ya mürəkkəb ifadələrin okkazional birləşməsindən gedir. Bu zaman onlar predmetlərin, işarə və əlamətlərin dilində ehtiva edən fikri-məzmunu nitqdə söz formaları eprezentasiya edərək təqdim edir. Digər sözlə bu kimi söz formaların yaranma və fəaliyyəti sadə fikri əməliyyatların müşayiəti ilə bir semantikanın digərinə ötürülməsi ilə həyata keçir [3, s.104]. Məsələn, *əynindəki* - yəni, *sizin əyninizdə olan, geyindiğiniz nəsnə*. Bununla da hər-hansısa bir hadisə və ya fenomen dil vasitəsi ilə ikinci dəfə representasiya olunur. Birinci dəfə həmin fenomen ilkin interpretasiya (ifadə etmə) nəticəsində hər-hansısa bir dil təyinatı (*əynindəki* mənası verilir) əldə edir. İkinci dəfə, yenidən düşünmə nəticəsində həmin hadisə ikinci təyinatını (*sizin əyninizdə olan, geyindiğiniz bir şey* mənası anlaşılır) əldə edir. Qeyd olunmalıdır ki, müzakirə olunan məsələnin leksikləşmə, sözdüzəltmə və ya sözdəyişməyə aidiyyəti danılmazdır.

Dilimizdə leksik-qrammatik formalar kimi adlarda leksik-qrammatik formalar və feillərdə leksik-qrammatik formalar kimi adlarda və feillərdə özünü göstərir.

Dilimizə ilkin variantda ad və ya feil kimi daxil olmuş sözlərə müəyyən şəkilçilərin artırılması ilə, ikinci dəfə mücərrəd əşya, nəsnə, ismi və ya feili əlamət mənası kimi təqdim olunan bu formalar Azərbaycan və ümumilikdə türk dillərində mövcudluğunun qəbulu həmin sözləri ikinci dəfə mücərrəd əşya, varlıq, ismi və ya feili əlamət kimi təqdim edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən baxılan bu kateqoriyada şəkilçi sözformalara artırılaraq özünü leksik-qrammatik şəkilçi kimi göstərir.

Adlarda ikincili representasiyanın əsas vasitəsi tək üzvlü *-ki* göstəricili kateqoriyadır [6, s.14] ki, onun köməyi ilə predmetin yeri, hadisənin başvermə vaxtı və ya bir predmetin digərinə aidiyyəti predmetlərin və ya əlamətlərin təqdimatında

özünü göstərir. Bu zaman **-ki** şəkilçisi ya sözlərin kök və ya əsaslarına birbaşa və ya yiyəlik və yerlik hal şəkilçilərindən sonra artırılır. Məsələn, *axşamki hadisə, dünənki iclas, mənimki, səninki, Məryəminki, dolabdakı kitab, göydəki ulduz, qolundakı saat, üzündəki təbəssüm, yoldakı qəza, qabaqdakı qız, yazıdakı məna* və s.

Sözlərin texniki yaranmasının tipik vasitələrindən biri kimi **-ki** göstəricisi sözdüzəldici şəkilçilərlə bir sırada olma tezisini təsdiqləyərək türk dillərində sözformanın danışığ vaxtı yaranaraq meydana çıxdığını bir daha sübut edir. Bununla əlaqəli olaraq L.B.Svift bu şəkilçini göstərərək qeyd edir ki, türk dillərində **-ki** şəkilçisi bir sözdə iki dəfə də iştirak edə bilər. Məsələn, *küncdəkininki* “küncdə olana məxsus olan nəsnə” [7, s.139].

Aldarda leksik-qrammatik kateqoriya haqqında yuxarıda deyilənləri analiz edərək deyə bilərik ki, bugünə qədər bütün qrammatika kitablarında, həmçinin, dilə aid olan əsərlərdə **-ki** şəkilçisi gah leksik, gah da qrammatik şəkilçi adlandırılır. Bəzi müttəfəkkirlər israrla bu şəkilçini qrammatik şəkilçi adlandırdığı halda, digərləri leksik şəkilçi adlandırırlar. Əslində isə bu nə tam qrammatik, nə də tam leksik şəkilçidir. **-ki** şəkilçi formalar leksik-qrammatik şəkilçi olaraq keçid vəziyyətində olan xüsusi formalardır ki, ümumilikdə adı *ikinci təqdimat kateqoriyası* adlanır.

Feillərə gəlincə onu deyə bilərik ki, Məhəbbət Mirzəliyeva “Müasir Azərbaycan dilində felin məna növləri və həmhüdüdü kateqoriyalar” adlı filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiyasında da feillərin növ kateqoriyası və həmhüdüdü kateqoriyalardan bəhs etmişdir [8]. Araşdırdığı bu yazıda o, müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər və feilin məna növlərindən, onların fərqli və spesifik xüsusiyyətlərindən, növ şəkilçilərinin qrammatik funksiyasından, növ şəkilçiləri qəbul etmiş bir sıra feillərin etimologiyasından və onların inkişaf yollarından danışmışdır. Qeyd etmişdir ki, göstərilmiş bu (həmhüdüdü) kateqoriyalar bəzən söz yaradıcılığının xüsusi forması kimi tədqiq edilir, bəzən isə qrammatik kateqoriyalar kimi izah olunur.

Bildirək ki, dünya dilləri daim inkişafda olduğu üçün, bu inkişaf prosesində də leksik şəkilçilər qrammatikləşə, qrammatik şəkilçilər isə leksikləşə bilər. Bəzən də bu şəkilçilərin bəziləri keçid mərhələsində olur. Bunlara feillərdə növ kateqoriyası və təsriflənməyən feilləri (məsdər, feili sifət və feili bağlama) aid etmək olar.

Məsdər, feili sifət, feili bağlama şəkilçiləri vasitəsilə yaranan formaların mücərrəd əşya və ismi əlamət mənası yaratması, araşdırdığımız mövzuyla birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəsi olmuş bir sıra tədqiqatçılar, məsələn, S.N.İvanov... bu kimi formaların ikili mahiyyətə malik olduğunu qeyd etmişdir [9, s.136]. V.Q.Quzev də onları substantiv-adyektiv formalar adlandıraraq, həmin formaların mücərrəd əşya və ismi əlamət məna və funksiyalara malik olduğunu söyləmişdir [10, s.122].

Oxşar fikrə M.Ş.Mamatovun özbək [11, s.51], N.N.Tıdıkovanın altay [12, s.676], M.B.Əsgərovun Azərbaycan və türk [4, s.77] dili ilə bağlı tədqiqat əsərlərində də rast gəlinir.

Situativ nitq ehtiyacının tələbindən asılı olub, okkazional olaraq müxtəlif feillərə artırılaraq hərəkət məzmununa malik olan sözləri ikinci dəfə mücərrəd

varlıq, ismi və feili əlamət kimi təqdim edən formaları feillərdə ikinci təqdimat və ya representasiya kateqoriyası adlandırmaq olar.

Onu da qeyd edək ki, feilin növ kateqoriyaları, yəni məlum növ, məchul növ, qayıdış növ, qarşılıq-birgəlik növ, icbar növ və təsriflənməyənfeil formaları (məsdər, feili-sifət, feili-bağlama) istər funksional-semantik baxımdan, istərsə də linqvo-psixoloji baxımdan formaca qrammatik olsa da, məzmun baxımdan leksik kateqoriyadır. Bu kateqoriyaların müasir vəziyyəti onların leksik-qrammatik kateqoriyalar kimi xarakterizə olunmasına əsas verir.

Dilçiliyimizdə, həmçinin türkologiyada bir sıra forma və kateqoriyaların həm leksik, həm də qrammatik mahiyyətə malik olması qəbul olunmayaraq uzun müddət mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, **-ki** şəkilçili ad formaları hal-hazırda da gah sözdüzəldici, gah da sözdəyişdirici forma hesab olunur [13; 5, s.162]. Türkologiya tarixində ənənəvi qrammatika kitab və dərsliklərində təsriflənməyən feil formaları kimi təqdim olunan məsdər, feili sifət, feili bağlama gah leksik, gah da qrammatik kateqoriya hesab olunmuş [14, s.221], feillərdə növ kateqoriyasının gah leksik (sözdüzəldici), gah da qrammatik (sözdəyişdirici) kateqoriya olduğunu sübut edilməsinə cəhd olunmuşdur. Bəzən də bu kateqoriyanın sözdüzəltmə və sözdəyişmə çərçivəsinə sığmayaraq, bu tip formalar üçün formadüzəldici şəkilçi modelini daha münasib görmüşlər. Lakin bu şəkilçi modeli heç bir cəhəti ilə, əsasən də mahiyyəti etibarilə türk dillərinə uyğun gəlmir [8, s.123]. Verilmiş təklif, aparılmış müşahidə və tədqiqatlar problemin həllinə kömək olmasa belə adlarda **-ki**, feillərdə növ və təsrif olunmayan feil formalarının leksik-qrammatik kateqoriya olma fikrinə zəmin yaratmışdır.

Yuxarıda dediklərimizə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilimizdə adlara və feillərə müəyyən şəkilçilər artırmaqla yaranan okkazional formalar ilkin variantda əşya, əlamət və hərəkət məzmununa malik olan sözləri növbəti yəni, ikinci dəfə mücərrəd əşya, ismi və feili əlamət, işarə kimi təqdim edir. Müvəqqəti nitq ehtiyaclarını ödəməklə okkazional şəkildə yaranmış, adlarda və feillərdə müşahidə olunan bu leksik-qrammatik formaları ikinci təqdimat kateqoriyası adlandırmaq olar.

Ədəbiyyat:

1. Bayramova A.M. İsmnin qrammatik kateqoriyalar sistemi mədəniyyətlərarası kontekstdə (müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında), Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı: 2018, 40 s.
2. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 2006, 86 s.
3. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя (на материале староанатолийского языка). Ленинград: 1987, 144 с.
4. Əsgərov M.B. Türk dillərində zaman formaları, adverbial feil formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. İkinci nəşr, (AMEA Dilçilik İnstitutunun "Tədqiqatlar"ınə əlavə), Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2003, 180 s.
5. Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 308 s.
6. Барулин А.Н. Теоретические проблемы описания турецкой словоформы: Канд.дис. М.: 1984, с.14-102.

7. Swift L.B. A Reference Grammar of Modern Turkish. Indiana University Publications. The Hague: 1963, p 139.
8. Mirzəliyeva M. Müasir Azərbaycan dilində felin məna növləri və həmhüdüdü kateqoriyalar. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: 1976. 165 s.
9. Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка (форма на -ган и его производные). Ленинград: 1959, 151 стр.
10. Гузев В.Г. Очерки по теории тюрского словоизменения: глагол: на материале староанатолийско-тюрского языка. Л.: Издательство Ленинградского университета. 1990, 168 стр.
11. Маматов М.Ш. К вопросу о категории номинализации: (на материале узбекского языка). Советская Тюркология, №5, 1988, с.41-52.
12. Тыдыкова Н.Н. Об особенностях имени действия в алтайском языке. Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/2, Spring 2007, стр. 665-679.
13. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Ali məktəblər üçün dərslik Bakı: Maarif, 1973. 357 s.
14. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı: 1986, 320 s.

Summary

Lexical-Grammatical or the Second Presentation Categories in the Azerbaijani

The article considers lexical-grammatical forms as lexical-grammatical forms in nouns and lexical-grammatical forms in verbs in the Azerbaijani language.

These forms, which are presented as abstract objects, nouns, or verb meanings for the second time, present themselves as lexical-grammatical forms or as a category of second presentation, with the addition of certain suffixes to words entered in our language as nouns or verbs in the initial version.

Depending on the requirements of situational speech to different nouns and verbs can be called category of the second representation or representation in nouns and verbs, forms that present words with object, sign and action content for the second time as abstract beings, nouns and verbs.

Резюме

Лексико-грамматические формы или категории вторичной репрезентации в азербайджанском языке

В статье рассматриваются лексико-грамматические формы у существительных и в глаголах азербайджанского языка.

Эти формы, обозначающие абстрактные объекты, существительные или значения глаголов во втором варианте после присоединения определенных суффиксов вошедших в язык как существительные или глаголы в первичном варианте, представляют собой лексико-грамматические формы или вторую категорию репрезентации.

Формы, выраженные словами обозначающими предмет, признак или действие, присоединяющиеся к различным окказиональным существительным и глаголам в зависимости от требований ситуативной речи, можно назвать категорией вторичного представления или репрезентации.

Rəyçi: fil.ü.f.d., S.Rzayeva

Арзу Мамедова
Университет «АДА»

ОСНОВНЫЕ ТЕОРИИ В СОЦИОЛИНГВИСТИКЕ ИЗУЧАЮЩИЕ ДИСКУРС

Açar sözlər: *diskurs, lingvistika nəzəriyyələri, tənqidi diskurs təhlili*

Keywords: *discourse, linguistic theories, critical discourse analysis*

Ключевые слова: *дискурс, лингвистические теории, критический дискурс анализ*

Лингвистика является основным инструментом в предоставлении обоснованного анализа структуры и значения языка. Лингвистические теории, в свою очередь, предоставляют всеобъемлющую структуру основных принципов необходимых для детального изучения данного феномена. Как и в любой другой отрасли науки, большинство знаний о структуре и значении языка являются трудно постижимыми и могут исследоваться исключительно посредством лингвистических теорий и соответствующих методов.

Системно функциональная лингвистика:

Для лучшего представления о том, как значения воспроизводятся в тексте, новички в дискурсе исследования, должны начинать с довольно-таки специфичных вопросов о грамматических конструкциях, используемых в тексте [8].

Исходя из выше приведённой цитаты, мы тоже хотим начать обзор теорий, связанных с дискурсом структуры предложения и функции языка. Большая роль в лингвистическом дискурсе отводится теории *Системно Функциональной Лингвистике (СФЛ)*, основоположником которой считается Майкл Холлидей, впервые сославшийся на данную идею в 1970 году. Согласно Холлидею: а) язык — это потенциальный производитель значения; б) язык является системно-значимым, так как состоит из целого ряда систем, используемых говорящим для воспроизведения речи; с) язык является функциональным так как изучается в основном с акцентом на значение. Способность предложения функционировать – ‘функциональные перспективы предложения’, способствует созданию предложений передающих информацию. Другая фундаментальная теория выдвинутая Холлидеем это то, что значение свойственно именно той ситуации, в которой оно возникает. Тем самым, согласно данной теории, значение находится в прямой зависимости от контекста [11].

Итак, как указано выше, СФЛ — это направление в лингвистике, которое делает упор на функции или на, так называемый, потенциал языка, воспроизводящий значение. Семантика, в свою очередь, также изучает значение и смысл того или иного выражения. Отсюда следует, что СФЛ занимается

изучением семантической (смыслообразующей) структурой языка. Разъясняя общие черты между Критическим Дискурс Анализом (КДА), который изъясняется далее в данной работе, и СФЛ Янг и Харрисон выделяют следующие факторы: обе теории рассматривают язык как а) социальное явление; б) диалектическая структура; и с) культурно-историческое явление [18].

Согласно Холлидеу, семантически значение может подразделяться на три основных типа: [11]

Первый тип – это воображимые ресурсы, относящиеся к процессу и взаимоотношениям, о которых мы говорим; материальные действия, места, восприятия, время, манеры так же, как и кем являются воспроизводители в процессе данного дискурса – спорящими, убеждающими, жалующимися, и т.д.

Второй тип – межличностные ресурсы – помогают определять отношения между говорящим и адресантом через речевой акт, и позицию говорящего по отношению к адресанту (дружеское, враждебное, снисходительное).

И наконец - текстовые / текстуальные ресурсы - помогают связать мысли из одной половины предложения в другую, чтобы получить значение. Язык даёт нам возможность воспроизвести значения, связывая составляющие предложения в текст (сложные предложения, параграфы, стандартные тексты). Некоторые из этих текстов превращаются в социально-институциональные документы с определённым жанром или типом.

Именно сочетание этих трёх ресурсов символизируют мульти-функциональность СФЛ и являются необходимыми в проведении дискурс анализа. Как утверждают Абдуллаев, Маммадов и др., дискурс является неотъемлемой частью текста и контекста.[1] Использование языка — это в обязательной степени социально сформированное явление, меняющееся в зависимости от обстоятельств (стабильных, суровых, сбалансированных силовых взаимоотношений). Как утверждает Ф.Вейсаллы, синтаксис в отдельности может быть недостаточным для точной интерпретации значения текста, поскольку для определения точного значения определенных слов и выражений в контексте необходимо провести его семантико прагматический разбор.[2]

Более того, каждый из нас имеет свой потенциал для создания значения в процессе беседы или письменной коммуникации. Следовательно, способность создавать и созидать так же принимается во внимание как неотъемлемая часть воспроизводства устной и письменной коммуникации.

Теория риторической структуры:

В изучении жанра и структуры речи главная роль отводится *Теории Риторической Структуры* (ТРС) [14]. Риторическая структура — это структура текста, которая используется для организации информации по разделам текста ТРС используется для следующих целей: почему выбирают те или иные языковые конструкции в определённом общении; эффекты при использовании той или иной языковой конструкции; причины по которым использование определённых языковых конструкций бывает успешным или не даёт результатов.

Исторический обзор понятия риторики ведёт нас в древнегреческий период, во времена Платона и Аристотеля. Аристотель выделял три основные техники для эффективного речевого убеждения (аргументации): этос (ethos) – нравственный облик или репутация говорящего; логос (logos) – качество передаваемой информации, логика, смысл и связанность речи; пафос (pathos) – призыв к эмоциям, который Аристотель считает самым основным [4].

Сама риторика, как техника эффективного и убеждающего использования языка, является неотъемлемой частью лингвистических исследований. Основу таких учений составляет разработка устной или письменной речи с целью определения структур, используемых для аргументации и убеждения [17]. Именно под влиянием риторики, некоторые презентации и тексты отличаются своей эффективностью, благодаря взаимосвязи и завершенности мыслей и целостности. Именно риторика помогает создать текст с особой структурой взаимосвязанных, значимых и организованных единиц [13].

ТРС не намеривается изучать все виды структур, имеющиеся в текстах, а выделяет три основные категории: всеобъемлющая структура; структура взаимосвязи; синтаксическая структура. Так, например дискурсом различных видов писем (формальных, неформальных, бизнес писем) и определённой терминологии присущей данным видам писем (*С уважением вам; Всем заинтересованным лицам*) занимается всеобщая структура. Структура взаимосвязи — это согласованность между идеями как внутри текста, так и между прилегающими текстами; в примере с письмом можно назвать дискурс формата письма и переход от приветствия к основной части или как она завершается. Синтаксическая структура — это то, как определённые выражения используются в языке. С целью рационализации теории риторической структуры Ман провёл дискурс анализ четырёмсот (400) текстов различных жанров и объёмов, таких как личные письма, административные заметки, научные статьи, информационные рассылки, брошюры для путешественников, рецепты и т.д [14]. В процессе исследования этих текстов они приходят к выводу, что повторяющиеся речевые частицы между отрывками в текстах могут способствовать распознаванию взаимосвязи между отрывками в текстах, а также их позиций и формы. Такие частицы, как например союзы, могут захватывать разные объёмы текстов от предложения до нескольких параграфов. На основе этого наблюдения ученые вывели ряд предположений, которые они реализовали при помощи ТРС. Так, исследования структуры текста привели к предположениям некоторые из которых перечислены ниже:

1. *Текст как организация*: тексты состоят из важных функциональных частей;
2. *Текст как последовательность*: чтобы быть признанным как текст, письменное произведение должно приобрести облик единого целого;
3. *Текст как целостность и последовательность*: текст подразумевается, как единое и взаимосвязанное, так как все его части служат одной единой цели, и он создан писателем для достижения единой цели;

4. *Текст как структура подчинённости*: простые части в тексте соединяются для создания больших частей, которые в свою очередь воспроизводят целый большой текст.

Как наглядная структура текста Теория Риторической Структуры предлагает комбинации исследовательских методов, которые могут быть использованы в разных видах дискурсивных анализов. Она помогает определить иерархическую структуру текста, описывает отношения между частями текста. Основываясь на функции определённых выражений и грамматических частиц, ТРС предлагает всеобъемлющий анализ и находится вне зависимости от объёма текста.

Говоря об основных теориях, вовлечённых в дискурсивные учения, следует провести чёткую линию между лингвистической эпохой структурализма и постструктурализма. Структурализм анализирует различные виды текстов, основываясь на Теории Семиологии Фердинанда де Соссюра, согласно которому язык как система слов и знаков имеет значение только благодаря отношению между этими знаками [16]. Постструктурализм, с другой стороны, оспаривают нестабильность языка и значения, настаивая на том, что все тексты имеют двухзначную или многозначную функции.

Так, благодаря работам Фуко 1972, дискурс переопределяется от чисто лингвистического феномена в научно-исследовательский инструмент, применяемый во всех социальных областях [8].

Критический дискурс анализ:

Обзор концепции Критического Дискурс Анализа (КДА) мы начинаем с изъяснения понятия *‘критический’* в названии данной теории. Одна из причин, по которым данное учение называется КДА это то, что оно тесно взаимосвязано с социальными теориями. Так, Фэйрклаф предлагает, что его подход к дискурс анализу сочетает в себе дискурс практику (например, теорию Бахтина о жанре) и социальную практику (например, теорию Грамского о гегемонии) [5]. Данный подход, в свою очередь, является одним из факторов, который различает КДА от функциональной теории Холидея [12]. Основная причина, по которой предпочтение в социолингвистике отдаётся КДА нежели чем чисто лингвистической теории функционального дискурс анализа, это концептуальная и терминологическая сложность последнего, тогда как КДА считается доступным для более широкой аудитории.

Фэйрклаф, который считается одним из выдающихся основоположников КДА, предлагает довольно амбициозное объяснение назначению КДА с теоретической и практической точки зрения [6], [7].

Теоретической целью КДА является то, что он раскрывает ранее недооценённую важность языка в воспроизведении и утверждении социальных реалий, а в частности силовых взаимоотношений.

Практическая цель КДА состоит в том, что он усиливает осознанность в том, как язык может влиять на превосходство одной группы людей над другими, и данного рода осознанность может являться сдвигом к эмансипации.

Для дискурса анализа посредством КДА, Фэйрклаф предлагает три измерения: дискурс -как- текст; дискурс -как -дискурсивная –практика; дискурс -как -социальная – практика. Так, учения в конкретные проявления дискурса, такие как лексика (слова, метафоры), грамматика (модальность, переходимость), слова-связки и структура текста как скрытое сообщение или идеология, воспринимаются им как дискурс-как-текст [7, ст.124].

К примеру, попытка загородить образ политика в новостях может проявляться через страдательный залог или номинальные частицы. Он также утверждает, что все тексты, которые _воссоздаются, распространяются, циркулируют и потребляются_ обществом должны восприниматься как дискурс-как-дискурсивная-практика.

Данные два параметра относятся к анализам микроуровня. Далее в дискурсе выделяют изучение таких аспектов как действия речи, целостность и интертекстуальность, что относится к более широкому социальному контексту – к дискурсу - как – к социальной – практике. Именно в этом параметре Фэйрклаф создаёт своё восприятие о социальных изменениях. Гегемония присуща всем видам институтов и то, как она меняется, может наблюдаться при помощи дискурса-как-социальной-практики.

Многие другие ученые ссылаются на эту теорию при проведении дискурс анализа в социальных взаимоотношениях. «Все социальные проявления порождают значение и эти значения влияют на то, как мы действуем; все наши действия имеют определённые дискурсивные аспекты» [10, ст.291]

Выводы

Наиболее распространённые вопросы, которые исследуются в социальной лингвистике, в рамках соотношения власти это социальное, экономическое, этническое, расовое и гендерное неравенство, а также взаимоотношения между иерархическими слоями общества.

В то время как теории риторики и функциональной лингвистики, о которых мы подробно изъясняемся в данной статье, занимаются структурой языка, Критический Дискурс Анализ (КДА) изучает концепцию власти. Основной проблемой КДА аналитиков является интерес в распознании, разоблачении и трансформации состояний неравенства. Как подробно изъясняется в предыдущих разделах, функциональный и риторический анализы приветствуются лингвистами, которые имеют системный или фокусированный подход к анализу дискурса, более подходящий для изучения значения высказываний социальных актёров и жанры. Социальные лингвисты, однако, которые намереваются изучать неравенство, власть, идеологию, авторитет, иерархические притеснения через социальные проявления, склоняются к КДА.

Литературы:

1. Abdullayev, K. M., Məmmədov, A. Y., & Musayev, M. M. (2012). Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. *Dərs vəsaiti. Bakı, Bakı Slavyan Universiteti.*
2. Veysəlli, F. (2007) Dil. *Studia Philologica*, VI. Bakı ; Təhsil. s . 15
3. Məmmədov A.Y . Mətn dilçiliyi mürəkkəb sintaktik bütöv . Bakı ,2001,55 s
4. Aristotle, J. B. *The complete works of Aristotle* (Vol. 2, p. 1984). Princeton, NJ: Princeton University Press.1984.
5. Fairclough, N. *Discourse and social change* (Vol. 10). Cambridge: Polity press.1992.
6. Fairclough, N. *Critical discourse analysis: The critical study of language*. Routledge. 2013.
7. Fairclough, N. *Language and power*. Pearson Education. 2001.
8. Foucault, M. Orders of discourse. *Social science information*, 1972, №10 (2) pp. 7-30.
9. Gee, J. P. *An introduction to discourse analysis: Theory and method*. Routledge. 2014.
10. Hall, S. The West and the rest: Discourse and power. *Race and Racialization, 2E: Essential Readings*, 1992, pp. 85-95.
11. Halliday, M. A. Language structure and language function. *New horizons in linguistics*, 1997, №1, pp. 140-165.
12. Halliday, M. A. *An introduction to functional grammar*, 1994, 2nd.
13. Mammadov, A. (2018). *Studies in Text and Discourse*. Cambridge Scholars Publishing.
14. Mann, W. C. Text generation. *American Journal of Computational Linguistics*, 1982, №8 (2), pp. 62-69.
15. Mann, W. C., Matthiessen, C. M. I. M., & Thompson, S. A. Rhetorical structure theory and text analysis. *Discourse description: Diverse linguistic analyses of a fund-raising text*, 1992, pp. 39-78.
16. Saussure, F. D. *Course in general linguistics* (W. Baskin, Trans.). *New York: Philosophical Library*. 1959.
17. Simon, D. L. *Checking number theory proofs in natural language*. 1990.
18. Young, L., & Harrison, C. (Eds.). *Systemic functional linguistics and critical discourse analysis: Studies in social change*. A&CBlack. 2004.

Xülasə

Sosial linqivistikada diskursu təhlil edən əsas nəzəriyyələr

Dilin strukturu və mənasının diskursu linqvistika elminin mühüm hissəsini təşkil edir. Diskursiv tədqiqatların əsas nəzəriyyələri hansılardı və bu nəzəriyyələr strukturualizm və post-strukturualizm konsepsiyaları üzrə necə paylaşılıb? Hazırkı məqalə diskursun tədqiqi ilə məşğul olan və linqvistika elminin təməllərini təşkil edən üç əsas nəzəriyyələrini detallı şəkildə təsvir edir. Məqalədə sosial linqivistikada geniş istifadə olunan tənqidi diskurs təhlilinə xüsusi yer verilir.

Məqalədə tədqiqatın sual qoyuluşundan və tədqiq olunan predmet və obyektin sahəsindən asılı olaraq ən münasib nəzəriyyə və metodların müəyyən edilmə yolları nəzərdən keçirilir.

Summary

Fundamental Theories in Sociolinguistics Studing Discourse

Discourse analysis into the structure and meaning of languages constitute a considerable part of linguistic studies. So, what are the core theories that deal with discursive studies and how those theories are distributed among structuralism and post structuralism periods? The article introduces detailed description of three main studies that concern discourse analysis and serve as theoretic framework of the science of linguistic. The introduction into critical discourse analysis, that is widely applied in sociolinguistics, constitute the essential part of this paper.

The article studies how depending on the critical questions of the study, its object and subjects we can identify which theories and methods can be applied.

ƏDƏBİYYAT

Ətrabə Gül
Bakı Mühəndislik Universiteti

SİMVOLİK DÜŞÜNCƏ VƏ TƏBİƏTİN SİMVOLLARLA DƏRKİNİN PRİNSİPLƏRİ: MİFDƏN ƏDƏBİYYATA

Açar sözlər: *simvol, mif, ədəbiyyat, təbiət, struktur*

Keywords: *symbols, myth, literature, nature, structure*

Ключевые слова: *персонажи, миф, литература, природа, строение*

Təbiət ədəbiyyatın mövzu qaynağı olmaqla yanaşı, həm də gerçəkliyi obrazlaşdırma vasitəsidir. Təbiət ədəbiyyatın ilham mənbəyidir, sənətkar ruhunun mətndəki bədii-emosional ovqata çevrilməsində xüsusi rol oynayır. Təbiət, eləcə də təbiətə dair ünsürlər ilə öz psixoloji əhval-ruhiyyəsi arasındakı bənzərliklər görün sənətkarın bu iki tərəf arasında müxtəlif şəkili əlaqələr qurması nəticəsində mətndə təbiət fərqli şəkildə təzahür etmiş olur. “Ədəbiyyatı təbiət təsvirlərindən kənarda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Ədəbi metod və cərəyanlara, yazıçı fərdiyyətinə uyğun olaraq təbiət və onda müşahidə olunan hadisələrin dəyərləndirilməsi, onlardan bədii əksətdirmə ilə istifadə obrazların, eləcə də müəllifin daxili dünyasının ifadəsində önəmli rol oynayır” [1, s.197-198]. Təbiət bədii metaforaların, alleqoriyaların yaranmasına təkan verir. Ədəbiyyatda təbiətin simvollaşması mexanizmi isə daha dərin, fəlsəfi, estetik, eləcə də, mifik məzmunu olan hadisədir. Çünki, metaforalardan, alleqoriyalardan fərqli olaraq, simvol mətnlə eyni anda yaranmır. Simvol mətnə qədər mövcuddur, mətndən daha qədimdir və daxil olduğu mətni başqa mətnlərlə bağlamaq, əlaqələndirmək gücünə malikdir.

İncəsənət təbiətin təqlidindən başlayır, qədim mağara divarlarında ibtidai insanların ilkin müşahidələrini incəsənətə çevirmək cəhdləri ilə başlayan bu yol bugün yüzlərlə istiqaməti olan, sadə və dəqiq təqliddən çox uzaqlaşmış, mücərrəd, sevgilərə, duyğulara və insanlığın təcrübəsinə əsaslanan daha mürəkkəb səviyyəyə gəlib çatmışdır. İncəsənətin obyektində və yaddaşında təbiət hər zaman öz yerini qoruyur. Bəzən birbaşa təsvir, peyzaj, müşahidələrlə boylanan təbiət, ədəbiyyatın mücərrəd və dərin təxəyyülə əsaslanan strukturunda rəmzləşir, simvollarla ifadə olunur. Ədəbiyyatın təbiətlə birbaşa və dolay münasibəti mətnlərdə müxtəlif vasitələrlə üzə çıxır. Peyzaj bu ünsiyyətin birbaşa yoludursa, simvol dolay yoldur. Təbiət obrazları və təbiət simvolları nəzəri cəhətdən fərqli anlayışlardır. Obraz və

ya obrazlaşma fərdi hadisədir, gerçəkliyin sözlərlə rəsm edilməsidir və müəllif yanaşmasından doğur. Simvollar isə müəllifə qədər var olan kateqoriyalardır, burada müəllif fərdiyyətini üzə çıxaran simvolun interpreatsiya məqsədi və seçim şərtidir. Simvolun təyinatını daxil olduğu mətnin digər element və komponentləri ilə səs-ləşmə mexanizmi və oxucu tərəfindən çözülmə dinamizmini müəyyənləşdirir. Təbiət simvollaşmış şəkildə mətnə daxil olursa, bu zaman ədəbiyyat və təbiət arasındakı əlaqə sinxron deyil, diaxron formada gerçəkləşir.

Bəşəriyyətin tarixinə nəzər salanda, ilk simvolların son paleoloit dövründə ortaya çıxdığı haqqında məlumatlara rast gəlmək olur. Ovçuluq-toplayıcı mədəniyyətindən qalma mağaraların divarlarındakı rəsmlərin bəşərəoğlunun ilk simvol yaradıcılığı kimi şərh edirlər. Kainat, dünyanı dərk, ezoterik bilgilər və s. Simvollar vasitəsilə gerçəkləşmişdir. Miflər, əfsanələr, rəvayətlər və s. simvolların nəsil-lər və mədəniyyətlər arasındakı ötürülmə prosesini təşkil etmişlər. Ədəbiyyat və incəsənətdə simvollar bir ifadə vasitəsinə çevrilmişdi .

Ədəbiyyatın inkişafı tarixinə nəzər salsaq, simvolik dilin bədii təfəkkürdə tutduğu mövqenin miqyası dəyişkənliklərlə müşahidə olunur. Əsatiri-mifik təfəkkürdən başlayan bu yol müxtəlif estetik zaman mərhələlərini adlanmış, müvafiq tələblər müstəvisində simvolik mahiyyətini bəzən cüzi, bəzən ifrat dərəcədə ifadə etmək imkanı saxlamışdır. Asif Hacılı yazır: “İnsanın təbiətdən, bioloji mövcudluqdan mədəniyyətə və sosial mövcudluğa keçməsi dövründə ilk kollektivlərin özünəməxsus məfkurəsi olan əsatir ictimai davranışın bütün formalarını ehtiva etmişdir. İlk insan birliklərinin bioloji səviyyədə qalxıb sosiallaşmasında əsas vasitələrdən olan əsatir tarixi proseslərlə bağlanmış və diaxronik hadisə kimi ortaya çıxmışdı... Əsatir həm də bütün dövrlər üçün aktual olan universal təfəkkür tərzini, insanın mühiti və özünü dərk etmə üsuludur”. Əsatiri təfəkkürün izləri məhz simvollar vasitəsilə bəşəriyyətin yaddaşında yaşamağa davam edir, xüsusilə bədii təfəkkürün əsasını təşkil edir [2, s.3].

İnsan özünü əhatə edən gerçək dünyanı dərk etməyə simvolik şəkildə başlamışdır. Mifoloji dünyagörüş bunun əyani sübutudur və dünyanın mifik dərkə bədii düşüncənin simvolik dilinin qaynağıdır. Pərvanə İsayeva yazır: “Bədii əsərdə istənilən bir detalın və obrazın əsasında müəyyən arxetipik struktur mövcuddur. Qəhrəmanlar öz mifik sələflərinin funksiyalarını davam etdirirlər” [3, s.10]. Mifoloji dövrdən sonra da, mifoloji şüurun öz yerini tarixi və təcridən elmi şüura verməsinə baxmayaraq, mifoloji obraz və süjetlərin bəşəriyyətin mədəniyyət və incəsənətində daim öz yaşamını sürdürməsi alimin elmi qənaətini tamamilə doğruldu. “Arxetiplərin ilkin obrazlar, arxaik universal tiplər olaraq necə yarandığı tam bəlli deyildir. Lakin insanın iç dünyasında əski mədəniyyətdən çox sayda simvollar gizlin qaldığından onlar istənilən zaman istənilən yerdə meydana çıxma bilirlər” [3, s. 36] Miflər bədii simvolların izahı üçün qaynaqdır, eyni zamanda mifin özünün yaranmasında da simvolik düşüncə rol oynamışdır. A.F.Losevə görə, mifdəki bütün simvollar işarədir, bütün işarələr isə simvol deyil. Alim qeyd edir ki, əşyanın və ya hadisənin işarəsi onların mənasını bildirir, amma bu məna sadə deyil, canlandırılmış, şəxsləndirilmiş, bədii surətdə əks olunmuş substratın, qavranılmış

əşya və hadisələrin ifadəsidir. Deməli, bütün sözlər işarə olmadığı kimi, bütün işarələr də simvol ola bilmir [4]. Simvol ümumi struktura malikdir, bu ümumi struktur əsasında özünün yaradılış prinsiplərinə sahibdir.

Ziqmund Freyd və Qustav Yunq nevroza tutulmuş adamların və şizofreniklərin təsəvvürlərində mifik ritual, obraz və strukturların özünü göstərməsi ilə bağlı psixanalitik kəşflər etmişlər. Bu barədə Niyazi Mehdi yazır: “Bu psixoloji olayı Yunq “proyeksiya” anlayışı ilə açıqlayır. Onun fikrincə, miflər heç də təbiət olaylarını alleqoriyaya çevirməkdən, yəni hansı mənaları isə bildirən nişanlara, işarələrə çevirməkdən yaranmayıb. Əski insan özü də bilmədən (yəni bilincsiz, şüursuz olaraq) psixi dünyasındakıları təbiət olaylarının üstünə proyeksiya edirdi ki, bu olaylar “ekranında” onlara tamaşa etsin. Beləcə, miflər əski insanın bilincsizliyinin dünyadakı olaylara proyeksiyasından yaranır. İnsan, tutalım, günəşin doğub batmasını öz psixikasına mənimsətmək üçün bu ritmik prosesi tanrıların, ərənlərin taleyi ilə bağlamışdı. Tanrı, ilahi qəhrəman görklərinin kökü isə, Yunqa görə, insanın psixikasının bilincsiz qatlarına gedib çıxır. Ayın fazalarında, yağış mövsümlərində ritmik təkrarlarda əski insan özünün bilincsiz dünyasının dramasını, yəni toqquşma və uyuşmazlıqlardan törəyən gərginliklərini izləyirdi” [5]. Karen Arms-tronq isə qeyd edir ki, divlərlə döyüşən, labirintlərdən çıxış yolu tapan, yeraltı dünyaya enən Tanrı və qəhrəmanların hekayələri ruhun sirli mexanizmlərini aşkar edir, insanlara daxili krizislərini həll etmək üçün yol göstərirdi. [6, s.12]

Təbiətin insanın arxetipləri vasitəsilə simvollaşması mifik dünyagörüşlə başlayır və təbiət kultlaşması baş verir. R.Qafarov bildirir ki, “Kult ənənələri miflər vasitəsi ilə bir nəsilədən başqasına ötürülmüşdür. Azərbaycan mifoloji sisteminə və inanclarında ağac (ağac pirlərinə bu gün də paltarlarından bir hissə qoparıb asanlar var), dağ, qaya, su, bulaq, ilan (ilan pirləri), öküz, inək, at, ocaq, ata, ana, baba (Şəkiddə Babaratma piri, Ağdaşda Gündoğdu baba ziyarətgahı) kultlarının izlərinə rast gəlirik” [7, s.327-328]. Mifologiyada demək olar ki, təbiətin müxtəlif hadisələrinin, məkan və zaman elementlərinin, bioloji və zooloji aləminin bütün nümayəndələrinin simvolik-işarəvi dərkilərlə bağlı mifik rəvayət və hekayələrə rast gəlmək mümkündür. “Mif bilinməyənlər, məchul olanlar haqqdadır; yaşanmamışdan əvvəl onları ifadə etmək üçün sözlərimizin olmadığı təcrübələrdən bəhs edir. Buna görə də mif böyük sükutun qəlbinin dərinliyinə boylanır” [6, s.7]

Təbiət və incəsənət bir-biriylə möhkəm şəkildə bağlı olan iki kateqoriyadır. “Təbiət sadəcə mühit, insanın yaşadığı “boş” məkan deyildir. Təbiət həyatdır və o, insanı “bayıra qovmamışdır”, onu bəsləmişdir. Hətta müasir sənaye-urbanizasiya sivilizasiyasında da insanın təbiətlə “qan qohumluğu” təkəcə ekoloji böhranda deyil, həm də insanın davranış normalanna təsir göstərən, qədimdən qərarlaşmış qadağalar və icazələr sistemlərində aşkar olunur. İnsanda insaniyyət təbiətlə əlaqə şəraitində formalaşır. Əgər insan nəcib duyğuları, gözəllik hisslərini də əhatə edən ruhi vəziyyət yaradan canlı təbiətlə vəhdətdən imtina edirsə, o, özünün bir növ kimi mahiyyətini açıqlayıb gerçəkləşdirə bilməz” [8, s.312-313]. İncəsənət təbiəti təqlid edir, təbiət rəssamın, şairin, yazıçının musiqiçinin və s. ilham mənbəyidir, təbiət sənətkara hazır modellər, şəkillər, formullar təqdim edir. Senekaya görə

“bütün incəsənət təbiətin təqlidindən ibarətdir”. Təbiətin dəyişən və yenilənən, qüsursuz gözəlliklərə sahib mahiyyəti ilə incəsənətin xisləti bir-birinə bənzəyir. “Bədii əsərdə təbiət insanın fəaliyyət meydanı və peyzaj kimi canlandırılır. Müvəffəqiyyətli lövhələr həm sənətkarın özünün, həm də qəhrəmanın hiss və həyəcanlarının, əhvali-ruhiyyəsinin ifadəsinə çevrilir” [9, s.54].

Ədəbiyyatda təbiətin simvollaşması mexanizmi mif, arxetip və simvol triadası müstəvisində baş verir. Simvollar köklərini həyatın, hissın və kainatın sağlam yuvacıqlarına saldıqları və ağılagəlməz dərəcədə qalıcı olduqları üçün, bir simvol dönüşə bilər amma, əsla ölməz [10, s.83-84]. Simvol geniş anlayışdır. Simvolların kökləri var və qeyri-müəyyən təcrübəyə əsaslanır. Metaforalar simvolların semantik səthidir və semantik səthi insanlığın təcrübəsinin dərinliklərindəki presemantik qatla əlaqələndirmə qabiliyyətini ikiölçülü simvol strukturuna borcludur [10, s.91].

Bədii mətndə rast gəldiyimiz təbiət simvollarının hər birinin özünəməxsus hekayəsi vardır və bu hekayə mif-archetip-simvol üçbucağından törəmə məzmun-structura malik olur. İstənilən təbiət simvolunun arxaik başlanğıcla mütləq əlaqəsi vardır, bu əlaqənin çözülməsi simvolun gizli məzmunun aşkara çıxmasına təminat verir. “Bədii obrazlılığa gəldikdə, o özü də əslində mifoloji düşüncə tipi ilə mənsəəcə dərin bağlılıqdadır. Yəni mifoloji motivlər, mif süjetləri və mifik obrazlar ədəbi süjetlərin genezisində dayanır. Onlar bütün xalqların şifahi və yazılı ədəbiyyatının bünövrəsini təşkil etmişdir” [11, s.18].

Təbiət hadisələrinin mifləşməsi prosesini təmin edən arxetiplərin - ilkin obrazların məkanından, zamanından, dilindən, irqindən asılı olmayaraq bəşərin mifoloji görüş münasibətlərini ehtiva etməsi yaddaşın geniş kontekstində də paralellər, müqayisələr aparılmasına şərait yaradır, nəticədə olduqca geniş və dərin məzmunlu təhlillərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Belə ki, K.Q.Yunqa görə arxetip məzmunu malik deyil, yalnızca, şəkil özəlliyi daşıyan sxemdir [12, s.110-111]. İlkin obraz şüura daxil olur, şüurun təcrübəsindən istifadə edərək, həmin sxemi doldurur. “İlkin əcdad, ilk növbədə, yaşayış tərzilə təbiət hadisələri və heyvanlar aləmi arasında oxşarlıq görmüş (qidalanmada, doğumda, hərəkət və davranışda, eləcə də digər zahiri əlamətlərdə), həmin əlamətlərlə özü arasındakı qeyri-adi əlaqəyə təsir göstərməyə çalışmış, bununla da nəhəng vəhşi canlılar tərəfindən gələn təhlükələrə qarşı nikbinliklərini qoruya bilmişdir. Onların yaşamaq uğrunda mübarizəsindən və topladıqları təcrübədən doğan inanışlar «sınaqlardan çıxarılar» yaddaşlarında möhkəmləndikcə təsəvvürlərə çevrilmişdir. Ulu əcdad dünyaya həmin təsəvvürlərin baxış bucağından, yaxud pəncərəsindən baxmışdır və onlar sistemləşdirildikcə totemizm, animizm, animatizm, magiya və kult münasibətləri şəklini almışdır. Təbiət varlıqlarının fetişləşdirilməsi isə müxtəlif ayin və mərasimlərin keçirilməsinə meydan açmışdır” [7, s. 50]. Nəticədə təbiətin fiziki və maddi məzmunu “mifləşdirmənin korroziyaedici təsiri”nə [13, s.69] məruz qalır, təbiətin arxetiplər vasitəsilə simvolik dərkilə mifin yaranmasına səbəb olur. “İnsan psixikasının əsasını mifologiyadan, folklardan bizə tanış olan bir sıra arxaik obrazlar təşkil edir. Bu haqda zəngin ədəbiyyat mövcuddur. Mifin təbiətinə uyğun

olaraq həqiqətən kollektiv təhtəlşüurun obrazı kimi arxetip obrazlar mifologiya-nın, dinin və incəsənətin mənşəyində dayanır” [11, s.5].

A.Losevin mifi düşüncənin və həyatın ən vacib, ən zəruri kateqoriyası hesab etməsi və onu təsadüfi, uydurma və fantastik deyil, ən yüksək dərəcədə konkret və əsl gerçəklik olması tezisinin [14, s.24-25] üstündə dayanan Pərvanə İsayeva yazır: “Əski mədəniyyətlərdə gerçəkliyin rəmzi-obrazlı şəkildə yeganə doğru bilinən izahı məhz mifdir... Dünyanın mifoloji dərk mahiyyətinə görə rasiyal deyil, emosional-hissi səciyyə daşıyıcıdır və özündə əski çağ insanının bütün qalan varlıq aləmi ilə bağlı olduğu düşüncəsini yaşadır. Bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti sayılan mif bu mənada həm də antropoloji fenomendir və sonrakı çağların fəlsəfi-antropoloji görüşlərinə də güclü təsir göstərmişdir.” [11, s.11]

Belə demək mümkündür ki, mifologiya simvollarından ibarət dərin və kompleks sistemdir. A.Rovnerin təbirincə desək, simvol mistik, sirli bir adadırsa, mif adalar arxipelaqıdır [15, s.23]. Dünyanın, heyvanların, bitkilərin və insanların mənşəyi ilə yanaşı miflər eyni zamanda bəşəriyyətin hazırkı vəziyyətinə qədər baş verən bütün hadisələri simvolik dildə şərh etmişdir. Müxtəlif zaman və məkan kəsimlərində formalaşmış miflərin bir-birinə bənzərliyini təmin edən də simvolik dilin ortaqlığıdır. Mifin formalaşmasında simvolların rolu məsələsi kifayət qədər ciddi nəzəri problemdir. Mifik təfəkkürlə dərin bağlantısı olan bədii düşüncənin formalaşmasında simvolların yerini və mövqeyini təsbit etməyin yolu mütləq şəkildə mifin nə olduğunu dərk eləməkdən keçir. Simvolik dilin yaratdığı miflər bu gün ədəbiyyatın müraciət etdiyi simvolların şərhində və açılışında qaynaq rolunu oynayır.

Ədəbiyyat:

1. Məmməd T. Təbiət hadisələri, varlıq və insan: fizik və yazıçı-şair münasibəti./ Ədəbiyyat müasir elmi yanaşmalar kontekstində. Bakı, Xan nəşriyyatı, 2016, 412 s.
2. Hacılı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. – Bakı: Mütərcim, 2002. - 164 s.
3. Bəkirqızı (İsayeva) P. Mifopoetika və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının poetik strukturu (monoqrafiya), Bakı, Elm və təhsil, 2015, 248 s.
4. Лосев, А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. - М.: Искусство, 1976. - 367 с.
5. Niyazi M. İblisanə güclərin təzahürü https://www.avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=56477/www.avanqard.net.
6. Armstrong K. Mifin qısa tarixi (K. Armstrong ; ingilis dilindən tərc. Y. İslamzadə) Bakı: TEAS Press, 2017, 115 s.
7. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika, Bakı, “Elm və Təhsil”, 2015, 454 səh.
8. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2010, 360 s
9. Yusifoglu R. "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları". "Sabah" nəşriyyatı. Bakı-2001. 227
10. Ricoeur P. Yorum Teorisi. Söyləm və Artı Anlam. İstanbul, Paradigma, 2007, 144 s
11. İsayeva P. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bədii strukturu və mifopoetik təfəkkür (nəsr və dramaturgiya əsasında) mövzusunda filol. üzrə e. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı, AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tu. Bakı, 2016, 60 s.

12. Архетипы / Аверинцев С. С. // Мифы народов мира : Энцикл. в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. — 2-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1987, Т. 1 : А—К. — 671 с.
13. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. СПб.: «Алетейя», 1998, 258 с
14. Лосев А.Ф. Диалектика мифа /Философия. Мифология. Культура . Москва: Политиздат, 1991, 524 с.
15. Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы (авт.-сост.: В. Андреева, В. Куклев, А. Ровнер) Москва: Астрель, АСТ, 2004. 556 с

Summary

Symbolic Thinking and Principles of Understanding Nature with Symbols: From Myth to Literature

In literature, the mechanism of symbolization of nature occurs as an event of a deep, philosophical, aesthetic, as a well as mythical content. Symbols have existed prior to a text, are also more ancient than the latter, furthermore, possess the power of linking and coordinating the text they are in with other texts as well. If nature gets in the text in a symbolic way, concurrently, the connection between literature and nature is effectuated not in a synchronic, but a diachronic form. It is of paramount importance to fathom the myths with a view to ascertain the place and status of symbols which is deeply connected with the formation of mythical thinking and artistic thought. Today the myths created by symbolic language function as a source in the interpretation and explication of the symbols used in literature.

Резюме

Символическое мышление и принципы познания природы с помощью символов: от мифа к литературе

В литературе механизм синхронизации природы носит глубокий философский, эстетический, а также мифический характер. Внутритекстовые символы, являясь древнее самого текста, обладают способностью связывать и координировать его с другими текстами. Для определения места и положения символов в формировании художественной мысли, которая глубоко связана с мифическим мышлением, необходимо понять, что такое миф. В случае если, природа входит в текст как символ, то связь между литературой и природой осуществляется не синхронно, а в диахронической форме. Мифы, созданные символическим языком, играют особую роль в интерпретации и раскрытии символов, к которым сегодня обращается литература.

Rəyçi. prof. M.Nuriyeva

Qismət Rüstəmov
Azərbaycan Dillər Universiteti

CEFRI YEVGENİDESİN “MİDLSEKS” ROMANINDA GENDER İDENTİKLİYİ PROBLEMİ

Açar sözlər: *cinsi kimlik, ictimai cinsiyyət, postmodernizm, Amerika ədəbiyyatı*

Keywords: *gender identity, social sexuality, postmodernism, American literature*

Ключевые слова: *гендерная идентичность, социальный пол, постмодернизм, американская литература*

Əslən yunan olan çağdaş Amerika romançısı Cefri Yevgenidesin 2002-ci ildə çapdan çıxan, nüfuzlu “Pulitser” mükafatını qazanmış, indidən XXI əsrin ən yaxşı romanlarından sayılan “Midlseks” (Middlesex) adlı əsəri iki qitəyə yayılmış bir ailənin üç nəslindən bəhs edir. Roman, əslində, bir genin hekayəsidir; tarixin müxtəlif dövrlərində, müxtəlif qitələrdə, müxtəlif fərdlərin bədənlərində gəzdikdən sonra Kalliopa Yelena Stefanidisin ailə daxili evliliyi ucbatından üzə çıxan bir genin hekayəsi. Kalliopa həm kişi, həm qadın cinsi orqanı ilə dünyaya gəlir. Yevgenidesin əsas sualı budur: bizi “biz edən nədir, genlərimiz, yoxsa seçimlərimiz? Müəllif qəhrəmanın kimlik axtarışını eləcə fərdi bir axtarış şəklində təqdim etmir, əksinə, ictimai bir məsələnin təzahürü kimi təqdim edir. Yazıçı əvvəlcə Stefanidislər ailəsinin yaşadığı Osmanlı imperiyasının Bursasını, oradan bu ailənin Qurtuluş Savaşının axırlarında Bursadan İzmirə qaçmaqlarını təsvir edir. Stefanidislər ailəsini fabrik dumanlarının müşayiəti ilə İzmirdən Amerikanın Detroit şəhərinə aparən gəmidə baş verənlər romanın mərkəzindəki deformasiyaya uğramış genin əhvalatının başlanğıcıdır.

“Middlesex” adı çoxsaylı mənalara açıq olsa da, romanda mühacirlərə yer verən küçənin adıdır. Roman bu küçədə 80 il boyunca baş verənlərlə bağlıdır. Bu fəsilə biz romanda cinsi kimlik məsələsinin necə qoyulduğunu təhlil etməyə çalışacağıq.

Romanda Stefanidis ailəsi uşaqlarının həqiqi cinsiyyətindən xəbərsizdir, buna görə Kalliopa qız uşağı kimi yetişdirilir. Amma bədəni qadın bədəni kimi inkişaf etmir, beləcə, məlum olur ki, o, hermafroditdir. Pataloji bir örnək kimi uzun müddət analiz edilən Kalliopa axırda buna dözməyərək xəstəxanadan qaçır və həyatını kişi kimi davam etdirməyi seçir. Kalliopa cinsiyyətinə görə ailəsindən ögey münasibət görmür, amma özünü rahat, xoşbəxt də hiss etmir. Türkiyədən köç edən nənəsiylə babasının, əslində, bacı-qardaş olduğunu öyrənən Kalliopa bir müddət Xarici işlər nazirliyində işləməyə başlayır və xeyli ölkələri gəzmək imkanı əldə edir. Utandığı cinsi kimliyini qadınlardan gizlədir və hər bir, ya da iki ildə təyinatla başqa ölkəyə köçür. Onu olduğu kimi qəbul edən Jüli adlı bir qadınla tanış olandan sonra artıq cinsi kimliyini gizlətmək ehtiyacı hiss etmir.

Əsər dörd bölmədən ibarətdir, müəllif bu bölmələri kitab adlanır; hər bölmə öz daxilində hissələrə bölünür. Roman qərribə bir cümlə ilə başlayır: “Mən iki dəfə doğulmuşam: Birinci dəfə 1960-cı ilin yanvarında, Detroit üçün inanılmaz dərəcədə dumansız bir gündə qız kimi, daha sonra isə 1974-cü ilin avqust ayında Miçiqan-Petoskidəki bir təcili yardım klinikasında, amma bu dəfə yeniyetməlik çağındakı bir dəliqanlı kimi.” [4, s.9]

Elə birinci cümlədəcə müəllif bir personaja (Kalliopa) iki cinsiyyət (əvvəl qadın, sonra kişi), iki fərqli doğum tarixi (zaman –1960, yanvar; 1974, avqust) və iki fərqli doğum yeri (məkan – Detroit, Miçiqan-Petoski) bəxş edir.

Müəllifin baş personaja seçdiyi Kalliopa adı yunan mifologiyasındakı məşhur 7 muzadan birinin – epik poeziya ilahəsinin adıdır. Müəllif öz personajının dilindən yazır ki, həyatının qadın olaraq keçdiyi ilk 14 ildə onu Kalli kimi çağırırlar, kişi kimi yaşamağa başladığı dövrdə isə ona Kal deməyə başlayırlar. Roman 41 yaşlı Kalliopanın kişi cinsini seçdiyi dövrdən nəql edilir deyə, müəllif ona Kal deyir, biz də bundan sonra həmin qısaltmaya sadıq qalacağıq. Yevgedinis cinsi kimliyin tərsinə çevrilməsini rəqəmlərin simvolikası ilə də ifadə edir: 41 tərsinə çevrilmiş 14-dür.

Kalın haqqında danışdığı birinci doğuluş real, fiziki mənada dünyaya gəlməkdir, ancaq o dünyaya qadın cinsində gəlmiş, sadəcə ailəsi onu qadın kimi görür və o, elə bu cür də böyüyür. Kal bədəninə başqa bir cinsi kimliyin mövcud olduğunu anlayanda məcazi, metaforik mənada ikinci dəfə dünyaya gəlir. Personajın qadın-kişi cinsi bölgüsünə uymamağı, yəni ona başqaları tərəfindən cinsi rol verilməsinə etiraz etməsi sosial konstruktivist yanaşmaya uyğun gəlir: cinsi kimlik metamorfozaya açıq olan və fərdi iradəylə formalaşdırıla bilən məsələdir.

Qərb cəmiyyətində heteroseksual münasibətlər əsas yeri tutsa da, hər hansı cinsiyyətin sabit, tək və konkret olmadığını vurğulamaq üçün apardığı araşdırmada Marqaret Mid mədəniyyətin ictimai rollara təsirindən geniş söhbət açır. Müəllif “Cinsiyyət və temperament” (Sex and temperament) adlı antropoloji araşdırmasında Yeni Qvineyada üç ayrı qəbiləni analiz edərkən görüb ki, bəzi cəmiyyətlər öz ictimai cinsiyyətlərini özləri formalaşdırır. Arapeş qəbiləsində qadınlar və kişilər sentimental, şəfqətli və kəsəyən fərdlər kimi yetişdirilir. Munduqomarda isə həm qadınlar, həm kişilər kobud, cəsur və qəddardır. Tçambulidə qadınlarla kişilərin rollar dəyişib, qadınlar evin dolanışığını təmin edir, kişilər isə bəzənir. Mid yazır ki, kişilərə aid edilən ürəkli, cəsur, sərt, döyüşçü və qadınlara aid edilən həssas, yuvanın qoruyucusu, şəfqətli kimi xüsusiyyətlərin anadangəlmə deyil, əksinə, bu xüsusiyyətlər müstəqil şəkildə, mədəniyyət yoluyla nəsil-dən-nəsilə ötürülür. Beləliklə, müəllif iddia edir ki, bizi mədəniyyət formalaşdırır, yəni kişiyə qadın arasında anadangəlmə, yaradılışdan gələn fərq yoxdur [5].

Bu məqamda bu “anadangəlmə” və “sonradan yaranma” məsələlərinə aydınlıq gətirmək lazımdır. Cinsi kimliyin doğuşdan gəldiyinə inananlar essentialistlər (fitrətçilər), mədəniyyətin təsiri ilə yarandığına inananlar isə sosial konstruktivistlərdir. Mənbəyini Platondan götürən klassik essentializmə görə, “fiziki dünya sabit və dəyişməz faktlar” toplusudur; çağdaş sosial elmlərdə istifadə edilən essentializm termini isə “təbii, məcburi, universal və bioloji” reallıqları ifadə edir. Es-

sential düşüncəyə görə, cinsi kimliyin formalaşmasında cəmiyyətin və mədəniyyətin rolu yoxdur, yəni hər kəsin cinsi kimliyini onun cinsiyyət orqanları müəyyənləşdirir. Məsələn, onların fikrincə, homoseksuallıq obyektiv, içdən gələn, hormonal, genetik bir şeydir, bunun cəmiyyətlə, mədəniyyətlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Sosial konstruktivistlərin fikrincə, "reallıq ictimai komponentlərlə formalaşır." Bu düşüncə essentializmi inkar edir və cinsiyyətin anadangəlmə yox, əksinə ictimai qaydalara görə formalaşdığını iddia edir. Məsələn, ingilis həkim, yazıçı və filosof Hevlok Ellis (1859-1939) cinsiyyətin bioloji olmadığını irəli sürüb. Ellisin fikrincə, necə ki, rəng korluğu, yaxud rəngli eşitmə sadəcə adi anomaliyadırsa, homoseksuallar da zərərli deyillər [8].

Romanın təhkiyəçisi Kal genetik bir kombinasiya nəticəsində hermafrodit kimi dünyaya gəlib. Hermafrodit – yunan mifologiyasında Hermes ilə Afroditanın ikicinsiyyətli uşaqlarının adıdır. Yevgenides roman boyu öz yunan köklərinə işarələr etdiyi üçün çağdaş dövrdə məşhur olan "intersex" termini əvəzinə, ənənəvi "hermafrodit" sözündən istifadə edir. Romançı Ofrah Uinfreyə verdiyi müsahibə bu haqda deyib ki, yaşayan insanlar üçün gündəlik həyatda "intersex" sözündən istifadə edir, amma yunan mifologiyası ilə intertekstual əlaqə qurulan bədii mətnədə digər sözü seçib [6].

Romanın əvvəlində Kal özündən "elmi mətnlər şəbəkəsində istehsal edilən bir tekst" kimi danışır. Bu, insanı müxtəlif ideoloji platformaların, dünyagörüşlərinin formalaşdırması fikrinə işarədir. Kal müxtəlif müayinələrdən keçdikdən sonra ikicinsiyyətli olduğu üçün anormal, xəstə, patoloji nümunə hesab edilərək gözləri qara bantla örtülmüş fotosuyla tibbi ədəbiyyata salınır. Təhkiyəçi deyir ki, fotomun nümunə kimi göstərildiyi "Genetika və irsiyyət" kitabını günümüzdə tapmaq çətindir. Bu istehza ilə müəllif həmin kitabdakı cinsiyyət modellərinin köhnəliyini, bu gün artıq keçərsiz olduğunu eyhamlaşdırır. Çünki bu günün nəzəriyyələri cinsiyyəti genetika ilə bağlarından çox, ictimai faktorlar və fərdi azadlıqlar kontekstində izah edirlər.

Başqa bir pasajda Kalı müayinə edən həkim "hypospadas" sözündən istifadə edir. Personaj bu sözün mənasını öyrənmək üçün Nyu-York Xalq Kitabxanasına gedərək "Uebster" lüğətinə baxır və lüğət onu "xədim", "hermafrodit" sözlərinə yönləndirir, sondakı qeyddə isə yazılıb: "Oxşar mənalar üçün "Əcinnə", "Əcaib" kimi sözlərə baxın". Müəllif bununla fərqli mətnlər vasitəsilə ikili cinsiyyətə sahib olanların necə ənənəvi dünyagörüşünün içində həbs olunduğunu, özgələşdirildiyini, ön hökmlərlə, stereotiplərlə damğalandığını göstərir. Terminologiya altında gizlədilən "cinsi diskriminasiya"dan fərqli olaraq, Kal öz cinsi kimliyini ifadə edərkən yunan mifologiyasındakı Tiresini xatırlayır: "Tiresi kimi mən də bir vaxtlar, bir şey idim, daha sonra başqa şey..." [4, s.3]

Tiresi yunan mifologiyasındakı maraqlı personajlardan biridir; belə ki, Tiresi iki ilanı cütləşərkən görür və çomaqla bir-birindən ayırır, buna görə tanrılar onu cəza kimi qadına çevirirlər. İllər sonra yenidən cütləşən ilanlara qarşı eyni hərəkəti təkrarlayır, tanrılar bu dəfə cəza olaraq onu kişiyə döndürürlər. Hera və Zevsdən ondan soruşurlar ki, kişi daha çox həzz alır, yoxsa qadın? Hera kişilərin, Zevs qadınların daha çox həzz aldığını iddia edib mərcə girirlər. Tiresi cavab verir ki,

Zevs haqlıdır, kişi bir dəfə həzz alanda, qadın doqquz mislini alır. Hera qadınların sirrini açdığı üçün ona qəzəblənib gözlərini kor edir, Zevs bu cəzayı dəyişdirməsə də, Tiresiyə bir hədiyyə bəxş edir: kahinlik, öncəgörlük qabiliyyəti.

İtalyalı feminist nəzəriyyəçi Rosi Braidottinin “Köçəri mövzular: Çağdaş feminist nəzəriyyədə təcəssüm və seksual fərqlər” adlı əsərində yazır ki, bədən nə bioloji, nə də ictimai şəkildə dərk edilməlidir, bunun əvəzinə fiziki, simvolik və ictimai olanın kəşfiyətini yerdə başa düşülməlidir [1]. Braidotti kimi düşünən nəzəriyyəçilər deyirlər ki, bu cür yanaşma fərqli cinsi kimlikləri anlamaq üçün vacibdir.

Kal uşaqlığının bir hissəsini Detroitdə keçirsə də, irqçilik ucbatından ailəsi ilə birlikdə Midlseksə köçürlər. “Middlesex” sözü ingiliscə “orta cins” deməkdir. Romanda bu söz həm personajın cinsi kimlik axtarışlarına işarədir, həm də real bir yerin adıdır. Təsadüfi deyil ki, Kal ailəsi birgə ora köçəndən sonra cinsi meylləri formalaşmağa başlayır. Yeddi yaşı olanda Klementina Stark adlı səkkiz yaşlı uşaq-lıq dostunun təkidi ilə bir-birlərini cinsi olaraq kəşf etməyə girişirlər və bu təcrübə Kalın sonralar ortaya çıxacaq kişi cinsiyyətinin ilk işarələridir. Kalın cinsi fərqliliyi get-gedə daha da aydınlaşır; belə ki, on iki yaşı olanda məktəbin yaz düşərgəsində qızların bədənlərində dəyişmələr başlasa da, onun bədənində heç nə baş vermir. Artıq Yeni il tədbirlərində ona Məryəm yox, pəri rolu verirlər. Bir gün başını qaldıraraq çölə baxır ki, bahar gəlib, ağaclar çiçəkləyib, yarpaqlar yaşıllaşıb, qızlarla oğlanlar əl-ələ gəzişir, bəziləri öpüşür və Kalliopa özünü tənha hiss etməyə başlayır. Təbiətə üz tutub “Məni unutma” – deyir. “Gözləyirəm, burdayam” [4, s.54].

Kalın yaşı artdıqca və yaşlıları gözünün önündə başqalaşdıqca cinsəlliklə bağlı mövzulara maraq göstərir. ABŞ Bölgə Hakiminin Detroitdə zənci məktəblərinə göndəriləcək kifayət qədər ağırdəli şagird yoxdursa, onları başqa yerdən tapmaqla bağlı verdiyi qərara əsasən, Kal istəməsə də, “Baker&İnglis” adlı qız məktəbinə göndərilir. Bu məktəbdə müəllifin adını açıqlamadığı, eləcə “Obscure object” (Qeyri-müəyyən nəsnə) deyə xitab etdiyi bir qızla dost olur. Müəllif “Obscure object” ləqəbiylə Luis Bunyuelin 1977-ci ildə çəkdiyi “Arzunun qeyri-müəyyən nəsnəsi” (That Obscure Object of Desire) adlı filmə işarə edir. Bunyuelin son ekran işi olan bu film Matiu adlı orta yaşlı bir fransızla və onu cinsi istəkləriylə təhrik edən Konçita adlı ispan bir qızdan bəhs edir. Kal da dostuna bəslədiyi sevgiylə qısqanclıq arasında yırğalanan duyğularına görə sözügedən filmin adına eyham vuraraq ona belə bir ləqəb qoşur. Kal yaz tətildə vaxtını “Nəsnə” ilə keçirir, ondan xoşu gəlir, amma “Nəsnə”nin sekslə qafiyələnən Reks adlı bir sevgilisi olduğunu biləndə qısqanmağa başlayır və əvvəllər “yox” cavabı verdiyi Ceromun flirt təklifini qəbul edir. Tətil günlərinin birində cavanlar meşədə bir sığınacağa gedirlər və alkaqolun, nəşənin təsiriylə bir-birlərinin bədənini kəşf etmək qərarına gəlirlər. Kalın fikri Reksin və “Nəsnə”nin yanındadır, ekstaz halında özünü Reksin bədənində keçmiş hiss edir: “Birdən Reksin bədənində girməyə başladım, bunu bacarmalıydım. Qədim dövr tanrısı kimi onun bədənində girdim və artıq “Nəsnə”ni öpən Reks yox, mən idim” [4, s.59].

Kal ruhunun bədənindən çıxaraq havada süzülüyünü və növbəli şəkildə Reksin bədənində girərək bir yanda “Nəsnə” ilə, o biri yanda isə Ceromla sevişdi-

yini deyir. Bu fantaziya Kalın cinsi sintezə olan arzusunun təzahürüdür. Bu səhnəylə Cefri Yevgenides bir müsahibəsində deyib ki, burda söhbət qrup seksdən getmir, açar söz ekstazdır. Ekstaz yunanca "ekstasis" sözündəndir. Mənası "yer dəyişdirmə, fərdin öz hissi qəliblərindən sıyrılması"dır.

Kalın "Nəsnə"yə meyli olduğunu öyrənən Cerom onların lezbiyenlikdə ittiham edir və dava-dalaş salır. Kal bu davadan qaçanda avtomobil qəzasına düşür və xəstəxanada onun cinsiyyətində "qarışlıq" olduğu meydana çıxır. Kal qəfil-dən özünü Nyu-Yorkda Piter Lusi adlı həkimin "Seksual pozuntular və Cinsi Kimlik" klinikasında tapır. Kal oradan xilas olmaq üçün qız olmasıyla bağlı inandırıcı cavablar verir, əsl cinsi kimliyi isə kişidir. Nyu-Yorkda qadın paltarlarını atıb özünə maskulin paltarlar alır, saçlarını oğlan kimi kəsdirir və bundan sonra kişi cinsiyyətində yaşamağa qərar verir. Bu yerdə Cudit Batlerin "Cinsiyyət bəlası: Feminizm və Kimliyin alt-üst edilməsi" əsərində yazdığı kimi, cinsiyyətin performativ və təkrarlanan aktlardan ibarət olması tezisi özünü göstərir [2]. Kal yaş-yavaş kişi davranmağı yamsılayır, bir növ performans göstərir, təkrar edə-edə kişi kimi yeriməyi öyrənir.

İllər keçsə belə, Kal cavanlığındakı kimi cinsi kimliyini gizlətmək ehtiyacı hiss edir. Mədəniyyət attaşesi kimi Amerika Xarici İşlər Nazirliyində işləyir və heç bir şəhərdə iki ildən artıq qalmır. Yaşadığı şəhərlərdə qadınlarla münasibət qurmaqdan çəkinir. Başına gələnləri yazmağa başladığı "Middlesex" adlı romanı yazdığı ərəfədə, Berlində Jüli Kikuçi adlı Asiya-Amerikan bir qadınla tanış olur və ona bağlanır. Jüli onun əksidir: bioloji olaraq qadın olsa da, kişi kimi görünür. Bir-birlərini ilk dəfə yer stansiyada qatarın "sərnəşin dəyişdirmək" üçün dayandığı an görürlər. İngilis dilində "To conduct an exchange of bodies" ifadə sərnəşin dəyişdirmək mənasını versə də, məcazi mənası da var: Personajların hər ikisinin bədənlərinin metamorfozasını eyhamlaşdırmaq üçün, romanda bir-birlərini ilk dəfə gördükləri yer belə bir anda, belə bir cümləylə ifadə edilib. Müəllif sanki bununla demək istəyir ki, genlərimiz sonu olmayan bir qatar səyahətinə çıxıb, hər dayanacaqda düşüb-minənlər olur və bu zaman biz başqalarına, başqaları ilə bizə məruz qalır.

Yevgenidesin romanının Qərb ədəbiyyatında kökləri var. Belə ki, Virciniya Vulfun 1928-ci ildə çapdan çıxan "Orlando: bir bioqrafiya" adlı əsəri üç yüz il yaşayan və 30 yaşına qədər kişi cinsində, sonra isə qadın olmağı seçən Orlandonun əhvalatıyla da səsleşir.

Cefri Yevgenidesin böyük rezonans doğuran "Midlseks" romanı bir tərəfiylə kimliyimizi formalaşdıran komponentlərin daha çox cəmiyyətlə, içində böyüdü-yümüz mədəniyyətin təzyiği formalaşdığını deyirsə, digər tərəfiylə, Fransisko Kollado-Rodrigesin dediyi kimi, "ikicinsiyətli və fərqli irqlərdən olan insanların bir yerdə yaşaya biləcəyi üçüncü bir "müstəvi" arzusunun ifadəsidir" [3, s.73].

Yevgenides XX əsrin faciələrini dərinəndən dərk etmiş bütün humanist müəlliflər kimi bütün dünyanın cinsindən, dinindən, irqindən, kimliyin asılı olmayaraq yanaşı yaşaya biləcəyi bir dünya arzusunu ifadə edir. Bunun yolu isə insanın öz qərarlarını özü vermək azadlığına gəlib çatmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Braidotti R. Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory, Nyu-York: Columbia University Press, 1994
2. Butler J. Cinsiyyət bəlası: Feminizm və Kimliyin al-üst edilməsi, İstanbul: Metis, 2002
3. Collado-Rodriguez F. Of self and Country: U.S Politics, Cultural Hybridity ad Ambivalent Identity in Jeffrey Eugenides's "Middlesex", International Fiction Review, 2006, p.71-83
4. Eugenides J. Middlesex (novel) USA: Farrar, Straus and Giroux, 2002
5. Mead M. Sex and temperament in Three Primitive Societies, Nyu-York: Harper Perennial, 2001
6. Winfrey O. A conversation with Jeffrey Eugenides, Oprahs Book club, 06.05.2007, <http://www.oprah.com/oprahbookclub/A-conservation-with-Middlesex-Author-Jeffrey-Eugenides>
7. Woolf V. Orlando: A Biography, Oxford Univ. Pr. on Demand, 2000
8. https://link.springer.com/chapter/10.1057/9780230354111_7

Summary

Problems of Gender Identity in Jeffrey Eugenidis' novel "Middlesex"

The article is devoted to the problem of gender identity in the novel "Middlesex" by Jeffrey Eugenidis who is the main figure of modern American literature and the laureate of the "Pulitzer" prize. The novel disputed the investigation of gender identity in the personality of the protagonist who detected the sexual contradiction by stripes. The writer uses literary hints of postmodernism and presents protagonist's - who was a woman then continues her life as a man - inner world and real life in parallel, applies to the characters of the Greece mythology and so analyses available verity in the historical base.

Резюме

Проблемы гендерной идентичности в романе Джеффри Евгенидиса «Средний пол»

Статья посвящена проблеме гендерной идентичности в романе современного американского писателя, лауреата Пулитцеровской премии Джеффри Евгенидиса «Средний пол». В произведении, повествующем о поисках гендерной идентичности, в образе героя, исследующего свою личность, выявляются внутрисемейные половые противоречия. Автор, показывая своего героя, который сначала был женщиной, а затем продолжает свою жизнь как мужчина, используя литературные приёмы постмодернизма, проводит параллели с внутренним миром и реальной жизнью главного героя, обращается к персонажам греческих мифов и тем самым, основываясь на истории, анализирует существующую реальность.

Rəyçi: prof. A.Sabitova

Əliş Ağamirzəyev
Bakı Dövlət Universiteti

BİRİNCİ DALĞA RUS MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ ƏSAS MÖVZULARI

Açar sözlər: *ideologiya, mühacirət, yaddaş, mövzu, ədəbiyyat*

Keywords: *ideology, emigration, memory, subject, literature*

Ключевые слова: *идеология, эмиграция, память, субъект (предмет), литература*

Rusiyada sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra ədəbi prosesin iki şəxəyə, rus ədəbiyyatının iki qanada bir-birindən ayrı, paralel inkişaf edən rus-sovet və rus-mühacir ədəbiyyatının təşəkkül tapmasına səbəb oldu. Bu iki ədəbiyyat inkişaf boyu, demək olar ki, bir-biri ilə kəşişmədi. Uzun illər sovet ədəbiyyatşünaslığında rus-sovet ədəbiyyatının nailiyyətlərindən, bədii dəyərlərindən geniş bəhs olunaraq, dünya ədəbiyyatının yeni lokomotivi kimi qələmə veriləndə, XX əsr rus ədəbiyyatının iki qola ayrılmasında ən böyük zərbə məhz rus-sovet ədəbiyyatına dəydi. O, ümumdünya ədəbi prosesindən ayrı düşərək öz süni, yuxarıdan diktə olunan ədəbi qanunauyğunluqlarını yaratmaq məcburiyyətində qaldı, elmi dövriyyəyə yeni ədəbi fenomen – sovet ədəbiyyatı məfhumu buraxıldı. Yeni ədəbiyyatın əsas vəzifəsi hakim ideologiyaya xidmət etmək, zəhmətkeşləri sosializm ruhunda tərbiyələndirmək idi. Ədiblərin və ədəbi tənqidçilərin qarşısına sosialist quruluşunu ideoloji cəhətdən möhkəmləndirmək vəzifəsi qoyulmuşdu. İdeologiya və siyasət bu minvalla estetik reallıqları özünə tabe etdi. Sovet ədəbiyyatşünaslıq elmi partiyalılıq və xəlqilik, çoxmillətli ədəbiyyat və sosialist realizmi metodunun vəhdəti kimi prinsiplərə əsaslanaraq ədəbiyyatı təftiş etməyə başladı. Bədii yaradıcılığa belə totalitar münasibətin hökm sürdüyü bir mühitdə ayrı-ayrı rus-sovet şair və yazıçıları unikal ədəbi nümunələr yarada bildiklərinə baxmayaraq, siyasi kannonlarla idarə olunan sovet ədəbiyyatı son nəticədə iflasa uğradı.

Klassik rus ədəbiyyatının əksər davamçıları, Gümüş dövrün yetişdirdiyi yazıçılar isə yeni, partiya ədəbiyyatını qəbul edə bilmədilər və ya yeni ədəbiyyatda aparıcı mövqeyə sahib olmağı bacarmadılar. Mühacirətə üz tutan şair və yazıçılar rus-sovet ədəbiyyatına alternativ, onunla paralel inkişaf edən, lakin onu qəbul etməyən zəngin rus mühacirət ədəbiyyatı irsini yaratdılar. Rus mühacir şair və yazıçıların ərsəyə gətirdikləri bu yeni ədəbiyyatın öz doğma mühitindən aralı düşməsinə, daimi oxucu auditoriyasından məhrum olmasına baxmayaraq, o, dünya ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi ən gözəl ədəbi incilərin yer aldığı böyük bir xəzinə yaratmış oldu.

Mühacirət dalğasının ilk illərində rus şair və yazıçılarının yaddilli ədəbi mühitə, yad mədəniyyətə alışması kifayət qədər mürəkkəb və çətin proses olmuşdur. İnqilabaqədərki rus ədəbiyyatının ehtiva etdiyi dəyərlərin xarici ölkə ədəbi mühitinə təqdim edilməsinin çətinlikləri, digər tərəfdən mühacirlərin tez bir zamanda öz vətənlərinə dönəcəklərinə böyük ümid bəsləməsi bu prosesi daha da çətinləşdirirdi. Rus diasporasının hələ təşkilatlanmadığı bir dövrdə rus mühacir ədiblərinin yeni ədəbi mühitə, daha doğrusu, yad ədəbi mühitə inteqrasiyası ləng gedirdi. Lakin buna baxmayaraq, 20-30-cu illərdə kütləvi surətdə mühacirətə üz tutan ictimai-siyasi və dövlət xadimləri, mədəniyyət və incəsənət nümayəndələri Avropanın iri şəhərlərində, Uzaq Şərqdə Xarbin və Şanxayda, daha sonra isə Amerikada mərkəzləşərək öz birliklərini qurur, ədəbi əlaqələrini davam etdirir, öz yaradıcılıq fəaliyyətlərini, intellektual və mədəni həyatlarını davam etdirmək üçün zəruri olan mətbuat orqanları, nəşriyyatlar, ədəbi birliklər təsis edərək klassik rus ədəbiyyatı ənənələrini qoruyub saxlamağa, inkişaf etdirməyə səy göstərirdilər.

Kütləvi oxucu kütləsinin, mətbuat orqanlarının və nəşriyyatların fəaliyyət göstərməsi, heç şübhəsiz ki, hər bir ədəbiyyatın yaşaması və inkişafı üçün əsas şərtlərdəndir. Bu mənada, ölkəni tərk etməyə məcbur olanların əksəriyyətinin savadlı təbəqəni təmsil etməsi, inqilabaqədərki dövrün mədəni təbəqəsinin nümayəndələri olması mühacir ədiblərin oxucu auditoriyası problemini nisbətən aradan qaldırırdı. Rus mühacirət ədəbiyyatı məhz rus ədəbiyyatının dinamik inkişaf edən müstəqil qolu kimi yaşayıb yaratmaq üçün bütün imkanlara sahib idi. Mühacirlər mühacir həyatının xüsusiyyətlərini və oxucularla daha sıx əlaqə qurmaq, onları təşkilatlandırmaq, vahid məslək ətrafında toplamaq üçün mətbuat orqanlarının fəaliyyətinə xüsusi önəm verirdilər. Buna görə də mühacir ədiblərin yaradıcılığında qəzet və jurnallar xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ədəbi mühit üçün, rus ədəbi prosesini davam etdirmək üçün bütün vasitə və imkanlara sahib olan mühacir şair və yazıçılar klassik rus ədəbiyyatı ənənələrini davam etdirməyi öz missiyası hesab edir, proletar əsarətində qalan, öz xarakter və mahiyyətini dəyişən Sovet Rusiyası ədəbiyyatının deyil, məhz mühacir ədəbiyyatının bu haqqa sahib olduğunu iddia edir, özlərini klassik rus ədəbiyyatı ənənələrinin davamçısı hiss edirdilər. Elə buna görə də, rus ziyalı elitesi yad mədəni mühitə asimilyasiya olunmaqdan qaçaraq Avropada tam milli mədəniyyət və təhsil sistemi qura bilmişdi. *“Birinci dalğa rus mühacirləri rus mədəniyyətini və rus dilini qoruyub saxlamağı özlərinin ən vacib vəzifələrindən biri hesab edirdilər, təsadüfi deyil ki, A.İ. Bunin 1924-cü ildə Parisdə oxuduğu Salle de Gèographie nitqini rəmzi olaraq “Rus mühacirətinin missiyası” adlandırmışdı. “Missiya” – həqiqətən böyük vəzifədir – onlar, ilk rus mühacirləri həqiqətən öz həyatlarında, yaradıcılıqlarında, düşüncələrində bunu hiss edirdilər”* (5, s.7).

Bütün inkişafları boyu bir-biri ilə kəsişməsə də, XX əsr rus ədəbiyyatının hər iki qanadı eyni milli dəyərlər, ədəbi ənənələr üzərində eyni dildə intişar etmişdir. Onları bir-birindən fərqləndirən yalnız proletar inqilabına münasibət olmuşdur. Əgər rus-sovet ədəbiyyatı “inqilab ədəbiyyatı” kimi meydana çıxmışdısa və

sovet ideologiyasını tərənnüm edirdisə, rus mühacirət ədəbiyyatı bu inqilabı qəbul etməyənlərin ədəbiyyatı kimi formalaşmışdı.

Bütün inkişafı boyu rus mühacirət ədəbiyyatının aparıcı, əsas mövzusu Rusiya tarixi, rus milli yaddaşı, mədəniyyəti və Oktyabr inqilabının bu ənənəyə vurduğu zərbə olmuşdur. Xüsusilə birinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatının ideya-siyasi istiqamətini, əsas siyasi qayəsini məhz bu mövzular təşkil edir. N.B.Yeliseyevanın qeyd etdiyi kimi, müstəqil siyasi fenomen kimi mövcud olduğu dövrdə (bax: 3, s.4) birinci dalğa rus mühacir ədəbiyyatında zəbt olunmuş tarixi Rusiya, rus mədəniyyəti, Rusiyanın gələcək taleyi, bolşevizmin əsl mahiyyətinin ifşa olunması əsas, ana xətt kimi keçir.

Rus mühacirətinin ilk dalğasının yaratdığı ədəbiyyat mövzu, janr və üslub baxımından ən müxtəlif və zəngin mətn külliyyatıdır. Bu böyük ədəbi xəzinəni səciyyələndirmək, onun ehtiva etdiyi ədəbi-bədii dəyəri, fəlsəfi-psixoloji qatları xarakterizə etmək kifayət qədər çətin və mürəkkəbdir. L.S.Vıqotskinin qeyd etdiyi kimi, *“sənət ictimai insanın psixikasının çox xüsusi bir sferasını – məhz duyğular sferasını sistemləşdirir”* [2, s. 16]. Bu baxımdan rus mühacirlərinin böyük əksəriyyətinin “psixoloji sferasını”, fikir və duyğular aləmini, fəlsəfi baxışlarını əks etdirən əsas məqamlara diqqət yetirsək, onların yaradıcılığında ən birinci təəssüf, məhvə məhkum ənənə və tarixi təcrübənin geri dönməyəcəyi təlaş, bu dəyərlərin qorunması üçün çırpıntıları görürük. Hansı mövqeni tutmalarından, öz vətənlərini hansı şərtlər altında tərk etmələrindən, hansı siyasi və estetik baxışlara sahib olmalarından asılı olmayaraq, mühacir ədiblərin heç biri bu mövzu və problemləri tərk etməmiş, yaradıcılıqlarında məhvə doğru gedən rus ənənə və tarixi təcrübəsinin qorunub saxlanılması üçün çırpınmışlar. Onlar üçün hər zaman ən əsas, aktual və emosional mövzu rus inqilabı və vətəndaş müharibəsi, onun yaratdığı ictimai-siyasi, sosial-mədəni, mənəvi-psixoloji problemlər olmuşdur. İ.Bununin “Lənətə gəlmiş günlər”, Z.Gippiusun “Peterburq gündəliyi”, İ.Şmelyevin “Ölülərin günəşi”, R.Qulun “Buz yürüşü” (S.Kornilov ilə), A.Remizovun “Sovrulmuş Rusiya” əsərləri, M.Aldanovun “Açar”-“Qaçış”-“Mağara” roman trilogiyası və çoxsüjetli “İntihar” romanı, B.Savinkovun (V.Ropşinin) “Qara at” povesti, G.Qazdanovun “Klergildə axşam” romanı, İ.Savinin hekayələri, V.Yanovskinin “Təkər” romanı, P.Krasnovun “İkibaşlı qartaldan qırmızı bayrağa” romanı və s. kimi əsərlərin hər birində məhz bu mövzu hakimdir.

1918-1920-ci illərdə mühacirlərin əsərlərində antisovet çağırışları xüsusilə qəzəbli şəkildə ifadə olunur. Daha sonrakı illərdə də bu qəzəb, ittihamlar səngimir. Bütün əsərlərdə Rusiyanın taleyi mövzusu rus bolşevik inqilabı mövzusu ilə üzvi şəkildə bağlanır. *“Nabokovun qəhrəmanı Qodunov-Çerdinsevin “Hədiyyə” romanında özünə verdiyi “Niyə Rusiyada hər şey bu qədər pis, yöndəmsiz, boz oldu, o nə cür belə axmaq yerinə qoyulub kütləşdi?” sualı istisnasız olaraq bütün mühacirləri, hətta heç vaxt Rusiyanın təbliği və Avrasiya bənzərsizliyi mövzusunə meyilli olmayanları belə narahat edirdi* (5, s. 13). Bu qəzəb və ittihamları təsəvvür etmək üçün təkcə M.Aldanovun yaradıcılığını və ya onun Rusiya və Avropa tarixinin iki əsrini əhatə edən əsərlər silsiləsini yaratmaq layihəsini xatırlamaq ki-

fayət edir. Yaxud A.Ladinskinin tarixi romanlarında (“XV legion”, “Pont üzərində göyərçin”, “Anna Yaroslavna və onun dünyası”), M.Osorginin “Tarixin şahidi” romanında da bunu aydın görmək olar.

Maraqlıdır ki, birinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatında müharibə mövzusu əsas mövzulardan deyil. XX əsrin 20-30-cu illəri dünyanın əksər ədəbiyyatlarında Birinci dünya müharibəsi mövzusu başlıca, ən çox müraciət olunan mövzularından olsa da, rus mühacir ədibləri çox az hallarda dünya müharibəsi mövzusunda müraciət etmişlər. Rus mühacirlərinin ədəbi irsində, zəngin publisistik, sənədli nəşrlərində, gündəliklərində, ensiklopediyalarında və s. bu mövzu kölgədə qalır. Bəzi əsərlərdə dünya müharibəsi mövzusunda müraciət olunsa da, bu, əsasən, Rusiya və rus insanı üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edən Oktyabr inqilabı və vətəndaş müharibəsi fonunda verilir. Yəni rus mühacirlər üçün inqilab və vətəndaş müharibəsinin doğurduğu fəsadlar, Rusiyanın taleyi mövzusu dünya müharibəsi mövzusunda ikinci plana keçirir. Bu da, hər şeydən əvvəl, inqilabın Rusiyaya, onun gələcək taleyinə təsiri ilə bağlı idi. Ona görə də, mühacirlərin əsərlərində müharibə mövzusu daha çox epizodik xarakter daşıyır və əsasən qəhrəmanın taleyindəki rolunun, hadisələrin gedişinə təsirinin açılması məqsədi daşıyır. Məsələn, N.Breşko-Breşkovskinin “Vəhşi diviziya” romanında ədəbi qəhrəmanların taleyindən danışarkən Rusiyanın qələbə qazandığı Qalisiya döyüşündən, M.Osorginin “Sivsev Vrajek” əsərində professorun kartoçka alması, fərari Kolçağinin özünə yaxşı karyera qurmasından danışarkən epizodik olaraq müharibə xatırlanır. A.Tolstoyun “Əzablı yollarla” romanında qəhrəmanlar nə baş verdiyini dərk etməyə çalışırlar. B.Zaysevın “Qızıl naxış”, G.İvanovun “Üçüncü Roma”, M.Aldanovun “Açar” romanlarında da eyni tərzdə müharibə mövzusu əks olunur.

Mühacirlərin digər əsərlərində müharibə şəraiti, hərbi əməliyyatlar və s. haqqında bəhs olunmur. Aydınır ki, Birinci dünya müharibəsi mövzusu mühacirlər üçün uzaq mövzudur, müəlliflər bu mövzuya ancaq qəhrəmanlarının müharibəyə münasibətini, ondan təsirlənmələrini açıqlamaq, müharibənin aclıq və səfalətə səbəb olduğunu, insanları didərgin saldığını, tələfatlar törətdiyini göstərmək üçün epizodik olaraq müraciət edirlər.

Rus mühacirət ədəbiyyatının əsas mövzulardan biri rus keçmişi, rus kimliyi, rus həyat tərzini və mədəniyyəti mövzusu idi. Bədi əsərlərdə, eləcə də xatirə-bioqrafik və avtobioqrafik əsərlərdə, keçmişin zəngin və xatirələrlə dolu, qayğılı və ya xoşbəxt, təlatümlü və ya rahat, uşaqlıq və ya gənclik dövrünə həsr olunmasından asılı olmayaraq, keçmiş həsrət və intizarla xatırlanır. Yaradıcılığında məhz keçmişə, itirilmiş günlərə boylanmayan, ötən günlərin həsrətini çəkməyən müəllif tapmaq çətindir. İ.Buninin “Arsenyevin həyatı”, A.Kuprinin “Yunkerlər”, A.Remizovun “Tutulmuş gözlərlə”, M.Osorginin “Zamanlar”, İ.Şmelyovun “Rəbbin yayı”, B.Zaysevın “Qlebin səyahəti”, Q.İvanovun “Peterburqun qış çağları”, G.Qazdanovun “Klergildə axşam”, V.Andreyevin “Uşaqlıq”. V.Nabokovun “Başqa sahillər”, İ.Boldırevın “Oğlanlar və qızlar”, V.Yanovskinin “Təkər” əsərlərində və s. biz buna şahid oluruq. Həm inqilabaqədərki dövrlərin Rusiyasını təsvir edən realist hekayələrdə, romanlarda, həm də rus yazıçıları, bəstəkarları və

ictimai xadimlərinin taleyinə həsr olunmuş roman-bioqrafiyalarda rus mədəniyyətinin özünəməxsusluğu, rus mədəniyyətinin zənginliyi əks olunur. V.Xodaseviçin “Derjavin”, B.Zaysevin “Müqəddəs Sergi Radonejski” və “Turgenevin həyatı”, N.Berberovanın A.Borodin, P.Çaykovski və A.Blok haqqında üç kitabı, V.Nabokovun dördüncü fəslini N.Çernişevskiyə həsr etdiyi “Hədiyyə” romanı, R.Qulun bir neçə əsəri, K.Moçulski və Y.Kuzmina-Karavaevanın qələmə aldıkları rus yazıçı və filosoflarının tərcümeyi-halları da bu mənada diqqət çəkir.

Birinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatında əsas mövzulardan biri də, heç şübhəsiz, mühacir həyatı, qəribçilik taleyidir. Bu, hər bir yazıçı və təbii ki, mühacir oxucu üçün kifayət qədər aktual və əhəmiyyətli idi. Demək olar ki, bütün yazıçıların bu mövzuya həsr olunmuş əsərləri var: B.Zaysevin “Passidə ev”, İ.Şmelyovun “Moskvalı dayə”, A.Kuprinin “Janeta”, M.Osorginin “Azad bənnə”, N.Teffinin çoxsaylı hekayələri, S.Çyornı, V.Nabokov, G.Qazdanov, B.Poplavski, V.Varşavski, Y.Felzen, V.Yanovski, N.Berberova, İ.Odoyevçevanın hekayələri, romanları və s. Mühacirlər keçdikləri keşməkeşli günləri, qəribçilik hissələrini, vətəndən ayrı düşərək çəkdikləri həm mənəvi sarsıntılarını, həm də maddi sıxıntılarını, bəzən ümitsizliyə qapılmalarını da əsərlərində qələmə alırdılar. Bu əsərlərdə də bütün çətinliklər bu və ya digər şəkildə bolşevik inqilabı, proletar hakimiyyətinin yürütdüyü siyasət və onun nəticələri ilə əlaqələndirilirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, qəribçilik, mühacir həyatının təsvirinə, demək olar ki, bütün mühacirlərin yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. Bəzi ədiblərin yaradıcılığında bu təsvir zəif, ümumi hadisələrin fonunda ştrix kimi, bəzilərinin yaradıcılığında isə sistemli, inkişaf edən xətt kimi özünü göstərirdi. Məsələn, Serbiyada məskunlaşmış, nisbətən gənc nəslin nümayəndəsi hesab olunan, 1920-ci illərdə ilk pyeslərini qələmə alan A.M.Rennikovun yaradıcılığında mühacir həyatının təsviri önəmli yer tutmaqla yanaşı, həm də sistemli xarakter daşıyır. Onun, demək olar ki, əksər pyeslərinin qəhrəmanları Rusiyanı tərk etməyə məcbur qalmış mühacirlərdir. Əsərlərindəki hadisələr, əsasən, Rusiyadan kənarında cərəyan edir. “Həmin uzaqlarda”, “Qallipoli”, “Bütün ölkələrin qaçqınları (Hind tanrısı)”, “Boris və Qleb”, “Dəlixana” və s. pyeslərində dramaturq mühacir həyatını, mühacirlərin yaşantılarını ustalıqla qələmə alır. Bir sıra pyeslərində bəzən Rusiyaya, inqilabaqədərki günlərə qayıdılsa da, ötən günlər, hadisələr xatırlansa da, süjet xəttini, əsasən, qürbətdə cərəyan edən hadisələr təşkil edir. A.M.Rennikov dünyaya səpələnmiş rus mühacirlərini qələmə alarkən mühacirətin özünəxas cəhətlərinə də laqeyd qalmır, onları məskunlaşdıqları ölkələrin mühiti ilə qarşılıqlı təsvirdə verir. Onun “Həmin uzaqlarda” pyesində bunu aydın görmək mümkündür. *“Teatr və həyat” jurnalının icmalçısı 1931-ci ilin əvvəllərində İntim teatrında Rennikovun birpərdəli “Qızıl işçi” və “Hesablı nikah” pyesləri əsasında “Gülüş axşamı”nın tamaşaya qoyulması ilə əlaqədar qeyd edirdi – Rennikov yüksək materialları qəbarməq istəmir – onun vəzifəsi mühacir həyatının təsvirini vermək, publikanı gülməyə, ola bilər elə özlərinə gülməyə, ancaq incə və həqiqi təbəssümlə gülməyə vadar etməkdir”* (7, s.116).

Birinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatının mövzuları haqqında danışarkən, bütün yazıçı və şairlərin yaradıcılığında, əsasən, eyni mövzulara rast gəldiyini qeyd ediriksə, onların yaradıcılığında estetik meyillər haqqında bunu demək çətin-dir. Çünki mühacirət düşərgəsində estetik meyillər əksər hallarda fərqlənirdi. A.Kuprin, S.Şmelyov, L.Zurovun yaradıcılığında realizm, A.Remizovun yaradıcılığında ornamentalizm, A.Buninin nəsrində, G.Adamoviç və G.İvanovun şeirlərində, G.İvanovun “Atomun parçalanması” əsərində, B.Poplavskinin əsərlərində, G.Qazdanovun hekayə və romanlarında, V.Nabokovun “Edama dəvət” əsərində ekzistensializm, V.Yanovskinin hekayə və romanlarında, Y.Bakuninin “Bədən” romanında naturalizm, V.Nabokovun, G.Gazdanovun bir sıra əsərlərində, V.Yemelyanovun “Cimin görüşü” povestində, Y.Felzenin “Lermontov haqqında məktublar” romanında romantizm, A.Remizov və M.Osorginin yaradıcılığında ekspressionizm, B.Zaysevin yaradıcılığında impressionizm və s. özünü aydın büruzə verir.

Birinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatında Gümüş dövrün poetik ənənələri davam etdirilir. Keçmiş simvolistlər (K.Balmont, Z.Gippius, V.İvanov, V.Xodaseviç), akmeistlər (G.Adamoviç, G.İvanov, İ.Odoyevseva, N.Otsup), həmçinin futuristlərin böyük əksəriyyəti (İ.Severyanin, İ.Zdaneviç) mühacirətə üz tutmuşdular və öz yaradıcılıqlarını mühacirətdə davam etdirirdilər. Lakin bu ədəbiyyatı və xüsusən də XX əsrin əvvəllərindəki poeziyanı qidalandıran əvvəlki zəmin, stimullar, onun daşıyıcısı olduğu bədii, dini-fəlsəfi və ictimai ideyalar, əsasən, zəifləmiş və keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalmışdı. Bu səbəbdən K.Balmontun, V.İvanovun, Z.Gippiusun (şairə kimi) müharibəyəqədərki və inqilabaqədərki şöhrətinin keçmişdə qalması tamamilə təbii idi. İnqilabaqədərki rus poeziyasının əsas poetik cərəyanlarının estetik ayrılmasının bir zamanlar baş verdiyi nöqtələr artıq heç bir əhəmiyyət kəsb etmirdi. Amma Gümüş dövr poeziyasının gənc nümayəndələrinin – G.Adamoviçin, G.İvanovun, V.Xodaseviçin, M.Svetayevanın mühacirətdə həqiqi təkamülə, güclü daxili özünüdəyişikliyə qadir olduqları bəlli oldu. Mühacirətdə tamamilə yeni poetik adlar meydana çıxdı; D.Knut, A.Ladinski, B.Poplavski, V.Smolenski, Y.Sofiyev, L.Çervinskaya, A.Şteyger kimi şairlər Gümüş dövrdən, eləcə də sovet poeziyasından tamamilə fərqli bir ədəbi və poetik duyumu canlandırdılar. Rus mühacirət poeziyasının əhəmiyyətli bir fenomeni isə “Paris notu” oldu. Bu xüsusi poetik düşüncə forması, əsasən, G.İvanovun şeirləri, G.Adamoviçin şeirləri, ədəbi esseləri, tənqidi və şəxsi cazibəsi ilə yaranmış xüsusi bir istiqamətə çevrildi.

Birinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatı (həm nəsr, həm də poeziya) əhəmiyyətli dərəcədə müəlliflərin nəsil mənsubiyyəti ilə əvvəlcədən müəyyən edilmişdi. Yaşlı yazarlar – Rusiyanı yazıçı kimi formalaşmış, hətta tanınmış ədiblər kimi tərk edənlər XIX-XX əsrlərin qovşağında meydana gələn inkişaf prosesinin ana xəttini mühacirətdə davam etdirdilər. Gənclik illərində vətənlərini tərk edən və nəinki rus, həm də Avropa mədəniyyətinin güclü təsiri altında formalaşmış gənc ədiblər isə yaradıcılıqlarında Avropa ədəbiyyatının əsas meyillərinə münasibət bildirməyə bilməzdilər. Onlar yalnız rus klassiklərinin və Gümüş dövrün deyil,

həm də M.Prust, A.Jid, L.-F.Selin, F.Kafka kimi Avropa yazıçılarının təsir dairəsinə düşürdülər. Bunu daha çox V.Nabokov, G.Gazdanov, B.Poplavski, N.Berberova, Y.Felzen, V.Yanovskiyyə aid etmək olar. Əslində, onlar XX əsrin rus avropalıları idilər ki, bu da onların yaradıcılığına xüsusi cazibə və əhəmiyyət qatırdı.

Coğrafi cəhətdən dünyanın dörd bir yanına səpələnsə də, birinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatı vahid bir ədəbiyyat idi. Bunu ədəbi mərkəzlərin xüsusiyyətlərinin, onlar arasındakı əlaqələrin, qarşılıqlı münasibətlərin, həmçinin bu ədəbi irsin ideya-siyasi istiqamətinin, əsas mövzularının, ədəbi-bədii məziyyətlərinin təhlili bir daha sübut edir. Birinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatı irsinin dünya ədəbi prosesində yeri, müxtəlif ədəbi cərəyanların inkişafına təsiri, mühacirət mühitində ədəbi diskussiyalar, polemikalar kifayət qədər zəngin və müxtəlif olsalar da, bir-birinin arasında uzaq məsafələr olsa da, Avropa, Uzaq Şərq, Amerikada məskunlaşsalar da, mühacir şair və yazıçıların yaradıcılıqları sanki bir-birini tamamlayır və vahid bir bütöv kimi görünür. Mühacirlərin ədəbi mərkəzlər arasında hər zaman ədəbi dialoq mövcud olmuş, heç bir maneyə bu əlaqəni kəsməmişdir. Məhz bu bağlılıq vahid rus mühacirət ədəbiyyatı irsini, vahid bədii xəzinəni formalaşdırmışdır.

Rus mühacirət ədəbiyyatının əsas vəzifəsi vətənin taleyinə biganə qalmaq, proletariyatın məhv etdiyi dəyərlərin, mədəni irsin qorunması, rus milli düşüncəsinin saxlanılması üçün çarpışmaq olmuşdur. M.V.Nazarovun “Rus mühacirətinin missiyası” əsərində (6) göstərdiyi kimi, birinci dalğa rus mühacir ədəbiyyatının üç əsas funksiyası önə çıxır. Birinci, inqilabaqədərki Rusiya yaddaşını, onun milli özünüdərkini qoruyub saxlamaq, millətin yaddaş salnaməsi olmaq. İkinci, Rusiyada antikommunist hərəkatına, kommunist rejimi ilə mübarizə aparan hər bir kəsə kömək göstərmək. Üçüncü, inqilabın faciəvi nəticələrini dərk etmək və anlatmaq.

Məlumdur ki, istənilən ədəbiyyat yayıldığı ərazi, harada meydana gəlməsi və təsvir etdiyi hadisələrin harada baş verməsi ilə deyil, məhz öz dili və daşdığı ruh, ehtiva etdiyi ədəbi ideyalar ilə müəyyənleşir. Rus mühacirət ədəbiyyatı əksər nümunələrində təsvir olunan hadisələr Rusiya ilə, rus insanı ilə bağlı olsa da, bu ədəbiyyatın vahid rus ədəbiyyatının bir qolu olmasını məhz onun rus sözüne, rus ədəbi ənənələrinə sadiqliyi, klassik rus ədəbiyyatı ruhunu daşması səciyyələndirir. Bu mənada birinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatına yeni ədəbiyyat kimi daxil ola bilmədi. Onda yeni ədəbi cərəyanlar yaranmadı, mühacirlər yeni mədəni mühitə uyğun özünəməxsus ədəbiyyat yarada bilmədilər, yeni ədəbi yaradıcılıq məsələləri ortaya qoymadılar. Bununla da xaraktercə ayrıca yeni ədəbiyyat təqdim edib ona yeni ruh, yeni ideyalar, yeni ədəbi formalar verə bilmədilər. Birinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatı rus ədəbiyyatının tərkib hissəsi, klassik rus ədəbiyyatı ənənələrinin davamçısı kimi inkişaf etdi, vahid rus ədəbiyyatının bir qolu kimi xarakterizə olundu.

Mühacir ədiblər rus ədəbiyyatını dünya ədəbiyyatının zəngin tərkib hissəsi kimi qəbul etsələr də, klassik rus ədəbiyyatı ənənələrini davam etdirməyi qarşılarına məqsəd qoyaraq, bir növ, özlərini dünya ədəbiyyatından təcrid edirdilər. Qərb ədəbiyyatının təsirlərinə, dünya ədəbiyyatının cərəyanlarına, xüsusilə avanqard

axınını təsirlərinə “sinə gərərək” rus ədəbiyyatı ənənələrinin saflığını qorumağa çalışdılar. İnqilabaqədərki rus ədəbiyyatı kimi, bəlkə də, daha çox, onlar da dünya ədəbiyyatından sanki təcrid olunmuş formada qalırdılar. Bir çox hallarda Qərb incəsənətinin təsirinə düşənləri ittiham belə edirdilər. Məsələn G.İvanov öz ədəbi düşməni V.Nabokovu “sancmaq” üçün belə arqument irəli sürürdü. “*Özünün 1930-cu ildə resenziyasında axırının müasir Qərb ədəbiyyatının bəzi modellərinə assimilyasiya etdiyini göstərərək, əsasən mühafizəkar ruhlu rus oxucularını Nabokova qarşı qaldırmağa cəhd edirdi: “Kral, dama, valet”də alman, “Luji-nin müdafiəsi”ndə fransız obrazının köçürülməsinə ciddi-cəhd olunub*” (3, s. 26).

Rus dilinin saflığının qorunması, Qərb və sovet təsirlərindən, ifadə və abreviaturalarından uzaq qaçılması uğrunda mübarizə aparırdılar. Əksər yazıçılar, xüsusilə böyük nəsil mühacirlər üçün XIX əsr və Gümüş dövr mədəniyyəti kanon hesab olunurdu. Mədəniyyət sahəsində əsas milli simvol A.S.Puşkin sayılırdı.

XX əsrdə bir və ya iki rus ədəbiyyatının olması mübahisəsi bu mənada özünü doğrultmadı və artıq mühacirət rus ədəbiyyatı vahid rus ədəbiyyatının müstəqil, özünəməxsus, klassik rus ədəbiyyatı ənənələri ilə inkişaf edən qolu kimi xarakterizə olunur. Ötən yüzilin rus ədəbiyyatı metropoliya və mühacirət ədəbiyyatlarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri, bədii dəyərləri fonunda öyrənilir. Çünki Oktyabr inqilabından sonra rus ədəbiyyatı üçün məkan, ərazi məfhumu dəyişdi, Rusiyada rus sovet ədəbiyyatı üçün ərazi faktoru qalsa da, mühacir ədəbiyyat sayəsində bu faktor öz əhəmiyyətini itirdi.

Tarixi proseslər, ictimai formasıyanın dəyişməsi səbəbindən rus ədibləri dünyanın müxtəlif ölkələrində mühacir həyatı yaşamağa məcbur olsalar da, klassik rus ədəbiyyatı ənənələrindən ayrı düşməmiş, rus mühacirət ədəbiyyatı hər zaman öz vahidliyini, birliyini qoruyub saxlamışdır. Rus mühacir ədəbiyyatını tarixi-ədəbi aspektdən öyrənərkən buna bir daha şahid oluruq. Bütövlükdə rus mühacirət ədəbiyyatının sahib olduğu bəşəri, ədəbi-bədii dəyərlər, xüsusilə “*1920-1930-cu illər rus mühacirətinin intellektual və yaradıcılıq potensialı, resepsiya edən ölkələrin mədəniyyətinə təsiri, təşkilatlanma təcrübəsi, milli özünəməxsusluğu qoruyub saxlaması, rus dünyası “infrastrukturunu” yaratması, özgə mühitlə qarşılıqlı münasibətləri öz əhəmiyyəti ilə xüsusi maraq kəsb edir*” (1, s.7).

Ədəbiyyat

1. Бочарова З.С. Российское зарубежье. 1920-1930 гг. как феномен отечественной истории: Учебное пособие. М.: АИРО, 2011.
2. Выготский Л. С. Психология искусства: Анализ эстетической реакции. 5-е изд., испр. и доп. М., 1997.
3. Елисеева Н. В. Российская эмиграция: некоторые проблемы современной отечественной литературы // Российское зарубежье: итоги и перспективы изучения: тезисы докладов и сообщений научной конференции, 17 ноября 1997 г. М., 1997.
4. Литература русского зарубежья (1920–1940): Учебник для высших учебных заведений Российской Федерации / отв. ред. Б. В. Аверин, Н. А. Карпов, С. Д. Титаренко. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2013.

5. Матвеева Ю. В. Русская литература зарубежья: три волны эмиграции XX века: Учебное пособие. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2017.
6. Назаров М.В. Миссия русской эмиграции. – Ставрополь: Кавказский край, 1992.
7. Русское зарубежье: История и современность: Сб. ст. / РАН. ИОН. Центр комплексных исслед. рос. эмиграции; Ред. колл.: Мухачёв Ю.В. (гл. ред.) и др. М., 2015.

Summary

The main topics of the first wave of of Russian emigration literature

The article examines the main topics of the first wave of Russian emigration literature. It is shown that the literature created by the first wave of Russian emigration is the most diverse and rich collection of texts in terms of subject, genre and style. Throughout its development, its main theme has been Russian history, Russian national memory, culture, and the impact of the October Revolution on this tradition. The ideological and political direction of the first wave of Russian emigration literature, the main political rock was formed on the basis of these themes.

In the works of the vast majority of Russian immigrants, there is a sense of regret, a desire not to return to the doomed tradition and historical experience, a struggle to preserve these values. Regardless of their position, the conditions under which they left their homeland, their political and aesthetic views, none of the emigrant writers left these topics and problems, and fought for the preservation of Russian traditions and historical experience in their works, which were on the verge of destruction. The most important and emotional topic for them at all times was the Russian revolution and the civil war, the socio-political, socio-cultural, spiritual and psychological problems which it created. One of the main topics of Russian immigration literature was the Russian's past, Russian identity, Russian way of life and culture. The main task of the emigrant writers was not indifferent to the fate of Russia, to fight for the preservation of the values, the cultural heritage, the purity of the Russian language destroyed by the proletariat, and the preservation of the Russian national thought.

The article also discusses the aesthetic tendencies of the first wave of Russian emigrant poets and writers, the continuation of the poetic traditions of the Silver Age.

Резюме

Основные темы русской эмиграционной литературы первой волны

В статье исследуются основные темы русской эмиграционной литературы первой волны. Отмечается, что созданная первой волной русской эмиграции литература по тематике, жанру и стилю представляет собой наиболее разнообразное и богатое собрание работ. На протяжении своего развития его основными темами были история России, русская национальная память и культура, отрицательное влияние Октябрьской революции на верность традициям. Идеологическая и политическая направленность, основной политической мотив русской эмиграционной литературы первой волны формировалась на основе именно этих тем.

В творчестве подавляющего большинства русских иммигрантов присутствует чувство сожаления, традиция обреченности и беспокойство по необратимости исторического опыта, а также желание и метания сохранить эти ценности. Вне зависи-

мости от занимаемого положения, условий, в которых они покинули родину, своих политических и эстетических взглядов, ни один из писателей-эмигрантов не уходил от этих тем и проблем, в своем творчестве боролся за сохранение русских традиций и исторического опыта, находящихся в пути разрушения и на грани исчезновения. Самой важной, актуальной и эмоциональной темой для них во все времена были русская революция и гражданская война, создаваемые ею социально-политические, социокультурные, духовные и психологические проблемы. Одной из основных тем русской эмиграционной литературы было русское прошлое, русская идентичность, русский образ жизни и культура. Основная задача писателей-эмигрантов – не быть равнодушным к судьбе России, сражаться за сохранение разрушенных пролетариатом ценностей, культурного наследия, чистоты русского языка, за хранение русской национальной мысли.

В статье также рассматриваются эстетические тенденции русских поэтов-эмигрантов и писателей первой волны, вопросы продолжения поэтических традиций Серебряного века.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor T.H. Cəfərov

METODİKA

Sevda İmanova
Azərbaycan Dillər Universiteti

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASINDA İSTİFADƏ OLUNAN MODELLƏRİN TƏSNİFATI

Açar sözlər: *elmi-pedaqoji modellər, modelləşdirmə, mədəniyyətlərarası səriştə modellərinin təsnifatı, xarici dillərin tədrisi*

Keywords: *scientific-pedagogical models, modelling, the classification of intercultural competence models, foreign language education*

Ключевые слова: *научно-педагогические модели, моделирование, классификация моделей межкультурной компетенции, обучение иностранных языков*

Fundamental tədqiqatlarda olduğu kimi mədəniyyətlərarası səriştənin struktur komponentlərinin öyrənilməsi üçün əsasən aşağıdakı nəzəri metodlardan istifadə olunur:

1. təsnifat;
2. təhlil;
3. sintez;
4. abstraksiya;
5. konkretləşdirmə;
6. müqayisə;
7. modelləşdirmə.

Pedaqoji tədqiqatlarda son on ildə ən çox müraciət olunan elmi tədqiqat metodu modelləşdirmədir. Pedaqoji modelləşdirmə elmi və pedaqoji modellərin yaradılması və öyrənilməsi haqqında metodudur. Elmi və pedaqoji model öyrənilən mövzunu kifayət qədər özündə əks etdirən, zehni olaraq təqdim olunan və ya maddi cəhətdən həyata keçirilmiş sistemdir. Modelləşdirmə həqiqi obyektlərin şərti görüntüləri, analoqları ilə əvəz edilməsi ilə səciyyələnən ictimai proseslərin öyrənilməsi metodudur. Modelləşdirmədə tədqiq olunan sistem və proseslərin xüsusiyyətləri, əlaqə və istiqamətləri əks olunur, həmçinin bu onların vəziyyətini qiymətləndirməyə, proqnoz və məlumatlı qərar verməyə imkan verir [1].

Model sözü fransız dilində *modele*, latın dilində *modulus* ölçü, nümunə mənasını verir. Modelin öyrənilməsi obyekt haqqında yeni biliklər, vahid məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Modelin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. aydınlıq;
2. mücərrədlik;
3. elmi fantaziya;
4. məntiqli bənzətmə.

Başqa sözlə, model əyani formada ifadə olunan fərziyyədir. Modelləşdirmə özünəməxsus idrak vasitəsi olan modelin köməyi ilə tədqiqatçıların öyrəndikləri obyektlərin orijinalı haqqında yeni biliklər təqdim edir. “Model” termini son illərdə insan fəaliyyətinin bir çox sahələrində müasir elmi tədqiqat aləti kimi istifadə olunur. Buna baxmayaraq, “model” və “modelləşdirmə” anlayışlarının elmi ədəbiyyatda dəqiq və birmənalı izahı mövcud deyil. Elmi pedaqoji modellər tədqiqatımızın obyektini olan mədəniyyətlərərası səriştənin formalaşdırılmasının xarici dillərin tədrisi zamanı həyata keçirilməsində əvəzsiz vasitə hesab olunur.

Mədəniyyətlərərası səriştə məlum olduğu kimi, bir sıra akademik fənnlərin tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Bu anlayış antropologiya sahəsində yaranmış və daha sonra kommunikasiya nəzəriyyəsi, sosiologiya, iqtisadiyyat, sosial psixologiya, etnopsixologiya, sosiolinqvistik, linqvodidaktika və menecmentlik nöqtəyi nəzərindən təsvir olunmuşdur. Mədəniyyətlərərası səriştə xarici dillərin tədrisi metodikası sahəsinə XX əsrin 80-ci illərində daxil edilmişdir.

Səriştənin modellərindən bəhs edərkən əvvəlcə müxtəlif dövrlərdə mədəniyyətlərərası səriştəyə verilən təriflərə nəzər salaq.

1984-cü ildə B.Şpisberq və U.Kyupaçın təqdim etdiyi təyinat mədəniyyətlərərası səriştə modellərinin əsası kimi qəbul edilmişdir. Qeyd olunan tərifə əsasən, səriştəli kommunikasiya iştirakçısı səmərəli fəaliyyət göstərir, habelə məqsədinə nail olmaq üçün sosial ətraf mühiti bacarıqla idarə etmək qabiliyyətinə malikdir, davranışının qarşılıqlı münasibət şəraitində bəyənilməsinə əməlidir [2, s.9].

Xarici dillərin tədrisi metodikası sahəsində mədəniyyətlərərası səriştəni ilk olaraq tədqiq edən alimlərdən Durham Universitetinin professoru M.Bayramın fikrincə, mədəniyyətlərərası səriştə deyərək eyni dərəcədə həm digər mədəniyyətlərin nümayəndələri, həm də öz doğma mədəniyyətinin nümayəndələri ilə uğurla ünsiyyət qurmaq bacarığı başa düşülür [3].

Səriştənin modellərinə gəlinə, qeyd etməliyik ki, onlar səciyyəvi xüsusiyyətləri qoruyub saxlamaqla idrak prosesində mədəniyyətlərərası səriştənin analoqu qismində çıxış edərək onu əvəz edir, lakin onun tam oxşarı deyillər.

Predmet mənsubiyyətindən asılı olaraq mədəniyyətlərərası səriştənin komponent tərkibi dəyişir. Mövcud olan modellərin hər birinin spesifikliyi də məhz mədəniyyətlərərası səriştənin modellərinin işlənilməsində müxtəlif nəzəri yanaşmaların olmasından irəli gəlir. Lakin mədəniyyətlərərası səriştənin strukturunun müxtəlif bilik sahələri nöqtəyi nəzərindən tədqiq edilməsi onun dəqiqləşdirilməsinə deyil, ümumilikdə qəbul edilmiş nomenklaturasının yoxolması ilə nə-

ticələnməmişdir. Məhz bu mənada tədqiqatların nəticələrini bir-birilə müqayisə etmək çətindir.

Nəzərdən keçirdiyimiz ədəbiyyatlardan belə aydın olur ki, hal-hazırda mədəniyyətlərəarası səriştənin strukturuna dair tədqiqat işlərində yekdillik, uzlaşma və mütənəsiblik yoxdur. Bunun səbəbi məqsəddən asılı olaraq mədəniyyətlərəarası səriştənin modellərinə daxil olan komponentlər arasında seçim zamanı diqqətin yönəldiyi komponentdən asılı olaraq bəzilərinin qəbul edilməsi, bəzilərinin isə kənarlaşdırılmasıdır.

Mədəniyyətlərəarası sahə gündən-günə genişlənərək həyatımızın müxtəlif sahələrini əhatə etdikcə təklif olunan nəzəriyyə və modellərin də sayı artır.

Nəzəri dezinteqrasiya vəziyyətində mövcud modelləri nəzərdən keçirmək vacibdir. Hal-hazırda aşağıda qeyd olunan 13 ölkənin alimlərinin təklif etdiyi 64 model mövcuddur:

1. ABŞ	6. Almaniya	10. Yeni Zelandiya
2. Kanada	7. Litva	11. Latviya
3. Fransa	8. Hollandiya	12. Danimarka
4. Rusiya	9. Böyük Britaniya	13. İsveç
5. Finlandiya		

Modellər haqqında informasiyanın sistemləşdirilməsi məqsədi ilə təsnifatın nəzəri metodundan istifadə edilmişdir [4, s.84].

Mədəniyyətlərəarası səriştənin təklif olunan modellərinin təsnifatının üzərində dayanacaq.

İlk təsnifat mədəniyyətlərəarası səriştənin modellərinin universal və spesifik - mədəni modellərə bölünməsidir [5, s.84]. Bu təsnifatın əsasını iki tədqiqat yanaşması *etic-* (universal) və *emic-* (spesifik-mədəni) təşkil edir. İngiliscə olan hər iki termin amerikalı dilçi Kennet Payk tərəfindən təklif olunmuş və sonralar hər bir humanitar elm sahəsində spesifik-mədəni və universal yanaşmaları ifadə etmək üçün istifadə olunmağa başlanmışdır [6, s.26]. Spesifik-mədəni modellər müəyyən bir situasiyanın səciyyəvi xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq qurulmuşdur. Məsələn, ABŞ və yapon menecerlərinin mədəniyyətlərəarası kommunikasiyası və ya Avropa Şurasında fin nümayəndələrinin digər ölkələrin iştirakçıları ilə mədəniyyətlərəarası kommunikasiyası.

Beləliklə, mədəniyyətlərəarası səriştənin strukturuna onun komponentlərinin yalnız konkret kontekst üçün aktual olanları daxil edilir. Müəlliflər təklif etdikləri modellərin digər şəraitlərdə istifadə edilməsini nəzərdə tutmurlar. Onların məqsədi hər hansı bir dar elmi çərçivənin konkret tədqiqat iştirakçılarının xüsusiyyətlərinin mədəniyyətlərəarası səriştənin modellərində daha dəqiq əks olunmasıdır [7, s.267]. Bununla yanaşı, müxtəlif kontekstlərdə istifadə məhdudluğu, mədəniyyətlərəarası səriştənin mədəni-spesifik modellərinin əsas mənfi xüsusiyyətidir. Belə modellərin əsasında yaradılmış fərziyyələr çox vaxt normativ və lazımı qədər təhlil olunmamış olur.

Mədəniyyətlərəarası səriştəni konseptuallaşdırmaq cəhdləri, istənilən situasiya və mədəni kontekstlərdə kompetent davranışı öncədən xəbər verməyə çalışan

universal modellərin dominantlığına gətirib çıxarmışdır [8, s.3]. Universal ideyaların əsasını – dünyanın bütün xalqları haqqında mədəni-spesifik biliklərə yiyələnmənin praktik cəhətdən mümkünsüz olması ideyası təşkil edir. Beləliklə, mədəniyyətlərarası səriştə modeli ya universal ya da ümumi şəkildə qurulmalıdır. Lakin bu fikir mədəniyyətlərarası səriştənin bir çox universal modellərinin tənqid olunmasına zəmin yaradır.

Mədəniyyətlərarası səriştənin kontekstdən asılı olması bəzi tədqiqatçıların irəli sürdüyü bir mədəniyyətlə ünsiyyətdə səriştəli olan şəxsin digər mədəniyyətlə də ünsiyyətdə səriştəli olacağı məsələsində şübhəli məqamlar yaradır [9, s.470]. Belə ki, əgər bu və ya digər vərdişlər bir mədəniyyət daşıyıcıları ilə səriştəli ünsiyyətin aşılınması zamanı formalaşıbsa, istənilən başqa mədəniyyətin nümayəndələri ilə uğurlu ünsiyyət qurmaq üçün avtomatik tətbiq oluna bilməz. Fikri davam edərək Brayn Şpitsberq və Vilyam Kyupaçin 1984-cü ildə açar ifadəsi olan “effektiv və qəbul edilən davranış” tərifinə müraciət edək: “Səriştəli fərd qarşıya qoyulan kommunikativ tapşırığı effektiv şəkildə yerinə yetirməyə qabil olan və digər tərəfin gözlədiyi və bəyənərək qəbul etdiyi davranışı nümayiş etdirdiyi halda müvəffəq olandır”[10].

Mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın digər tədqiqatçıları, rus alimləri Y.M.Vereşagin və V.Q.Kostomarov tərəfindən verilən tərifdə bu fikir öz əksini belə tapmışdır: “Mədəniyyətlərarası kommunikasiya iki müxtəlif milli mədəniyyətə məxsus iştirakçının ünsiyyət aktında adekvat qarşılıqlı anlaşmasıdır”[11,s.26]. Lakin aydındır ki, “effektiv”, “qəbul edilən” və “adekvat” anlamları mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqlidir. Məsələn, özünə inam kimi keyfiyyət (davranışın effektivliyi meyarı) həm Şərq, həm də Qərb mədəniyyətlərində eyni dərəcədə yüksək qiymətləndirilir. Amma özünəinamı nümayiş etdirərkən şəxsi maraqlarını qorumaq vasitələri (davranışın münasiblik meyarı) bu mədəniyyətlərdə fərqli olur.

E.Hollun fikrincə, mədəniyyətlərarası səriştə problemlərinin tədqiqində əsas məqsəd müxtəlif mədəniyyət nümayəndələri ilə uğurlu ünsiyyət qurmaq üçün mövcud ehtiyacları öyrənməkdir. İlk olaraq o, ünsiyyəti təhlili mümkün olan fəaliyyət növü kimi nəzərdən keçirir və bu ona “qarşılıqlı münasibətin mədəni modelləri” nəzəriyyəsinə inkişaf etdirməyə imkan yaradır. E.Holl mədəniyyətin kontekstə olan münasibətindən asılı olaraq iki yüksək kontekstual və aşağı kontekstual növlərini ayırd etməyi təklif etmişdir. Qeyd olunan şəxsin fikirlərinə əsasən, kontekst kiminlə və ümumiyyətlə nə baş verdiyi haqqında əhəmiyyətli olan məlumatdır[12].

Yüksək kontekstual mədəniyyət Koreya, Çin, Səudiyyə Ərəbistanı, Yaponiya kimi ölkələr üçün səciyyəvidir və əsasən keçmişə yönəlmişdir. Bu tip mədəniyyəti demək olar ki, zaman dəyişmir və bir çox məqamlar proqnozlaşdırıla bilər. Bu mənada gündəlik ünsiyyət üçün baş verənləri təhlil etmək, geniş və dərin işıqlandırmağa ehtiyac yoxdur. Yüksək kontekstual mədəniyyətin nümayəndələri əsasən qeyri dil kontekstinə (mü sahibin xarici görünüşünə, statusuna, ünsiyyət maneələrə) əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirirlər.

Bu dillərdə çox sayda işarələr, sətirləti metaforalardan istifadə olunur. Məsələn, əgər sazişin müzakirəsində qərb mədəniyyət tipinin nümayəndəsi “bəli” de-yirsə, bu təklifin qəbul edilməsi deməkdir. Yaponlar üçün isə “bəli” həm “xeyr” həm “bəli”, və ya “ola bilər” deməkdir. Bu onların şəxsiyyətlərarası münasibəti korlamamaq, insanların qəlbini qırmamaq qorxusundan, onları pərt etməmək istə-yindən irəli gələrək “xeyr” və “yox” deyə bilməmələri səbəbindəndir.

Aşağı kontekstli mədəniyyət tipləri Kanada, Almaniya, ABŞ, Skandinaviya ölkələri üçün səciyyəvidir. Bu tip mədəniyyət nümayəndələri üçün baş verən hər bir şey haqqında xırdalıqlarına qədər dərin və geniş məlumatları yazılı və şifahi formada ana-liz olunaraq əldə etmək mühüm şərtidir. Onlar hər bir şey haqqında mahiyyətə açıq şəkildə danışıq, məlumatı kontekstdə deyil, verbal şəkildə ifadə edirlər.

Mədəniyyətlərarası dialoq zamanı yüksək kontekstual mədəniyyət nümayəndə-ləri aşağı kontekstual mədəniyyətə malik olanları aqressiv, sadəlvəh, səbirsiz və tə-kəbbürlü hesab edirlər. Sonuncular da öz növbəsində birinci tip mədəniyyət nüma-yəndələrini anlamağın çətin olduğunu, onların özünəinamsızlıq, qətiyyətsizlik kimi cəhətlərə malik olmasını və birbaşa cavab verməkdən çəkindiklərini qeyd edirlər.

Hər iki tip mədəniyyət nümayəndələrini birləşdirən hər hansı ümumi bir iş, elm, təhsil sahəsindən kənar, yəni adət, ənənə, adi həyat tərzi, ailə, dost münasi-bətləri haqqında söhbətdirsə, onda hər biri öz çərçivəsində qalaraq normal ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinə malik olmayacaq. Mədəniyyətlər arasındakı fərq aradan götürülməsi vacib olan kommunikasiya baryeri yaradır.

Qərb mədəniyyətində aşağı kontekstli açıq verbal ünsiyyət, yüksək - kontekstli Şərq mədəniyyətində isə ünsiyyət tərəfdaşlarına bilavasitə implisit müraciət qəbulədi-ləndir [6,s.164]. Digər bir misal: Yaponiyavə Çində effektivlik deyərəkən “simanın qo-runub saxlanması”, ABŞ-da isə məqsədə nail olmaq nəzərdə tutulur [12,s.148]. Be-ləliklə, mədəniyyətlərarası bilik və bacarığın sadəcə bir mədəniyyətdən digərinə tətbiq edilməsi hər zaman uğurlu olmur. Eyni bir kommunikativ məqsədə nail olmaq üçün qəbul edilən bir davranış digər başqa mədəniyyət üçün uyğun olmur.

Mədəniyyətlərarası səriştənin modellərinin struktur komponent tərkibinin məhdud və subyektiv olmasının səbəbi, Qərb paradıqması və pozitivlik ənənələrini-nin üstün olmasıdır. Bu mənada tədqiqatımızın obyektı olan mədəniyyətlərarası səriştə anlayışının Qərb dünyasının sərhədlərindən kənarında tədqiq edilməsinə maraq artır. Məsələn, bu səriştənin Qərbdə qəbul edilmiş anlayışından fərqli olan Çin mədəniyyətinə xas struktur elementlərinin tədqiqi nəticəsində aşağıdakı kom-ponentlər müəyyən edilmişdir:

- emosiyaları nəzarət qabiliyyəti;
- hissləri dolay yolla ifadə etmək qabiliyyəti;
- müsahibinin “simasını qoruyub saxlamaq” qabiliyyəti;
- “özgə” qrupun üzvləri ilə münasibətdə fərqləri dərk etmək qabiliyyəti [13, s.372].

Bu komponentlərin heç biri Qərb alimlərinin təqdim etdiyi modellər üçün səciyyəvi deyil. Bununla da mədəniyyətlərarası səriştənin modellərinin kompo-nent tərkibinin mədəni spesifikliyi aydın olur.

Bu kontekstdə sözügedən səriştənin eyni modelin müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri tərəfindən eyni şəkildə qəbul edilməməsi nəzərə alınmalıdır. Aleksey Matveyev və Riçard Milterin 21 rus və 19 amerikalı respondentlə apardıqları tədqiqatlarda mədəniyyətlərarası səriştənin komponentlərinin əhəmiyyətlik dərəcəsinin müəyyənəlməsi ilə bağlı fikir ayrılıqları aşağıdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur:

Respondentlər	Bacarıq	Mədəniyyət haqqında biliklər	Şəxsi keyfiyyətlər
Amerikalılar	38%	33%	29%
Ruslar	37%	26%	37%

Respondent qruplarının hər ikisinin mədəniyyətlərarası səriştənin əhəmiyyəti-ni birmənalı şəkildə qəbul etməsinə baxmayaraq, Amerika mədəniyyətinin nümayəndələri mədəniyyət haqqında biliklərə, Rusiya nümayəndələri isə şəxsiyyətin fərdi keyfiyyətlərinə üstünlük vermişlər [14, s.109].

Bu tədqiqatın nəticələri mədəniyyətlərarası səriştənin bir modelinin müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli qəbul edilməsinin nümunəsidir.

Mədəniyyətlərarası səriştənin təhlil olunmuş 64 modeli elmi-metodiki ədəbiyyatda nəzərdən keçirdikdə onlardan 15-ni mədəni-spesifik və 49-nu universal modellərə bölmək olar.

İkinci təsnifatda mədəniyyətlərarası səriştənin modellərini peşə və ixtisas üzrə bölür. Müxtəlif ixtisas sahiblərinin, hətta bir-birinə yaxın ixtisasların belə nümayəndələrinin mədəniyyətlərarası səriştələrinin strukturunun fərqli olması hamıya dəqiqliklə məlumdur. Məsələn, parlament üzvlərinin mədəniyyətlərarası səriştəsi onlara çox yaxın peşə olan diplomatların mədəniyyətlərarası səriştəsindən fərqlənir [5, s.2]. Hüquqşünas, hərbiçi, sosial işçi, parlament üzvü, müəllim, turizm sahəsində çalışan işçi, həkim, tibb bacısı, feldşer və bir çox başqa ixtisas sahiblərinin mədəniyyətlərarası səriştə modelləri hazırlanmışdır.

Mədəniyyətlərarası səriştənin modellərinin üçüncü təsnifatı modellərin struktur komponentlərinin qarşılıqlı münasibət xarakterinə əsaslanır. Tədqiqatımızın çərçivəsində bizi yalnız xarici dillərin tədrisi çərçivəsində işlənilmiş mədəniyyətlərarası modellər maraqlandırır. Onların sayı az deyil. Bir neçəsini analiz etdikdən sonra biz beş tipdən ibarət olan öz təsnifatımızı təqdim edirik:

Kompozisional modellərdə mədəniyyətlərarası səriştənin komponentləri arasında olan münasibətlər əks olunmur, yalnız siyahı şəkildə təqdim olunur [15].

Ko-orientir modellər mədəniyyətlərarası səriştə iştirakçılarının bir-birindən asılılığını vurğulayır və onların kommunikasiya zamanı mədəniyyətlərarası səriştəyə qarşılıqlı təsirin necə baş verməsini əks etdirir [16, s.39].

İnkişaf modelləri mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafının etnosentrizmdən etnorelativizmə qədər olan səviyyələrin dinamikasını və yabu prosesin inkişafını mərhələli şəkildə əks etdirir [17, s.182].

Kauzal modellər mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın komponentlərinin arasında olan spesifik səbəb-nəticə əlaqələrini və ya bir-birilə asılılıq münasibətlərini əks etdirir [18,s.198].

Adaptativ modellər mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində çoxsaylı qarşılıqlı münasibətləri nəzərdə tutur və ya qarşılıqlı tənzimləmə prosesini modelləşdirərək çoxsaylı interaksionaların bir-birindən asılılığını vurğulayır [19].

Mədəniyyətlərarası səriştənin komponentlərindən bizim fikrimizcə ən öndə gedən olan xarici dil bilikləri üzərində dayanmağa dəyər. Qərib müəlliflərinin hazırladığı mədəniyyətlərarası səriştənin modelləri, bəziləri istisna olmaqla, xarici dilə yiyələnmək komponentini tərkibinə daxil etmir. Nəzərdən keçirdiyimiz ədəbiyyatlar, hazırlanmış modellər postsovet məkanında, Azərbaycan da daxil olmaqla, xarici dilə yiyələnmək komponentinin mədəniyyətlərarası səriştənin struktur komponentlərdə dominant olduğunu təsdiq edir. Bunun səbəbi mədəniyyətlərarası səriştənin tədqiqat kimi məhz linqvodidaktika sahəsində aparıldığından irəli gəlir.

Lakin bu modellərin komponentləri arasında olan əlaqələrə aydınlıq gətirilməmiş, onlara həsr edilmiş etibarlı, empirik tədqiqat işləri aparılmamışdır. Bu və ya digər situasiyaya hansı vərdişin uyğun gəlməsi və onların bir-biri ilə necə əlaqəli olmasını müəyyən etmək mümkün deyil. Bundan başqa, tədqiqat çərçivəsində nəzərdən keçirdiyimiz modellərdə digər mədəniyyət nümayəndələri ilə qarşılıqlı münasibət qurmaq üçün bilik və bacarıqlardan istifadə yolları təsvir olunmur. Biliklərə malik olmaq hələ kompetensiyalı olmaq deyil. İnsan hər hansı müəyyən bir mədəniyyət üzrə ekspert ola bilər, amma təcrübədə digər mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə lazımı səviyyədə ünsiyyət qura bilməz. Belə nəticəyə gələ bilərik ki, bilik mühüm komponent olsa da, mədəniyyətlərarası səriştə onunla kifayətlənə bilməz.

Beləliklə, mədəniyyətlərarası səriştənin modellərinin sayının çoxluğuna baxmayaraq, onun strukturu sahəsində aydınlıq və konsensus əldə olunmamışdır. Bu vəziyyətdən çıxış yolu mövcud yanaşmalar arasında kompromis ola bilər. Belə ki, mədəniyyətlərarası səriştə spesifik yanaşma mövqeyindən tədqiq edilməli və bunun nəticəsi olaraq, onun komponentlərinin səciyyəvi ümumi və abstrakt xüsusiyyətləri ayırd edilməli, habelə ümumiləşmənin nəticəsində vahid universal model yaradılması məqsədə uyğundur. Məqalə ali məktəblərdə xarici dillərin tədrisi zamanı tələbələrdə sözügedən səriştənin formalaşdırılmasının məqsəd və tələblərinə cavab verən, tələbələrin bilik və bacarıqlarına, yaş həddinə uyğun olan modelin seçilməsində faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Nəzərov M. "Təhsilin modelləşdirilməsi kontekstində pedaqoji texnologiyalar" <http://geostrategiya.az/news.php?id=118>
2. Gudykunst W.B. Intercultural Contact and Attitude Change // International and Intercultural Communication Annual. Arizona .Vol. 1977, p.2 -16.
3. Byram M. Teaching—and—Learning Language—and—Culture / M. Byram, C. Morgan. – Clevedon : Multilingual Matters Ltd, 1994. – 219 p
4. Пассов Е. И. Методология методики: теоретические методы исследования. Елец: МУП «Типография» г. Ельца, 2011. Кн. 3. 634 с.

5. Lipponen K. What Is Intercultural Communication Competence in the Context of the European Parliament? : Finland: The University of Jyväskylä, 2005. 136 p.
6. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология, Учебное пособие для студентов ву-зов . М: Аспект Пресс, 2009, 368 с. S.164).
7. Nishida H. Japanese intercultural Communication Competence and Cross- Cultural Adjustment// International Journal of Intercultural Relations 1985.Vol.9.p 247-269
8. Пассов Е. И. Теория методики: принципы иноязычного образования. – Кн. 3 – Елец: МУП «Типография» г. Ельца, 2011. – 634 с.
9. Bennett M. J. Considering the Measurement of Cultural Phenomena and Intercultural Competence: Berlin, 2004, P. 9-17. Səh 11
10. Spitzberg В.Н., Cupach W.R. Interpersonal Communication Competence. Beverly Hills, CA, 1984)
11. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура; Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд. М.: Русский язык, 1990. 246 с
12. Hall E. T. Beyond Culture. New York: Doubleday, 1976. 298 p.
13. Chen G., Staosta W.J. Intercultural Communication Competence: a Synthesis // Communication Yearbook. – 1996. – N 19 Thousand Oaks, California, the USA: Sage. – P. 353-383.
14. Matveev A.V., Milter R.G. The Value of Intercultural Competence for Performance of Multicultural Teams// Team Performance Management. 2004. Vol. 10. № 5-6.p. 104-111.
15. Dearthoff, D.K. (Ed.). (2009). The Sage Handbook of Intercultural Competence. (2009). Thousand Oaks, CA: Sage
16. Byram M.S. 19979. Byram M. S. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon: Multilingual Matters, Ltd., 1997. 124 p
17. Bennett M. J. A Developmental Approach to Training for Intercultural Sensitivity // International Journal of Intercultural Relations. 1986. № 10. P. 179-196.
18. Dearthoff D.K. The Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization at Institutions of Higher Education in the United States: North Carolina State University, 2004. 337 p.
19. Berry J.W., Acculturation: When Individuals and Groups of Different Cultural Backgrounds Meet. 1998/https://www.researchgate.net/publication/240286013_Acculturation_When_Individuals_and_Groups_of_Different_Cultural_Backgrounds_Meet

Summary

Classification of Models Used in Forming Intercultural Competence

The paper deals with the classification and definitions of intercultural competence models. The 64 models designed by scientists from 13 European countries have been studied and systematized by the oretical method. The paper might be useful for further researches in promoting intercultural competence in the foreign languages teaching (in our case English) and more particularly in selecting models which includes knowledge of foreign language component and is appropriate to the native culture, purpose and aim of education, background and current level of competence and language skills of students.

Резюме

Классификация моделей используемых при формировании межкультурной компетенции

В статье рассмотрены классификации и определения моделей межкультурной компетенции. Существующие 64 модели, разработанные учеными из 13 европейских стран, изучены и систематизированы теоретическим методом. Эта статья может быть полезна для дальнейших исследований по продвижению межкультурной компетенции в преподавании иностранных языков (в нашем случае английского) и, в частности, при выборе моделей, включающих компонент знания иностранных языков, соответствующих местной культуре, цели и уровню образования, компетентности и языковых навыков студентов.

Rəyçi: p. e. d. J. Mehrəliyeva

Nobahar Əzizova
Azərbaycan Dillər Universiteti

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV METODLARIN ROLU

Açar sözlər: *metod, innovasiya, texnologiya, kommunikasiya*

Keywords: *method, innovation, technology, communication*

Ключевые слова: *метод, инновация, технология, коммуникация*

Son zamanlar xarici dilin tədrisi sahəsində böyük yeniliklər əldə edilmişdir və bu yeniliklər təlim prosesinə də öz təsirini göstərmişdir. Avropa standartlarına inteqrasiya edilərək ingilis dilinin tədrisində zəngin və maraqlı resursların istifadəsinə yer verilmişdir. Bu gün ingilis dilinin tədrisi sahəsində geniş işlər görülmüşdür, bu da müəllimləri dil dərslərində yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərməyə sövq edir. Fənn kurikulumlarına əsasən dil dərsləri müəllimlər tərəfindən yeni texniki avadanlıqlar və yeni metodlar əsasında həyata keçirilir. Müasir metodlar əsasında tələbələr nitq modellərindən istifadə edərək dili öyrənir, istənilən mövzuda dialoq quraraq biliklərini zənginləşdirirlər.

Xarici dilin tədrisinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində aparılan işlərdən ən önəmlisi təlim prosesində yeni üsul və vasitələrdən istifadə edərək düzgün motivasiya edilməsi, xarici dil öyrənənlərin maraq və istəkləri nəzərə alınmaqla təlimin təşkil edilməsidir. Əgər forma və üsullar düzgün seçilsə, tələbələrin maraqları artacaq. Onun məqsədəuyğun şəkildə təşkili vacibdir.

Ümumiyyətlə, istənilən metodikanı tətbiq etməzdən əvvəl üç məqama diqqət etmək lazımdır:

1. seçilən metod təlim məqsədi ilə uzlaşmalıdır;
2. seçilən metod vizual, akustik və kinestetik olmalı, müasir tələblərinə cavab verməlidir;
3. tələbələrin dil səviyyəsində kəskin fərqlər varsa, diferensiasiyadan istifadə edilməlidir.

Fikrimcə, xarici dildərslərin də innovativ metodların tətbiqinə dərslərin motivasiya mərhələsindən (ilk 5-10-cu dəqiqələri) başlamaq olar. Xarici dili yeni öyrənənlər bir çox çətinliklərlə qarşılaşır və təbii olaraq bir çox səhvlərə yol verirlər. Bu zaman motivasiya onlarda kifayət qədər olmalıdır ki, onlar özlərində iradə tapıb, xarici dili öyrənməyə və danışmağa davam etsinlər. Motivasiya yaratmaq üçün oyunlardan (“icebreakers”, “classbuilding” activities, “bell work/do now”) tipli strategiyalardan və istifadə etmək auditoriyada pozitiv mühit yaradır və təlim nəticələrini yaxşılaşdırır.

Xarici dilin tədrisi mürəkkəb, həmçinin çoxsahəli bir prosesdir. Belə ki, hər hansı bir xarici dil öyrənməyin yolu əvvəla, o dilin qanunayğunluqlarına aid düzgün metodun seçilməsidir. Metodun düzgün seçilməsi xarici dili öyrənmə pro-

sesinin ilkin mərhələsidir. Xarici dilin tədrisində istifadə olunan metodlar dilin leksik, qrammatik və fonetik bölmələrinin artırılmasına yönəlir. Metodik ədəbiyyatlarda ən çox rastlaşdığımız ənənəvi metodlar-analitikmetod, leksik metod, tərcümə analiz metodu, şifahi metod, birbaşa metod, passiv metod, aktiv metod, interaktiv metod və s. metodlardır: Müəlliflərin adları ilə adlanır. Palmer metodu, Y.A. Komenski metodu, Berlits metodu vardır [1, s.179-210].

Xarici dilin tədrisində əsas metodlar ilə yanaşı, metodoloji ədəbiyyatda "Contemporary Methods" (müasir metodlar) adı altında bir sıra metodlar mövcuddur. Əsasını qrammatik tərcümə metodundan götürərək yaranan ənənəvi metodlar və birbaşa metodun gələcəkdə daha da inkişaf etmiş formaları hesab olunan eşidib-anlama metodları. Beləliklə, keçmiş təcrübəyə əsaslanaraq yaranan metodlar yeni quruluş əsasında daha da geniş şəkildə yayılır.

Xarici dildə nitq ünsiyyətinin tədrisi prosesində dilin beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi rolunu inkar etmək olmaz. Müasir təhsil sistemi tədris prosesində yeni üsul və vasitələrin tətbiq edilməsini tələb edir. İnteraktiv təlim təhsil müəssisələrində təhsil alanların dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Müasir təhsilin tələblərinə uyğun olaraq müstəqil fəaliyyətə əsaslanan təlim mühitinin təşkil olunması tədris prosesinin səmərəli nəticələrinin şərtləndirən əsas amillərdən hesab olunur. Mütəxəssislərin hazırlanmasına verilən tələblər təlim zamanı interaktiv metodlardan istifadə edilməsini zəruri edir. Bütün səviyyələrdə təhsil prosesi tələbələrin özləri tərəfindən fəal hərəkətlərin müstəqil şəkildə həyata keçirilməsinə əsaslanır.

Müasir dövrdə dərslərin keyfiyyətini artırmaq məqsədi ilə kommunikativ yönümlü təlim metodlarının xarici dillərin tədrisində tətbiq edilməsi təhsil islahatının əsas vəzifələrindən biridir. Kommunikativ metodun məqsədi dərstdə real ünsiyyətin yaradılması, hər bir tələbənin ünsiyyət imkanlarına diqqətli yanaşmaqla dərsləri təmin etməkdir. Tədris prosesində kommunikativ yanaşmanın əsas funksiyası qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətin yaradılmasıdır. Dil dərslərində ünsiyyətin tədrisini aktual edən, müasir tələblərə cavab verən kommunikativ metodların tətbiqinə geniş yer verilməsidir.

Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi və təhsilin uğurla həyata keçirilməsi xarici dil dərslərində xüsusi metod və üsulların səmərəli tətbiqi ilə bağlıdır. Bu isə bəzən müəllim və tələbələr üçün müəyyən çətinliklər törədir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müasir üsul və texnologiyalardan istifadə olunması səmərəli nəticə verir. Belə olan halda dərslərin keyfiyyəti də yüksək olur. Beləliklə, tədris prosesinə xələl gətirmədən müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə oluna bilər. Tədris prosesində metodların düzgün seçilməsi, motivasiyanın düzgün formada təşkili tədris prosesinə təkan verir, onun səmərəliliyini artırır. İnteraktiv metod və üsullar tələbələrə maraqlarını təmin etməkdə fəallığın artmasına, birgə fəaliyyət bacarığının inkişafına gətirib çıxaracaq [2, s.36-37].

Dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində interaktiv təlim metodundan istifadə edilir. Avropa təhsil sistemində əsas metod kimi interaktiv təlim üsulu tətbiq edilir. İngilis dili dərslərinin keyfiyyətinin artırılmasında interaktiv təlim güclü vasitə hesab olunur. Tədris prosesində fəal təlimin tətbiqi tələbələrdə təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə və dərslərin səmərəliliyinin artırılmasına təsir göstərir. Eyni za-

manda tədris prosesinə interaktiv metodların daxil edilməsi tələbələrin fəallaşmasına, dərsin mənimsənilməsinə, onların düzgün istiqamətləndirilməsinə və təlim keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır. Bu metod bu və ya digər mövzunun müəllim və tələbə arasında müzakirəsi ilə yanaşı, belə müzakirələr tələbələr arasında da aparılır. Müəllim hər hansı bir mövzu üzrə dərsi tədris edir. Təlimə interaktiv yanaşma tələbələrin qarşılıqlı fəaliyyət göstərmələrinə şərait yaradır. Dərsin gedişatı zamanı artıq tələbələr arasında da müzakirənin başlanması interaktiv metodun göstəricisidir. İnteraktiv metodun tətbiqi üçün kompüter bilikləri olmalıdır. Eyni zamanda müasir dünya görüşlü müəllim olmalısan ki, dərsin tədrisi zamanı interaktiv metodu tətbiq edə biləsən. Xarici dil dərslərində interaktiv metodun tətbiqi vacibdir. Dil dərsləri müzakirəli şəkildə olmalı, təkcə müəllim deyil, tələbələr də öz aralarında müzakirə aparmalıdırlar. İKT-dən istifadə olunmalı, müxtəlif təlim məqsədli qısa metrajlı filmlərə baxılmalı, musiqi dinlənilməli, praktik işlər görülməlidir. Təlimdə bütövlükdə interaktiv təlim metoduna üstünlük verilərsə, daha yüksək nəticələr əldə etmək mümkündür.

Dil ünsiyyət vasitəsi olduğundan onu öyrənməkdə başlıca məqsəd bu dildə ünsiyyət qurmaq bacarığına yiyələnməkdir ki, bunun da səmərəli yolu tələbələrin dərslər zamanı xarici dildə mümkün qədər çox danışmasına şərait yaratmaqdır. Müasir təhsil sistemində xarici dillərin tədrisi prosesində ən çox cütlərlə iş, böyük və kiçik qruplarla iş, fərdi iş, interaktiv təlim formasında təşkil olunan dərslər, kooperativ təlim formalarından istifadə olunur. Cütlərlə iş zamanı tələbələr iki-iki işləyir, birgə fəaliyyət göstərir, bir-birinə yaxşı başa düşür və məsuliyyətli olurlar. Qrup işi zamanı tələbələr qrup formasında birləşir, onlarda ünsiyyət saxlamaq bacarığı, fikir mübadiləsi aparmaq, kollektiv işləmək, vaxtdan səmərəli istifadə etmək bacarıqları formalaşır. Fərdi iş prosesi zamanı xarici dil öyrənmələrinin fərdi istedadlarının üzə çıxarılması üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Müəllim hər bir fərd üçün ayrı-ayrı sual və tapşırıqlar tərtib edir. İnteraktiv təlim formasında dərslər yuxarıda sadaladığımız kimi fənn müəllimi tərəfindən idarə olunur. Tələbələr də öz aralarında müzakirə aparır və bu onların fəallaşmasına şərait yaradır. Eyni zamanda dərslər növü ilə iki müəllim tərəfindən idarə oluna bilər. Kooperativ təlim və interaktiv təlim şəraitində tələbələrin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində həyata keçirilir, kiçik və böyük dərslərdən ibarət olub müxtəlif səviyyə və qabiliyyətləri aşkar edir. Təlim zamanı cütlərlə iş, qrup işi, fərdi formalarında istifadə olunur, onların istedadları tez aşkarlanır, ünsiyyət bacarıqları inkişaf edir, motivasiya səviyyəsi artır [4, s.67].

Yeni kurikulumlarla xarici dil dərsləri yeni texniki avadanlıqlar və yeni metodlar əsasında həyata keçirilir. Təlim prosesi zamanı tələbələr müxtəlif mövzular ətrafında axtarıqlar apararaq yüksək səviyyədə xarici dili bilmə bacarığına yiyələnirlər. Müasir metodlar əsasında tələbələr nitq modellərindən istifadə edərək dili öyrənir, istənilən situasiyada dialoq quraraq xarici dil biliklərini daha da təkmilləşdirir, mətnləri əzbərləmək əvəzinə, disklər vasitəsilə və ya ucadan oxunub dinlənilməsinə nail olurlar. Tələbələr xarici mətnlər üzərində təhlilin aparılması, yeni sözlərin seçilməsi, şəkillər üzrə mətnlərin oxunması, səhv və düzgün fikirlərin müəyyən edilməsi, mətnlərin şərh və rollarla ifadə olunması kimi müasir üsullarla öyrənirlər [3, s.66].

Dərsdə mümkün olan fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyadan geniş istifadə olunmalı, yeni materialın öyrədilməsi inteqrativ formada aparılmalıdır. Dərsin bütün mərhələləri bir-birini tamamlamalı, ardıcılığa riayət olunmalıdır. Dərsin hər mərhələsinə ayrılan vaxt düzgün müəyyənləşdirilməli, həm müəllimdə, həm də tələbələrdə vaxta qənaət etmək vərdişi yaradılmalıdır. Müasir dərsin əsas tələblərindən biri də bilik və bacarıqların inkişafına nəzarət etmək, onların səviyyələrini qiymətləndirməkdir. Nəticə yönümlü standartlarla müəyyənləşdirilən təlim prosesində tələbələrin fənn üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnmələri üçün pedaqogika elminin müəyyən etdiyi müxtəlif təlim texnologiyaları, onların ayrı-ayrı metodik elementlərindən istifadə etməklə yanaşı, müasir üsullardan və texnologiyalardan istifadə edilməlidir. İnteraktiv metodlar tələbələrin maraqlarını təmin etməklə onların fəallığının artmasına, birgə fəaliyyət bacarığının inkişafına gətirib çıxaracaq [2, s.36-37].

Ədəbiyyat

1. Rogova S.V “Methods of Reading English“.1983, p179-210.
2. Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları üzrə təlim. Bakı: “Mədəd”, Azərbaycan MMC. 2014,s.36-37.
3. Əsədova B.H. Xarici dilin kurikulumuna əsaslanaraq tədrisi //Azərbaycanda xarici dillər.№1.2018 s.66- 69.
4. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). (I-IX siniflər).Bakı, Təhsil Problemləri İnstitutunun nəşriyyatı, 2013,105s.
5. Rəhimova A.A. Xarici dillərin tədrisində kommunikativ yönümlü yanaşmanın əsas xüsusiyyətləri//Azərbaycanda xarici dillər.№1.2018 s.152-155.

Summary

The Role of Innovative Methods in Teaching Foreign Languages

The article deals with the role of innovative methods in teaching foreign languages. The use of innovative methods have a positive effect on the study and motivation of students. These methods create the opportunity to work in pairs, individually, with a group and work creatively. The students using these methods, master foreign languages better and quickly acquire high level language skills. During the lesson students use computer, internet, electronic board, etc. It helps students improve their knowledge in learning foreign languages.

Резюме

Роль инновативных методов в обучении иностранным языкам

Статья посвящена роли инновативных методов в процессе обучения иностранным языкам. Использование инновативных методов положительно влияют на обучение и мотивацию студентов. Эти методы создают возможность работать творчески как самостоятельно, парами, так и в группе. Студенты, используя эти методы лучше усваивают иностранные языки и приобретают высокий уровень языковых навыков. Во время урока студенты используют компьютер, интернет, электронную доску и т.д. Это помогает студентам улучшать свои знания при изучении иностранных языков.

Rəyçi: dos.T.Quliyev

Sevinc Əliyeva
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

ŞAGİRD FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN MÜHÜM AMİLİ KİMİ

Açar sözlər: *effektiv stimullaşdırma, təhsildə keyfiyyət, idarəetmədə peşəkarlıq, pedoqoji səriştəlilik*

Keywords: *the effectiveness of incentives, quality in education, professionalism in management, pedagogical competence*

Ключевые слова: *эффективность стимулирования, качество в образовании, профессионализм в управлении, педагогическая компетентность*

Təhsil bizim gündəlik həyat tərzimizin, fəaliyyət sahəmizin, cəmiyyətimizin inkişafının mühüm tərkib hissəsidir. Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi: “Təhsil millətin gələcəyidir”. Dünyanın qəbul etmiş olduğu global məqsədlərdən biri “Təhsilin keyfiyyəti” problemidir. Keyfiyyətli təhsil nəticəsində insanların intellektual səviyyəsi yüksəlir, dünyagörüşü genişlənir, müasir texnika və texnologiyalardan istifadə bacarığı artıq, fəaliyyətində innovasiyaları tətbiq edə bilir və ondan bəhrələnir.

Təhsilin keyfiyyəti, dövlətin, cəmiyyətin və təhsilalanların sosial tələbi olmaqla, dövlətin təhsil siyasətinin prioritet məsələsidir. Təhsilin keyfiyyəti bir çox cəhətdən, təhsil müəssisəsinin düzgün, məqsədyönlü, planlı idarəedilməsindən və həmçinin idarəetmənin yeni, səmərəli mexanizmlərinin tətbiqindən və effektiv stimullaşdırmadan asılıdır. Bu işdə ilk növbədə müəllim əməyi, müəllim nüfuzu, müəllimin səriştəliliyi və peşəkarlığı mühüm amildir. Bu bərdə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda qarşıya mühüm vəzifələr qoyulmuşdur ki, orada deyilir: “Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təhsili idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, bu sahədə insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması zəruridir... Bilik və bacarıqlarını davamlı artıran müəllimlər təhsilalanların nailiyyətlərinə əlavə töhfə verirlər. Peşəkarlığa əsaslanan stimullaşdırıcı əmək haqqı sisteminin olmaması, təhsil müəssisəsi səviyyəsində idarəetmənin qeyri-effektivliyi, müəllim hazırlığı üzrə infrastrukturun zəif olması müəllim amilinə təsir edən amillər sırasındadır. Bu baxımdan təhsil islahatı uğurla aparılan ölkələrdə müəllim peşəkarlığının inkişafı üçün stimulların yaradılmasına və müəllim hazırlığının təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir” [1].

Bəs, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində effektiv stimullaşdırmanın nə kimi əhəmiyyəti vardır? Qeyd edə bilərik ki, ümumtəhsil məktəblərində şagirdlər akademik uğurlarına görə, təhsildə, yaradıcılıq yarışlarında, idmanda iştirak və qələbələrinə görə, habelə, təhsil alanların ictimai faydalı fəaliyyətinə, əla təhsilə,

olimpiada, müsabiqə və yarışlardakı nailiyyətlərinə görə müxtəlif stimullaşdırıcı mükafatlar alabilirilər. Bu mükafatlar şagirdləri hədsiz sevindirir, təhsilə, elm, bilik qazanmağa müsbət motivasiya yaradır, effektiv stimullaşdırıcı təsir göstərir.

Məktəb mühiti təhsilənlər üçün davamlı olaraq həvəsləndirmə, stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirir. Məktəbdə stimullaşdırıcı tədbirlər sistemi məktəblilər üçün əlverişli bir şəraiti təmin etmək, motivasiya səviyyəsini artırmaq və şagird vəzifələrinə məsuliyyətli münasibət göstərmək üçün lazımdır. Məktəbdə bilik və bacarıqlarına, əldə etdikləri nailiyyətlərinə görə seçilən təhsilənlərə müxtəlif mükafat növləri təqdim edilir. Bu mükafat növlərinə təşəkkür elan edilməsi, fəxri diplomla təltif edilməsi, təşəkkürnamə təqdim edilməsi, valideynlərin təşəkkür məktubu ilə təltif edilməsi, qızıl və ya gümüş medalın təqdim edilməsi, qiymətli hədiyyə ilə təltif edilməsi, təqaüd ödənişi, fərqlənmə attestatının təqdim edilməsi, internetdə təhsil təşkilatının rəsmi saytında məlumat yerləşdirilməsi, şagirdlərin qazandıqları uğurlar barədə məlumatların mediada yayılması və s. aiddir. Bundan başqa məktəblərdə, fənn olimpiadalarında və yarışlarında keçirilən müsabiqələr haqqında müddəalara uyğun olaraq, stimullaşdırıcı vasitələr tətbiq edilir və məktəbin pedaqoji və şagird həyatına elan edilir. Həvəsləndirmə geniş təbliğat şəraitində tətbiq olunur, şagirdlərin, valideynlərin, məktəb işçilərinin diqqətinə çatdırılır, məktəb mətbuatında, məktəbin veb saytında yayımlanır. Şagirdin ailəsinə təşəkkür məktubu, onun valideynlərinin iş yerinə təşəkkür məktubu, şagirdin müsbət bir nəticəyə nail olmasında əməyi keçən müəllimlərə də təşəkkür məktubu göndərilə bilər.

Stimullaşdırıcı amillər və rəğbətəndirmə üsulları məktəb direktoru tərəfindən pedaqoji şüaranın, sinif müəlliminin tövsiyəsi ilə tətbiq edilir.

Prof. Rüşət Hüseynzadənin qeyd etdiyi kimi, təhsil prosesinin səmərəliliyinə və təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə məktəbin maddi-texniki bazası, mükəmməl tədris plan, proqram və dərslilər, tədris prosesinin düzgün idarə edilməsi, tədris avadanlıqları, laboratoriya və fən kabinetləri yeni pedaqoji texnologiyalar və xüsusilə müəllimin ixtisas səviyyəsi, hərtərəfli hazırlığı, onun səriştəliliyi və peşəkarlığı, məktəbdə aparılan stimullaşdırıcı tədbirlər mühüm təsir göstərir [3, s.124].

Hal hazırda məktəblərin kompüterləşdirilməsi tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində böyük rol oynayır. İnformasiya texnologiyaları intellektual ehtiyatların həyata keçirilməsinin həcmi və səmərəliliyini xeyli artırma bilər, məlumatın saxlanması və ötürülməsini təmin edə bilər, eyni zamanda məsafədən və zamandan asılı olmayaraq açıq olan nəhəng məlumat mənbələrinə daxil olmağı təmin edə bilər. Kompüter proqramları distant təhsil, aktiv öyrənmə və müstəqil axtarış və tədqiqat iş bacarıqlarının formalaşması imkanlarını təmin edir.

Pandemiya şəraitində təhsilin davamlılığını təmin etmək təhsil verənlərin əsas əməliyyatına çevrilmişdir. Dünyanı bürüyən koronavirus pandemiyası ümumtəhsil sisteminin qarşısında bir sıra tənqirə salınmaz vəzifələr qoydu. Müstəqil təhsiləmə bacarığı, İKT bacarıqlarından istifadə, "Virtual məktəb" layihəsinin tətbiqi təhsilin təmin olunmasında praktik məsələlərə çevrildi. Tədris prosesinin davamlılığının təmin olunması üçün pedaqoji kadrların hazırlığı, onlayn dərslərin keçirilməsi

üçün müxtəlif internet resurs və vasitələrin (ZOOM, Microsoft Teams, Youtube, Skipe və s.) istifadəyə geniş yer verdi.

Burada da şagirdlərin fəallığını təmin etmək məqsədilə, onların fəaliyyətlərinin effektivliyini artırmaq məqsədilə müxtəlif onlayn müsabiqələr keçirilmişdir. "Virtual əlaçı" "Qabaqcıl məktəbli" yarışması bu tip onlayn yarışmalarda aktualı idi. Məktəbimizin 6-cı sinif şagirdi Mütəllibova Pəri də bu onlayn müsabiqəsində qaliblər sırasında oldu.

Tədris mühitində müəllim şəxsiyyəti əsas simadır. A.S.Makarenko deyirdi: "Müəllim özünü elə aparmalıdır ki, onun hər hərəkəti tərbiyə etməyə xidmət etsin, və hər zaman mövcud anda nə istədiyini və ya nə istəmədiyini bilməlidir. Bunu bilməyən müəllim necə tərbiyə işi ilə məşğul ola bilər?" [2, s.13].

Müəllim şəxsiyyətinin, səriştə və peşəkarlığının tədris prosesinin səmərəliliyinə, təhsilin keyfiyyətinə həlledici təsir göstərir. Hal-hazırda ümumtəhsil məktəblərində biliyin, sosial və mədəni təcrübənin ötürülməsində əsas rol bilavasitə müəllimə məxsusdur. Həqiqətən, müəllimin ixtisas səviyyəsi, onun əməksevərliyi və çalışqanlığı, səriştəliliyi və peşəkarlığı məktəbin maddi texniki bazasının zəif və ya qüvvətli olmasından asılı olmayaraq təhsil prosesinin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Bundan əlavə, müəllimin işinə yaradıcı münasibəti təhsil prosesinin mövcud həqiqi şərtlərindən optimal istifadə etməyə kömək edə bilər. Ötən il keçirilən III Qrant Layihə Müsabiqəsinin qaliblərindən olan, Bakıdakı 8 nömrəli məktəbin coğrafiya müəllimi Yaşar Səfərəliyev, bu il Avropa Coğrafiya Olimpiadasında şagirdlərinə verdiyi bilik və bacarıqlar sayəsində Vətənə iki bürünc medal qazandı. Beləliklə, müəllim əməyinə göstərilən dövlət qayğısı, nəticədə şagird fəaliyyətinin effektivliyini artırmaq üçün əsaslı stimül rolunu oynadı.

Pedaqogikada müəllimin çoxşaxəli işinin keyfiyyətini üç amil - pedaqoji fəaliyyət, pedaqoji ünsiyyət və müəllim şəxsiyyəti müəyyənləşdirilir. Şəxsiyyətin formalaşmasına müəllimin çoxşaxəli təsiri müəllim-şagird münasibətlərinin qarşılıqlı təsirini unikal edir. Buna görə bir məktəb şəraitində yuxarıda açıqlanan bütün amillərin uğuru və onların praktiki səmərəliliyi əsasən müəllimin peşəkarlığından və pedaqoji səriştəliliyi və qabiliyyətlərindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı/Xalq qəz. 25 oktyabr, 2013-cü il.
2. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. I cild. Bakı: Maarif, 1983, 384 s.
3. Hüseynzadə R.L. Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili. Bakı: Aktiv, 2013, 241 s.

Summary

Stimulating Student Activity as an Important Factor in Improving the Quality of Education

The article examines the role of incentives in improving the quality of education. The types, forms and methods of stimulation are classified. As you know, the quality of

education depends on the rational, purposeful and planning of management activities and on the competence and skillful use of new management mechanisms.

The article also describes the role of the class teacher and teacher in the educational process and out-of-class work of the student. The author gives facts and examples of the activities of students in school and indicates that, in a secondary school, the teacher directly affects the transfer of knowledge, social and cultural practice. The level of qualification, competence, professionalism and efforts of the teacher will undoubtedly affect the effectiveness of the quality of education.

Резюме

Стимулирование активности учеников как важный фактор повышения качества обучения

В статье рассматривается роль стимулирования в повышении качества образования. Классифицируются виды, формы и методы стимулирования. Как известно, качество образования зависит от рационального, целеустремленного и планирования деятельности руководства и от компетентности и умелого применения новых механизмов управления.

В статье также описывается роль деятельности классного руководителя и учителя в учебном процессе и внеклассной работе ученика. Автор приводит факты и примеры деятельности учеников в школе и указывает что, в среднеобразовательной школе учитель непосредственно влияет на передачу знаний, социальной и культурной практики. Уровень степени квалификации, компетентность, профессионализм и старания педагога несомненно будет влиять на эффективность качества образования.

Rəyçi: prof. R.Hüseynzadə

PEDAQOGİKA

Mehmet Ali Ceyhan

Bayburt Universiteti, Bədən Tərbiyəsi və İdman Ali Məktəbi,
Bayburt, Türkiyə

NƏCİB FAZİL QISAKÜRƏK YARADICILIĞINDA TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *Nəcib Fazil Qısakürək, gənc nəsil, ailə, maarif, təhsil, tərbiyə, tədris*

Keywords: *Najib Fazil Kisakurek, young generation, family, education, upbringing, training*

Ключевые слова: *Неджиш Фазыл Кысакюрек, молодое поколение, семья, образование, воспитание, обучение*

Nəcib Fazil Qısakürək Türkiyənin XX əsrdə yetişdirdiyi böyük və güclü sənətkarlardan biridir. O, qələmini söz sənətinin müxtəlif janrlarında sınamış, ilk növbədə, qüdrətli şair və istedadlı dramaturq kimi tanınmışdır. “Cümhuriyyət dövründə yeni ədəbi fikir cərəyanlarının yarandığı, ədəbiyyatın sürətlə inkişaf etməyə başladığı bir zamanda zəngin poetikası, əsərlərinin dərin lirizmi ilə əks-sədadə doğuran Nəcib Fazil, zəmanəsinin qərbi təqlid etməyə çalışan ədəbi qruplarından kənar qalmağa üstünlük vermiş, müstəqil bir şair kimi klassik türk poeziyası ənənələrini yaradıcı şəkildə davam etdirmişdir. Nəcib Fazil yaradıcılığında ənənə və novatorluq vəhdət təşkil edir [1, s.8].”

Nəcib Fazilin ədəbi-bədii yaradıcılığını iki böyük dövrə ayırmaq olar: Birinci dövrü ilk şeirlərinin dərc edildiyi 1920-ci illərin əvvəllərindən 1930-cu illərin ortalarına qədərki dövrəni əhatə edir. İkinci dövrə isə ədibin 1930-cu illərin ortalarından 1980-ci illərin əvvəllərinə qədərki yaradıcılığı daxildir. “Nəcib Fazil insan ruhunun metafizik dərinliklərini özündə əks etdirən böyük bir sənətkar, son dərəcə maraqlı bir şəxsiyyət olub. O, ilk dəfə olaraq Türk poeziyasına fərdi ruhun şeirini gətirib, bununla da yeni bir məktəb yaradıb. Doğrudur, Nəcib Fazildən də öncə Türk ədəbiyyatında fəlsəfi şeir var idi. Əbdülhaq Hamidin, Haşimin poeziyası bunun ən bariz nümunəsidir [7].”

İlk şeir kitabı “Örümçəkəği”ni (“Hörümçək toru”) 1925-ci ildə nəşr etdirən şair, bir-birinin ardınca “Qaldırımlar” (“Səkilər”) (1928), “Bənve ötəsi” (1932), “Sonsuzluq Karvanı” (1955), “Çilə” (1962), “Şeirlərim” (1969) və “Əssələm”

(1973) adlı kitablarını çap etdirmişdir. Sonralar şair, sevdiyi şeirləri “Çilə” şeir kitabında toplamış və 1974-cü ildə nəşr etdirmişdir. “Uzun və keşməkeşli bir yaradıcılıq yolu keçən ustad Nəcib Fazil bir-birindən gözəl əsərləri ilə ölümsüzlük qazanmışdır... Nəcib Fazil Qısakürəyin sənətkarənə söyləyişləri, yaratdığı nadir sənət inciləri təkcə bugünkü nəsil üçün deyil, gələcək nəsillər üçün də gözəl bədii nümunələrdir [1, s.37].”

N.Fazil poeziyasının əsas hissəsini ictimai-siyasi xarakterli şeirlər təşkil edir. O, bu əsərləri, xüsusilə də “Çilə” (“Əzab”) kitabında “Dava və cəmiyyət” başlığı altında təqdim etmişdir. Digər ictimai-siyasi şeirləri əhatə edən “Öfkə və hiciv” (1988) (“Qəzəb və həcv”) kitabı isə şairin vaxtilə müxtəlif məcmuələrə verdiyi şeirlərin toplusudur. Nəcəb Fazlin yaradıcılığında əsas yeri tutan ictimai-siyasi şeirlər gənc nəslin vətəndaşlıq tərbiyəsində mühüm yer tutmuşdur. O, yaşadığı cəmiyyətdə baş vermiş hadisələrə biganə qala bilmirdi. Bu dövrdə istiqlal uğrunda savaqlar, yeni cümhuriyyətin qurulması, Osmanlı imperiyasının çökməsi kimi ictimai-siyasi əhəmiyyətli hadisələr baş verirdi. Nəcəbin siyasi lirikasında biz, məhz xalqın ruhunu yaxından duyan bir vətəndaş şairlə rastlaşırıq. Onun lirik qəhrəmanı xalqının qarşısında tarixi məsuliyyətini dərk edən milli düşüncəli bir insandır. O, bəzən şeirlərində xalqın qəhrəmanlıq simvollarına müraciət edir. Bu şeirlərdən “Qırata”, “Kıbrıs” şeirləri xüsusilə maraq doğurur.

O, şeirlərində xalqın mərdlik simvoluna müraciət edərək, milləti öz içindən silkinib ayağa qalxmağa, fəlakətlərin girdabından çıxmaq üçün özündə güc-vüqə tapmağa, adına, şöhrətinə, əcdadına layiq olmağa çağırırdı.

N.F.Qısakürəyin yaradıcılığında doğma dilə bir məhəbbət hissi var idi. O, ana dilini sevməyi gənclərdən tələb edir, onları ata-babalarının danışdığı dildə danışmağa, bu dili ürəkdən sevməyə çağırırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, “XX əsrin 20-ci illərində türk dilinin leksik tərkibini alınma sözlərdən, xüsusilə, ərəb-fars söz və ifadələrindən, izafət birləşmələrindən təmizləmək uğrunda, “özləşmə” hərəkatı başlamışdır. Bunun nəticəsində dilə bəzi “uyduruqçu kəlimələr” (Nəcəb Fazilin söylədiyi kimi) də girmişdir [1, s.68].” Qısakürək də, “Ədəbiyyat məhkəmələri” adlı əsərində bu məsələyə münasibəti belə idi: “Kömür, torpaq altında almas olana qədər illər boyunca bişir. Dildəki kəlimələr də belədir... Millətin dilində illər uzununu bişməlidir ki, qəlblə dodaq arasındakı almas düzülmiş naqili vücuda gətirə bilsin... Sonradan və zorla bu naqilə düzüləcək hər maddə, o millətin ruh və idrak təməlinə edilmiş ən qorxunc sui-qəsdidir. Belə bir lisanın da adı türkcə deyil, uyduruqçadır”. [3, s.243] O, böyüməkdə olan nəsle üzünü tutub deyirdi: “Hər millətin dili, təkcə ziyalıların, üst təbəqənin deyil, eyni zamanda yazı-pozusu olmayan baqqalın, dilənçinin, fəhlənin, qoca nənələrin, körpələrin, ən ucqar kəndlilərin, bir sözlə, geniş xalq kütləsinin dilidir. Bütün bu insanların bilmədiyi hər hansı bir söz türkcə ola bilməz. Belə bir hərəkat isə bir millətin ruh naxışlarını silmək, onu mənasızlaşdırmaq və ona xəyanət etmək deməkdir” [3, s.243]. O, türk gəncliyini ən yüksək zirvələri fəth edən nəsillər kimi görmək arzusunda idi.

Nəcib Fazil türkün tarixini saxtalaşdıranlara qarşı üsyan qaldırırdı. Şairə görə keçmişin unudulması və unutturulması bütün əxlaqi dəyər və meyarları sıradan çıxarırdı. Millətin yeganə qurtuluş yolu isə yalnız və yalnız gənclərin özünə, soykökünə qayıtmasında idi. Tarixin saxtalaşdırılmasının, qəlblərdən iman hissini çıxarılmasının səbəbini o, əlbəttə, ilk növbədə savadsızlıqda görürdü. Sənətkar insanı işıqlı yola aparən yollardan birinin də maariflənmək olduğunu qeyd edirdi. Nəcib Fazilin görüşləri türk milli və mənəvi dəyərlərinə uyğun idi.

Şairin əsərləri gənc nəslə ayıq-sayıq olmağa, öz məsuliyyətlərini və milli mənsubiyyətini dərk etməyə çağırırdı. “Sakarya türkü” şeiri onun bütün vətənpərvərlik hisslərini özündə ifadə edirdi:

İnsan bu, su misali, kıvrımkıvrımkar ya;
Bir yanda akan benim, öbür yanda Sakarya.
Su ineryokuşlardan, hepbasamakbasamak;
Benimse alın yazım, yokuşlardasusamak...
Rabbimisterse, sular büklümbüklüm burulur,
Sırtına Sakaryanın, Türk tarihi vurulur.
Eyvah, eyvah, Sakaryam, sana mı düştü bu yük?
Bu dâvahor, bu dâva öksüz, bu dâvabüyük! ..
Ne ağır imtihandır, başındaki, Sakarya!
Binbir başlı kartalınasıltaşır kanarya?[6]

N.F.Qısakürək gənclərdə ülvî hisslər, heç bir mənfi xüsusiyyətlərə bürünməmiş təmiz məhəbbət hissi aşılamağa çalışırdı. Alovlu vətənpərvərin lirikası kövrək duyğularla da zəngin idi. Şairin “Sevgilim” şeiri bu baxımdan olduqca mənalıdır:

Sevgilimekul oldum.
Güzelliği seçeli.
Varlıqta yoxsul oldum
Benliğimden geçeli.
Vücut ruha ağ gibi,
Bir düğümlü bağ gibi;
Muhabbet menba gibi
Kevserinden içeli ...[5, s.45]

Onun sevgi misraları böyüməkdə olan nəsildə daxili bir gözəllik doğururdu ki, bu da onların estetik tərbiyəsində mühüm rol oynaya bilirdi. Həyata sevgi dolu gözlərlə baxmaq, gözəlliyi sevmək, hətta çirkinlikdə, yoxsulluqda da xoş bir mənə axtarmaq, həyatı olduğu kimi sevmək, yaşamaq və onu olduğundan daha da mənalı etmək Nəcib Fazilin gənc oxuculara müraciət edərək yazdığı əsərlərinin əsas qayəsini təşkil edirdi. Bu saf duyğular onun “Yarın səsi”, “Çılğın” “Yeganə” və s. şeirlərində də öz əksini tapmışdı:

Şimdi bir sor gibi yıkılan gönül
Sevgi diyarının viranesidir.
Yalnızlık içinde sıkılan gönül
Hasret ateşinin pervanesidir .
Başından geçen hal bir mübtelanın,

Kanlı izleridir aynı belanın;
Aynı Mecnun ile aynı Leylanın
Bu demde söylenen efsanesidir. [5, s.85]

Nəcib Fazil yaradıcılığının gənclərin mənəvi tərbiyəsində yürütdüyü istiqamətlərdən biri də onları düşünməyə həyata fəlsəfi bucaq altında yanaşmağa vadar etmək idi. O, insan ruhunun, qəlbinin ən dərin duyğularını dilə gətirirdi. Məsələn, “Sərsəri” şeiridə N.Fazil fəlsəfəsinin əsasın təşkil edir, onun metafizik dünyasından qaynaqlanırdı:

Yeryüzündə yalnız benim serseri,
Yeryüzündə yalnız ben derbederim.
Herkesin dünyada varsa bir yeri,
Ben de bütün dünya benimdir derim...
Gönlüm ne dertlidir, ne de bahtiyar;
Ne kendisine yar, ne kimseye yar,
Bir rüya uğrunda ben diyar diyar,
Gölgemin peşindən yürür giderim .[5, s.88]

Göründüyü kimi, şerin bütün misraları boyu tənha olan “lirik mən” keçirdiyi duyğuları dilə gətirir. Çarəsizlik içində çırpınan insan özünə ürək həmdəmi axtarır, ölüm qorxusuyla yaşayır, çünki bir gün ölsə, ona məzar daşı qoyacaq bir dostu da yoxdur. Beləliklə, şair gəncləri dostluğa, birliyə çağırırdı. Yalnız dost əllərin köməyi ilə daxili tənhalıqdan qurtulmaq mümkün olardı.

Mərhəmət və şiddət bir-birinə zidd olan hərəkətlərdir. Nəcib Fazilə görə ideal gənclik mərhəmət və şiddəti bərişə bilməlidir. O, dinimizin də bu məsələləri özünəməxsus şəkildə həll etdiyin diqqətə çatdırır və gəncləri daha imanlı olmağa çağırırdı.

N.F.Qısakürək yaradıcılığının hər səhifəsi gəncləri özünü və həyata tanımağa çağırırdı. Nəcib Fazilin başqa bir istəyi cəmiyyətdə yaşayan nümunəvi bir insan yaratmaq istəyi idi. “Nəcib Fazilin poeziyasındakı bu fəlsəfi düşüncə tərzini tamamilə fərqli, tamamilə yeni idi. Bu yeni bir səs, yeni bir ürpərti, yeni bir duyğu idi. Nəcib Fazili digər şairlərdən ayıran da məhz bu idi. Bundan başqa, Nəcib Fazil öz ədəbi şəxsiyyəti ilə diqqətimi cəlb edib. Onun tərcümeyi-halına nəzər yetirdikdə gözlərimizin önündə öz nəfsi ilə mübarizə apararaq Mütləq Həqiqətə çatmaq üçün çırpınan kamil bir insan obrazı canlanır.” [7]

Sənətçiyə görə sağlam, səmimi, nə etdiyini bilən, öz həyat yolunu müəyyən etmiş gənc zamanla cəmiyyəti hərəkətə gətirə biləcəkdir. Bu gənc qarşısına qoyulan ictimai vəzifələrə riayət etməsə onun yaşadığı və qurduğu cəmiyyət varlığını qoruyub saxlaya biləcəkdir, heç bir işdə nizam və sistem olmayacaqdır. Məhz buna görə də Nəcib Fazil cəmiyyətdə fərdlərin həyatına, vicdanına dəyər verilməsini, fərdlərin azadlığına toxunulmamasını, onların namus və şərəfinə hörmət edilməsini və mülkiyyət hüquqlarına dəyər verilməsini böyüməkdə olan nəslin qarşısına qoyulan əsas ictimai vəzifələr hesab edirdi.

N.F.Qısakürəyin poeziyası kimi, nəsr yaradıcılığı da gənclərin təlim-tərbiyə məsələlərində özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Nəcib Fazilin hekayələri

onun “Bir neçə hekayə, bir neçə təhlil” (1933), “Ruh sıxıntıları” (1965) və “Hekayələrım” (1970) adlı kitablarında toplanmışdır.

Onun hekayələrində insan və onun daxili aləmi, insan və cəmiyyət kimi məsələlər nəzərdən keçirilir. O, hekayələrində vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, safi məhəbbət, alın yazısı, ölüm və s. mövzulara müraciət edirdi. Burada gəncləri insan əxlaqı və onun cəmiyyətə münasibətini, yaşadıkları həyatın fəlsəfəsini anlamağa sövq edirdi. O, “Gözlərində mərhəmət yoxdur”, “Xəyalət” “Hacət Dərəsi”, “İşıqlı pəncərə”, “Ölü gizlədən qəbirqazan”, “Öyrətmən bəy”, “Qədər böyləymiş”, “Köhnə paltarların yaddaşı” və s. hekayələrində mənəvi-əxlaqi problemlərin bədii həllini ön plana çəkir, böyüməkdə olan nəsli mənəvi-əxlaqi dəyərlərə sahib olmağa səs-ləyirdi. “– Ah, bilsən, biz sənın iztirabını nə yaxşı anlayırıq! Düşün, paltarla bədən arasındakı sehrli əlaqəni düşün! O paltar ki, dərzinin əlindən vücudunun adi quruluşuna görə gizlədilmiş mənasız qəlib halında çıxdığını, sonra bir vücuda yapışib onun bütün hərəkətləriylə yaşamağa başlayanda nə hala düşdüyünü fikirləş!.. Düşün, düşün, biz adamlardan əvvəl köhnədiyimiz halda neçə adam köhnədiyirik? Biz bə-dənsiz qalan paltarıq mı, yoxsa paltarsız qalmış iztirabın bədənimi [2, s.42-43]?”

Ustadın “Aynadakı yalan” və avtobioqrafik “Qafa kağızı” (“Şəxsiyyət vəsi-qəsi”) adlı iki romanı vardır. “Aynadakı yalan” romanında da yazıçı gəncləri mənəvi dünyalarına müraciət etməyə, onları Allaha qovuşduracaq yolu axtarıb tapmağa çağırırdı. Onun nəzərində insanın öz səadətine qovuşması üçün ilk növbədə Allaha qovuşmalı idi. Bu pyesdə imanlı və əxlaqlı olmağın vacibliyi gənc nəslin diqqətinə çatdırılırdı. Nəcib Fazilə görə əxlaq insanların fərdi və ictimai münasibətlərdəki bütün hərəkətlərini və düşüncə mühitini tənzimləyir. O, Hz. Peyğəmbərin əxlaqını nümunə kimi götürərək “hər şeyin ən ülvi ölçüsü əxlaqdır” deyir və gəncləri əxlaqlı olmağa çağırırdı: “Əxlaq insanın fikirlə gördüyünə qarşı hissə müşahidə etdiyi, dəyərləndirdiyi mühakimə üsulu olduğuna görə, fikir nə üçün?, əxlaqisə necə? sualını cavablandırır [4, s.113-114].” Qərb dünyasının əxlaq qaydalarına qarşı əxlaq quruluşu müsəlmanlıq olan Şərq əxlaqını qoyan mütəfəkkirə görə: “elmi, ədəbi, fəlsəfi, hüquqi, siyasi, maliyyə, iqtisadi, fərdi, sosial, milli və hərbi savaşılarımızın əsasını əxlaq təşkil edir və bu əxlaqın mənbəyi isə İslam əxlaqidir [4, s.96-99].”

Nəcib Fazilin dramaturgiyası onun poeziyasının davamıdır. Ədibin 15-yaxın dram əsəri var. Bunlardan ən məşhurları “Toxum” (1935), “Bir adam yaratmaq” (1937), “Pul” (1941) və “Rəis bəy” (1964) pyesləridir. Bu əsərlərdə insan və onun taleyi, alın yazısı, cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, aparılan milli mübarizə, milli özünüdərk motivləri güclüdür. Məsələn, “Toxum” pyesində Türkiyə Milli Azadlıq Hərəkatının başlanma səbəblərinin yeni bədii-estetik təqdimatı ilə qarşılaşırıq. “Bir adam yaratmaq” pyesində isə insanın öz tarixinə, milli köklərinə bağlılığı məsələləri qabardılıb. Burada Nəcib Fazil kökündən, keçmişindən uzaq düşünlərin ölümə məhkum olduğunu önə çəkir. Hər bir əsər gənclərin milli şüurunun, Vətənə, xalqına məhəbbət hissının aşılmasında mühüm rol oynamışdır.

Gənclərn əxlaq tərbiyəsində “Pul” pyesini qeyd etməmək olmaz. Əsər insanı olduğu kimi görünməyə çağırır. “Pul” pyesinin mərkəzində pul qazanmaq xatirinə

bütün vasitələri məqbul sayan “miskin hesablar adamı” – Bank Müdiri dayanır. O, əməllərinin əxlaqla bir araya sığmadığını bilir, lakin digərlərindən – ətrafında dü-rüst, namuslu, əxlaqlı görünən, əslində şərfəsiz və rəzil insanlardan fərqli olaraq, bunu səmimi şəkildə etiraf etməyi bacarır.

Nəcib Fazilə görə əxlaq insanların fərdi və ictimai münasibətlərdəki bütün hərəkətlərini və düşüncə mühitini tənzimləyir. O, Hz. Peyğəmbərin əxlaqını nümu-nə kimi götürərək “hər şeyin ən ülvi ölçüsü əxlaqdır” deyir və gəncləri əxlaqlı ol-mağa çağırırdı: “Əxlaq insanın fikirlə gördüyünə qarşı hisslə müşahidə etdiyi, də-yərləndirdiyi mühakimə üsulu olduğuna görə, fikir nə üçün?, əxlaq isə necə? su-a-lını cavablandırır [4, s.113-114].”

Qərb dünyasının əxlaq qaydalarına qarşı əxlaq quruluşu müsəlmanlıq olan Şərq əxlaqını qoyan mütəfəkkir: “elmi, ədəbi, fəlsəfi, hüquqi, siyasi, maliyyə, iqtisadi, fərdi, sosial, milli və hərbi savaşılarımızın əsasını əxlaq təşkil edir və bu əxla-qın mənbəyi isə İslam əxlağıdır,” [4, s.96-99] -deyə söyləyirdi.

“Gənclik” (“Gençlik”), “Gözlənilən nəsil” (“Beklenen Nesil”), “Türk gəncliyi-nə” (“Türk Gençliğine”), “Gənc Adam!” (“Genç Adam!”), “Anadolu gəncliyi-nə” (“Anadolu Gençliğine”), “Dinlə, ey gənc adam” (“Dinle Ey Genç Adam!”), “Gəncliyə xitab” (“Gençliğe Hitap”), “Əziz gənclər” (“Aziz Gençler”) kimi çıxış-larında, xüsusilə də “İnam və fəaliyyət” (1964), “İdeologiya anlayışı” (1968), “Qərb təfəkkürü və İslam təsəvvüfü” (1982) kimi əsərlərində Nəcib Fazil gənclik mövzusunda tez-tez müraciət etmiş, gənclər və onların təlim-tərbiyə məsələlərinə toxunmuşdur.

N.F.Qısakürəyin yaradıcılığında maraqlı mövzulardan biri də onun maarif məsələlərinə xüsusü üstünlük verməsi və bu istiqamətdə bir sıra diqqətəlayiq mə-qalələrilə çıxış etməsidir. “Maarif məsələmiz-1: Şəxslər və davalar” (Maarif Me-selemiz-1 Şahıslar ve Davalar) (1939), “Maarif məsələmiz-2: Məsələnin ilk əsası” (Maarif Meselemiz-2 Meselenin İlk Esası) (1939), “Maarif məsələmiz-3: Məsələ-nin ikinci əsası” (Maarif Meselemiz-3 Meselenin İkinci Esası) (1939), “Qramma-tika dərsi” (GramerDersi) (1939), “Yeni Türk maarifi-1: Tərcümə davası” (Yeni Türk Maarifi-1:Tercüme Davası) (1940), “Yeni Türk maarifi-2: Millî kitabxana” (Yeni Türk Maarifi-2 Millî Kütüphanə) (1940), “Yeni Türk maarifi-3: İmla-Grammatika-Dərslik” (Yeni Türk Maarifi-3 İmla-Gramer-Mektep Kitabı) (1940), “Tələbənin intizamı”(Talebenin Disiplini) (1940), “Müəllim və tələbə” (1940), “Yenə maarif “(Gene Maarif) (1940), “Təhsil etibarnaməsi” (Maarif Vekaleti) (1940), “Maarif məsələmiz” (Maarif Meselemiz) (1941), “Yenə maarif mə-sələmiz” (İşte Maarif Meselemiz) (1941), “Və yenə maarifimiz” (1941), “Günün maarif davası” (Günün Maarif Davası) (1941), “Ali texniki məktəb” (Yüksek Teknika Mektebi) (1941), , “Maarif” (Maarif) (1965), “Maarif siyasəti” (Maarif Politikası) (1967), “Məktəb açılarkən” (Mektep Açılırken) (1968), “Oxu kitabı” (Okuma Kitabı) (1968), “Milli təhsil-1” (Milli Eğitim-1) (1973), “Milli təhsil -2” (Milli Eğitim-2) (1973), “Milli təhsil-3” (Milli Eğitim-3) (1973), “Müəllimin vəziyyəti” (Öğretmenin Hali) (1973), “Yenə müəllim” (Yine Öğretmen) (1973), “Milli təhsil davamız-1: əsas ideya” (Milli Eğitim Davamız-1 Kök Fikir) (1978),

“Milli təhsil davamızı-2: Maddələr” (Milli Eğitim Davamızı-2 Maddeler) (1978), “Milli təhsil davamızı-3: Maddələr” (Milli Eğitim Davamızı-3 Maddeler”) (1978) sərlövhəli məqalələrdə o, yeni Türk təhsili, maarifi ilə bağlı bir sıra düşüncələrini qələmə almış, Türk milli düşüncəsinə, tarixinə əsaslanan, lakin Qərbə doğru istiqamətlənən təhsil sistemi haqqında fikirlərini ətraflı izah etmişdir. Nəci b Fazil in 1939-1978-ci illər arasında yazılmış bu məqalələrində dövrünün müasir təhsil nə dair anlayışı öz əksini tapmışdır. Burada dövrün ictimai, siyasi və mədəni həyat mənzərəsi önə çıxmışdır.

Adlarını çəkdiyimiz məqalələrdən də aydın olur ki, Nəci b Fazil ə görə dünyada təhsil sisteminin əsas problemlərindən birini savadlılıq dərəcəsinin aşağı olması təşkil edirdi. O, təhsilin yalnız kəmiyyət baxımından deyil, keyfiyyət baxımından yüksəldilməsində israrlı idi və bu məsələnin həllinin məktəb, müəllim və iqtisadi amillərə söykəndiyini söyləyirdi. Nəci b Fazil ə görə əxlaq və digər dəyərlər təhsillə öyrənilə biləcək mövzular idi. Çünki hər bir fərd böyüdüyü cəmiyyətdəki insanlardan nə danışacağını və necə davranacağını öyrənir və öyrəndiklərini sonrakı nəsillərə ötürür.

Nəci b Fazil ə görə yaxşı təhsil və düzgün tərbiyə sağlam cəmiyyətn əsasını təşkil edir. Nəci b Fazil təhsil və tərbiyə məsələsinə insan və cəmiyyət qarşılaşmasının ən vacib məsələsi kimi izah edir. O, böyüməkdə olan nəslin yaş səviyyəsnə uyğun, faydalı, dinə, əxlaqa, qarşılıqlı hörmət və məhəbbətə əsaslanan təhsilin ideal bir təhsil olduğu qənaətində idi.

Ailə təhsilindən sonra uşaq üçün ikinci vacib təsisat məktəbdir. Nəci b Fazil ibtidai, orta və ali təhsilin ayrı-ayrı şöbələrini olmasını məqsədüuyğun hesab edir və yetkinlik yaşından sonra oğlan və qız məktəblərinin ayrılmalı olduğunu düşüncürdü. Müəllimin təhsildəki roluna da toxunan Nəci b Fazil in sözlərinə görə, insanlar arasındakı münasibətlərdə vacib əlaqələrdən biri də müəllimdir. O, dövlətin, ailənin və müəllimin təhsildə zəruriliyini vacib hesab edirdi.

Qısakürəyin yaradıcılığı araşdırıldığında onun fikrlərinin təlim-tərbiyə sahəsinə əhəmiyyətli töhvələr verə biləcəyi aydın görünür. Onun şeirlərində, hekayə və romanlarında, dram əsərlərində insanlığın fəlsəfi mahiyyəti açıqlanır.

Ədəbiyyat:

1. Babayeva E.A.. Nəci b Fazil Qısakürəyin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm və Təhsil, 2013.
2. Qısakürək N.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2011.
3. Kısakürək N.F. Edebiyatmahkemeleri. İstanbul: Büyükdöğuyayınları, 2003.
4. Kısakürək N.F. İdeolocya Örgüsü. İstanbul: Büyükdöğuyayınları, 2003.
5. Okay M.O. Necip Fazil Kısakürək. Ankara: SevincMatbaası, 1987.
6. Necip Fazil KISAKÜREK - SAKARYA TÜRKÜSÜ - Siir Genwww.siir.gen.tr > siir > sakarya...
7. 525-ci Qəzet - “Nəci b Fazil Kısakürək irsinin Azərbaycanda ... –www....525.az > site

Summary

Educational Issues in the Work of Najib Fazil Kisakurek

Issues of education and up bringing occupy an important place in the works of Najib Fazil Gisakurey. When studying the creativity of short-sightedness, it is clear that his ideas can make a significant contribution to the field of education. According to Najib Fazil, good education and proper up bringing are the basis of a healthy society. Najib Fazil explains the issue of education and up bringing as the most important issue of the confrontation between man and society. He believed that an education that was age-appropriate, useful, and based on religion, morality, mutual respect, and love was the ideal education for the younger generation. The article considers the views and recommendations of Najib Fazil Gisakurey on the role of educational issues, properly organized education in the spiritual development of youth in poetry, prose, and drama, as well as in articles and speeches.

Резюме

Вопросы образования в творчестве Наджиба Фазиля Кисакурека

Важное место в творчестве Н.Ф. Кысакюрек занимают вопросы образования и воспитания. При изучении его творчества становится ясно, что его идеи могут внести значительный вклад в сферу образования. По словам Наджиба Фазиля, хорошее образование и правильное воспитание – основа здорового общества. Наджиб Фазиль объясняет проблему образования и воспитания как важнейшую проблему противостояния человека и общества. Он считал, что образование, соответствующее возрасту, полезное и основанное на религии, морали, взаимном уважении и любви, было бы идеальным образованием для молодого поколения. В статье рассматриваются взгляды и рекомендации в поэзии, прозе и драматургии, а также в выступлениях Н.Ф. Кысакюрек о роли образования, правильной организации обучения и в духовном развитии молодежи.

Эллада Тагиева
Азербайджанская государственная
академия физической культуры и спорта

РОЛЬ ВЫДАЮЩЕГОСЯ ПРОСВЕТИТЕЛЯ С.А. ШИРВАНИ В РАЗВИТИИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Açar sözlər: *Azərbaycan şairi, multikultural ənənələr, mədəniyyətlərin müxtəlifliyi, təlim və təhsil konsepsiyası, maarifçilik fəaliyyəti*

Keywords: *azerbaijani poet, multicultural traditions, diversity of cultures, the concept of training and education, educational activities*

Ключевые слова: *азербайджанский поэт, мультикультуральные традиции, многообразие культур, концепция обучения и воспитания, просветительская деятельность*

Азербайджан является уникальной страной, где сложились свои традиции и особая модель толерантности. Президент Азербайджана Ильхам Алиев указывает, что «традиции мультикультурализма в течение веков всегда существовали в Азербайджане» [4, с.2].

Сеид Азим Ширвани - выдающийся азербайджанский поэт-просветитель XIX века, талантливый педагог, которому исполнилось 185 лет.

Постановлением Кабинета Министров Азербайджанской Республики от 7 мая 2019 года № 211 произведения Сеида Азима Ширвани включены в список авторов, объявленных государственным достоянием Азербайджанской Республики.

Данная научная статья посвящена изучению мультикультурального мировосприятия азербайджанцев, которое имеет древние традиции, и роли С.А.Ширвани в формировании азербайджанской культуры, науки и общественно-политической мысли.

Ректор АУЯ, академик Камал Абдулла, высоко оценивая «мультикультуральные ценности», свойственные нашему народу, отметил: «Мультикультурализм представляет собой многокультурность. То есть означает нормальное сосуществование в многокультурном обществе носителей многокультурности»[1]. Существующее в Азербайджане мультикультуральное общество – сосуществование различных конфессий, этнических сообществ в условиях мира и дружбы – своими истоками уходит в древнейшие периоды нашей истории. Культура Азербайджана - культура народов и народностей, проживавших на территории Азербайджана и государств, существовавших на территории современного Азербайджана. С распространением ислама на протяжении многих веков наряду с древней культурой стала развиваться му-

сульманская культура, начали строиться мечети, медресе, мавзолеи. Говоря о возникновении азербайджанской культуры в XIV—XV вв., следует иметь в виду язык, литературу и мультикультуральные традиции азербайджанского народа. Вначале XIX века народы, живущие на территории Азербайджана, приобщались к русской и через неё - к мировой культуре. Помимо азербайджанского, русского языков среди жителей отдельных районов Азербайджана распространены талышский, лезгинский, цахурский, аварский, татский и другие языки. XXI век отмечается модернизацией общества в культурной сфере. Таким образом, растущее идейное единство достигается путём учёта многообразия культур, опыта и знаний каждой личности. «И созданные здесь условия для мирного и свободного проживания различных национальностей, сохранения их культуры и самобытности свидетельствуют о толерантности азербайджанского народа, мультикультурализме, которые имеют в Азербайджане исторические корни»[5,с.5]. С.А.Ширвани, которому были чужды национальная ограниченность, замкнутость лишь на национальных традициях, не являлся чем-то исключительным в тогдашней культурной и литературной среде Азербайджана. Мультикультуральное мировосприятие азербайджанцев, а также уважение к культуре, литературе и языку других народов были свойственны и многим представителям азербайджанского общества, это была своего рода традиция, которую, начиная с писателей-просветителей А.Бакиханова и М.Ф.Ахундова, воспринял и продолжил С.Ширвани и другие поэты XIX века. «Каждый представитель нашей классической литературы, имеющей тысячелетнюю историю, был не только носителем этих ценностей, но также транслировал их, пропустив сквозь призму своего мироощущения»[2,с.3].

Сеид Азим Ширвани родился 9 июля 1835 года в одном из древних городов Азербайджана -Шемахе в семье духовного лица. Меджлисы поэтов, поэтические состязания, чтение стихов на празднествах, перед схватками пехлеванов – были неизменной традицией города. Сеид Азим с честью продолжал традиционную славу своего родного города. Он воспитывался в семье деда со стороны матери и получил начальное образование в Дагестане. Здесь он изучал азербайджанский (турецкий), персидский и арабский языки. Во время пребывания в Дагестане Сеид Азим также изучил несколько дагестанских языков. В возрасте 20 лет Сеид Азим отправился в длительное путешествие по Ираку, Египту, пересекая Мекку и Мединус целью духовного совершенствования. Со временем интерес к общественным проблемам, к научным знаниям меняет его отношение к служению религии. Он все больше проникается желанием посвятить себя творчеству и просвещению народа, пропаганде науки и современных знаний. В богатом наследии поэта широко представлены стихи в жанрах газели, рубаи, касыды, а также стихотворные рассказы, басни, притчи, послания, литературоведческие работы; создал также новый учебник родного языка под названием «Мунтахабат» («Хрестоматия»). В сатирических стихах и баснях Сеид Азим Ширвани выступал против безграмотности и невежества, призывал к просвещению и культуре.

Поэты-современники считали его своим учителем, так как, кроме литературы и поэзии, он занимался просветительской и научно-педагогической деятельностью. Ширвани начинает изучать русский язык, интересуется классической и современной русской и европейской литературой. В 1869 году Сеид Азим открыл в Шемахе русско-азербайджанскую школу, в которой уделялось большое внимание изучению светских наук (истории, географии, арифметике), а также азербайджанского и русского языков. В этой школе он преподавал сам, читал ученикам стихи азербайджанских поэтов и свои переводы из Саади, Хафиза и Хайяма. Великий просветитель придавал большое значение просвещению народа:

В Ширване школа есть у нас!
И радостей не счесть у нас!
Счастливые ученики тут изучают языки:
Фарсидский, русский, свой родной! [6, с.98]

Наиболее активную педагогическую деятельность Ширвани развивает в школе, которая была открыта им в Шемахе в 1874 году. Эта школа отличалась от предыдущих школ своей структурой, учебным планом и программой, методами обучения и воспитания. Талантливый педагог тесно связывал нравственное воспитание личности с умственным развитием, считая, что наука расширяет кругозор и познания, обогащает человека:

Без науки человек неполноценен,
Но и невоспитанный учёный для общества бесполезен.
Воспитание – сокровище, откуда можно черпать счастье,
Воспитание – богатство и мощь человека [3, с.263].

Сеид Азим Ширвани осуждал русское самодержавие, но это не мешало поэту осознать мировое прогрессивное значение русской культуры, её огромную роль в духовном развитии азербайджанского народа. Образование должно изменить духовную суть человека, вот почему приобщение к гуманистическим ценностям для поэта значит больше, чем нация или вероисповедание: «Не говорите мне: он гяур или мусульманин он, Кто образован – тот человек!» Ширвани призывал кавказских мусульман овладевать естественными научными знаниями, отвергать суеверие и фанатизм, встать на путь прогресса и культурного возрождения: «Я не скажу – будь русским или мусульманином, суннитом или шиитом, будь кем хочешь, только будь человеком» [6, с.95]. Он овладел русским языком, изучал и пропагандировал русскую поэзию. В 1877 году С.А.Ширвани открыл «третью школу, в которой преподавали русские учителя» [3, с.258]. Хорошая постановка обучения и воспитания, знакомство с русским языком и литературой принесли школе С.Ширвани заслуженную славу и он был награждён Кавказским учебным округом серебряной медалью «За старание». В связи с открытием в Москве в 1880 году памятника А. С. Пушкину Ширвани написал стихотворение, в котором говорил об огромном значении поэтического наследия русского поэта для народов Востока и всего мира:

Он поэт, и зовут его Александр Сергеевич Пушкин.

Как много полезных книг написано им, сладкозвучным,

И каждый меджлис может быть украшен его стихами [6, с. 101].

В одном из наставлений, обращённых к современной молодёжи, поэт-гуманист пишет:

Особенно язык нам нужен русский.

Со всеми языками дружен русский

Нам нужен русский – честный и прямой.

Ты русский изучай, наследник мой [6, с. 99].

С.Ширвани был убеждён, что знание иностранных языков наряду с азербайджанским языком является важным фактором всестороннего развития личности:

Хоть русский, хоть французский знай язык,

Они лишь украшают просвещённых [2, с.163].

В стихотворении «Три языка» поэт пишет:

Нам следует три языка изучать неустанно:

Арабский язык – им написаны суры корана.

Родной – на котором народ изъясняется привык-

Должны понимать мы и пестовать *тюркский язык*.

А третий язык – это русский, он истинный друг.

Тому, кто стремится к ремёслам и тайнам науки

На русский язык шариат не кладёт свой запрет [6, с.103].

Патриотизм С.А.Ширвани органически сочетается с чувством глубокого уважения к другим нациям и народностям. Огромное место в нравственном воспитании отводит Ширвани таким качествам, как дружба и товарищество. Басни «Лев и два быка», «Багдадский халиф иБахлул», стихотворения «О том, как Хатем кормил голодных», «Рассказ о Салиме», «Искренний друг», «Добро не забывается» имеют большое воспитательное значение.

Общенациональный лидер Г.Алиев развил традицию многокультурности в Азербайджане и вывел её в качественно новую плоскость – политическую. Политика мультикультурализма на современном этапе успешно развивается президентом Ильхамом Алиевым, неоднократно подчеркивающим, что мультикультурализм стал образом жизни нашего народа. Неслучайно, в последние годы многие международные мероприятия, посвящённые тематике мультикультурализма, межкультурного диалога, проводятся именно в Азербайджане, его столице – Баку. И сегодня идеи мультикультурализма укрепляются в общественном сознании. Говоря решительное «нет» национализму, экстремизму и терроризму, мы должны уделять особое внимание пропаганде ценностей терпимости, миролюбия, толерантности в нашем многокультурном обществе. Несомненно, мы гордимся выдающимися представителями азербайджанской интеллигенции, внёсшими ценный вклад в процесс духовного, культурного и научного развития народов Азербайджана на основе лучших мультикультуральных традиций.

Литература

1. Абдуллаев К.М. Объявление 2016 года «Годом мультикультурализма» является призывом к мировой общественности. https://azertag.az/ru/xeber/-Kamal_Abdullaev, 13 февраля 2016г.
2. Литературно-художественные истоки Азербайджанского мультикультурализма / Под ред. Камала Абдуллы. Б., 2016, 271с.
3. Агаев А.А., Гашимов А.Ш. Антология педагогической мысли Азербайджана. М.: Педагогика, 1989, 592 с.
4. Алиев Э. Традиции многокультурности в Азербайджане / Эхо, 2016, 14 декабря, с.2.
5. Мамедханова Н.Дж., Кулиева Б.Б., Мирбагирзаде С.А. Современный Азербайджан в контексте Востока и Запада и мультикультурализм. Баку: Фонд развития науки при Президенте Азербайджанской Республики, 2018, 168 с.
6. Оратовский И., Плавник А. Сеид Азим Ширвани. Обращение к сыну. Баку: Азернешр, 1961, 203 с.

Summary

The Role of the Prominent Enlightener S.A. Shirvani in the Development of Multicultural Traditions of the Azerbaijani Society

The article presents the results of scientific and lingo-culturological research of the literary and pedagogical heritage of the great Azerbaijani poet and thinker of the 19th century Seyid Azimi Shirvani. In the course of the conceptual analysis of the various educational activities of S.A. Shirvani, the historical roots of multicultural traditions that have long existed in Azerbaijani society have been identified, which have a positive impact on the formation of public consciousness, training and moral education of modern youth. S. A. Shirvani's poems about the need to study the Azerbaijani (Turkish) and Russian languages contain positive multicultural connotations.

Xülasə

Azərbaycan cəmiyyətinin multikultural ənənələrinin inkişafında görkəmli maarifçi S.Ə.Şirvaninin rolu

Məqalədə dahi Azərbaycan şairi və XIX əsrin mütəfəkkiri Seyid Əzimi Şirvaninin ədəbi-pedaqoji irsinin elmi və linqvokulturoloji tədqiqatlarının nəticələri tədqiq edilir. S.A.Şirvaninin müxtəlif təhsil fəaliyyətlərinin konseptual təhlili zamanı ictimai şüurunun formalaşmasına, müasir gəncliyin təliminə və mənəvi tərbiyəsinə müsbət təsir göstərən multikultural ənənələrin Azərbaycan cəmiyyətində mövcud olan kökləri müəyyən edilmişdir. S.A.Şirvaninin Azərbaycan (türk) və rus dillərinin öyrənilməsinin zəruriliyi barədə yazdığı şeirlərdə müsbət multikultural mənalar mövcuddur.

Rəyçi: prof. N.Məmmədov

Kəmalə Yusifova
Bakı Mühəndislik Universiteti

QƏHRƏMANLIQ DASTANLARI PEDAQOJİ FİKRİN ENERJİ QAYNAĞI KİMİ

Açar sözlər: *xalq pedaqogikası, dastan, epos, "Koroğlu", "Qaçaq Kərəm", "Qaçaq Nəbi", "Qara Tanrıverdi", tərbiyə*

Keywords: *folk pedagogy, saga, epic, "Koroglu", "Qachaq Kerem", "Qachaq Nabi", "Qara Tanriverdi", education*

Ключевые слова: *народная педагогика, saga, эпос, «Кероглу», «Гачаг Керем», «Гачаг Наби», «Кара Танриверди», просвещение, источник энергии, нравственно-воспитательная цель*

Məsələnin qoyuluşu: Qəhrəmanlıq dastanları və milli-mənəvi dəyərlər

İşin məqsədi: Xalq dastanlarında milli-mənəvi dəyərlərin ifadəlilik və özü-nəməxsusluq məqamlarını təhlil etmək, mahiyyətə yönəlik məsələ kimi nələrlə səciyyələnməsini aydınlaşdırmaq.

Qəhrəmanlıq dastanlarında tərbiyəvi ideyalar və onun ümumi sisteminin təhlilində keçən əsrin 80-ci illərindən sonrakı dövr xüsusi mərhələdir. "Yeddi dastan"[10], "Koroğlunun nəvələri" silsiləsindən çap olunan "Qaçaq Kərəm", "Qara Tanrıverdi", "Qaçaq Süleyman", "Hacı Tağı", "Qaraj Söyün", "Pəhləvan İsrəfil", "Qandal Nağı" və s. dastanların toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində görülən işlər mühüm dəyər qazanır. R.Rüstəmzadənin "El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında"[7], "Azərbaycan tarixi qəhrəmanlıq dastanları" [8] monoqrafiyaları bu baxımdan problemin öyrənilməsinə olan marağın güclənən istiqamətdə gedişidir. P.Əfəndiyevin "Koroğlu – Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu kimi" (Bakı, 1954) dissertasiyası, F.Fərhadovun "Koroğlu" dastanının Zaqafqaziya versiyası" (1954) tədqiqatı qəhrəmanlıq dastanlarının öyrənilməsi sahəsində xüsusi önəm kəsb edir. Aşıq repertuarından yazıya alınan bu dastanlar əxlaqi-tərbiyəvi dəyərlərin təlqini, etnosun qəhrəmanlıq təsəvvürlərini ifadəsi baxımından əvəzsiz örnəklərdir. Məsələn, "Qaçaq Kərəm" Qəmli Hüseyin, "Qara Tanrıverdi" Aşıq Qədinin, "Hacı Tağı" Aşıq Əşrəf Rzayevin, "Qaraj Söyün" Aşıq Avılın, "Pəhləvan İsrəfil" Aşıq Çobanın, "Qandal Nağı" Aşıq Məhəmməd Rzayevin repertuarından yazıya alınmışdır.

Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinin bütün görkəmli nümayəndələri bir qaynaq olaraq öz fikir və mülahizələrində xalq ədəbiyyatına, xalq pedaqogikasının dediklərinə sistemli şəkildə müraciət etmişlər. Mif, əfsanə, rəvayət, atalar sözü, məsəl, inam və etiqadlar, nağıllar, nəğmələr, laylalar, sınaqlar, oxşamalar, xalq mərasimləri (mövsüm və məişət mərasimləri), epos, dastan örnəkləri və s. əsaslı mənbə kimi bütün təhlillərin enerji qaynağı funksiyasını yerinə yetirmişdir. Mah-

mudbəy Mahmudbəyov, Sultan Məcid Qənizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Əhməd Seyidov, Mehdi Mehdizadə, Mərdan Muradxanov, İsfəndiyar Vəlixanlı, Əliheydər Həşimov, Yusif Talıbov, Hüseyn Əhmədov, Abuzər Xələfov, Abbas İsmayılov, Sabir Şəfiyev, Əyyub Tağıyev, Həmzə Əliyev, Əhməd Kəlbəliyev, Bəşir Bəşirov, Hacı Abdullayev, Abdulla Mehrabov, Yəhya Kərimov, Əjdər Ağayev, Əmrulla Paşayev, Rəfiqə Mustafayeva, İramin İsayev, Vidadi Xəlilov, Akif Abbasov, Rüfət Hüseynzadə, Şamxəlil Məmmədov, Müseyib İlyasov, Fərrux Rüstəmov və başqaları araşdırmalarında xalq pedaqogikasını bir tərəf olaraq əsas götürmüş və ondan yararlanmaqla elmi-nəzəri qənaətlərini ümumiləşdirməyə çalışmışlar. Qəhrəmanlıq dastanları müstəvisində aparılan təhlillər, demək olar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları üzərində qurulmuşdur. Düzdür, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm” dastanları da bir qaynaq olaraq tezis, məqalə səviyyəsində özünə yer almış, ancaq geniş müstəvidə müxtəlif aspektləri ilə təhlil faktına çevrilməmişdir. “Xalq yaradıcılığı xalq pedaqogikasının ilk müjdəçisidir” tezisi bütün təhlillərin, demək olar, ana xəttini müəyyənləşdirir. Y. Talıbov, Ə. Ağayev, İ. İsayev, A. Eminov ali məktəblər üçün yazdığı “Pedaqogika” kitabında yazır: “Xalq pedaqogikasında olan qiymətli fikirlər həm də ailə tərbiyəsi, uşağın yaş xüsusiyyətləri, dövrləri və s. məsələləri əhatə edir. Bunları yalnız şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən deyil, tərbiyə məktəbi kimi istifadə olunan dastanlardan da öyrənmək mümkündür. Bu sırada “Kitabi-Dədə Qorqud” xüsusilə qiymətli abidədir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalq ədəbiyyatı və pedaqoji fikrinin ölməz incisidir” [9, s.30]. Ümumiyyətlə, bütün folklor nümunələri, eləcə də qəhrəmanlıq dastanları, doğurdan da təkcə bədii nümunə olaraq əhəmiyyət kəsb etmir, həm də tərbiyə məktəbi olma funksiyası ilə əbədiyaşarlıq qazanır. Xalq yaradıcılığı üzərində zaman-zaman təhlil aparən tədqiqatçıların bir qənaəti var, orada deyilir ki, ulularımız oğuldan, qızdan, ailədən gizlətdiklərini sözdən gizlətməyib, sözlü ədəbiyyat vasitəsilə onu yaşatmağa çalışmışlar. Bu baxımdan “Yaradılış”, “Şu”, “Ərqənəkən”, “Boz Qurd”, “Köç”, “Törəyiş”, “Uralbatır”, “Canqar”, “Boz yigit”, “Qırx qız”, “Manas”, “Alpamış”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Mehralı bəy”, “Qaçaq Kərəm”, “Qara Tanrıverdi”, “Qandal Nağı” və s. kimi möhtəşəm dastan abidələri sözün həqiqi mənasında tərbiyə məktəbidir. Xalq pedaqoji fikrinin tarixinin fundamental qaynaqlarıdır. Onların müxtəlif aspektlərdən təhlili ailə tərbiyəsi, yaş xüsusiyyətləri, şəxsiyyətin formalaşması, estetik və fiziki tərbiyə və s. bağlı tipoloji yanaşmaları gərəkli edir. Ə. Həşimov və F. Sadıqov “Azərbaycan xalq pedaqogikası” kitabında bu məsələlərin tarixi dinamikasını və genetik məzmununu açmaq istiqamətində epik, lirik, dramatik folklor örnəklərindən çıxış etməklə sistemli təhlillərə üstünlük vermişlər. Xüsusi olaraq vurğulanır ki, “nəsillərdən-nəsillərə verilən, tarix boyu milyonlarla adam üçün ibrət dərslisi olan, hazırda akademik pedaqogikanın mühüm komponentlərindən birini təşkil edən, adamlarımız, o cümlədən uşaq və gənclərimizin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan həmin sərvəti - xalq pedaqogikasını dərinləndirən mənim səmədən nə elmi-pedaqoji fikrin inkişaf tarixi haqqında dəqiq təsəvvürə yiyələnmək mümkündür, nə də kamil adam, yaxşı müəllim və tərbiyəçi olmaq olar.

Akademik pedaqogikanın bundan sonrakı inkişafı da xeyli dərəcədə onun məhz xalq pedaqogikasındakı ən yaxşı təcrübə və ideyalardan yaradıcılıqla bəhrələnmə miqyasından asılı olacaqdır. Xalq pedaqogikasının, obrazlı deyildiyi kimi, məsum körpəlik, yeniyetməlik və püxtə gənclik dövrü olub, ancaq onun əprimiş, qocalıq dövrü olmamış və heç zaman da olmayacaqdır, illər, əsrlər ötdükcə, bəşəriyyət müdriklik zirvəsinə doğru irəlilədikcə, bu pedaqogika daha da müdrikləşəcək, yeni təcrübə və ideyalarla zənginləşib tərbiyəvi siqlətini artıracaq, akademik pedaqogika ilə bir səviyyədə duracaqdır” [4, s.5]. Tərbiyənin ümumi vasitə və metodları, əqli tərbiyə, fiziki tərbiyə, ideya-mənəvi tərbiyə, əmək tərbiyəsi, əxlaq tərbiyəsi və estetik tərbiyə baxımından aparılan təhlillərdə “Kitabi-Dədə qorqud” [5], “Kor-oğlu” [6] dastanlarına olan müraciət bir mənbə olaraq dastan yaradıcılığının imkansızlığını aydınlaşdırır.

Məmmədli Hənnan oğlu Ağayev “Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil” (2011) adlı dərs vəsaitində “Tərbiyənin meydana gəlməsi, qədim dövr Azərbaycan və Şərqi dastanlarında tərbiyə və təhsil problemləri” [1, s.19-48] məsələsini yarımfəsil səviyyəsində təhlil edir. Müəllif təhlillərində çox doğru olaraq vurğulayır ki, “Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımız – “Dədə Qorqud”, “Bilqamis”, “Alp ər Tunqa”, “Oğuz”, “Ərqənəkun”, “Köç”, “Manas” kimi dastanlar, Oğuznamələr, Ustadnamələr türk dünyası və xalqımızın qədim tarixindən, onun ictimai mədəni həyatından, zəkəsindən, istək və arzularından, tərbiyə və təhsil səviyyəsindən xəbər verir” [1, s.30]. Dada çox “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları üzərində aparılan təhlillər tərbiyə və təhsil probleminin ümumi məzmun xətlərini aydınlaşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ə.Y.Seyidov “Pedaqogika tarixi” (1968). Ə.Y.Seyidov “Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı tarixindən” (1987), H.M.Əhmədov “Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi” (2001), Ə.Ş. Həşimov “Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri” (1970), Ə.Ş.Həşimov, F.B.Sadıqov “Azərbaycan xalq pedaqogikası” (1993), A.M.Həsənov, Ə.A.Ağayev “Pedaqogika” (2007), A.M.Həsənov “Məktəbəqədər pedaqogika” (2000), N.M.Kazımov, Ə.Ş.Həşimov “Pedaqogika” (1996), N.M.Kazımov “Məktəb pedaqogikası” (2002), R.L.Hüseynzadə “Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir” (2005), R.L.Hüseynzadə “Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə-təhsil və pedaqoji fikir” (2007), L.N.Qasıмова, R.M.Mahmudova “Pedaqogika” (2003), F.A.Rüstəmov “Pedaqogika tarixi” (2006), Y.R.Talıbov, F.B.Sadıqov, S.M.Quliyev “Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi”, (2000) və s. dərslik, dərs vəsaiti, monoqrafik kitablarda qəhrəmanlıq dastanlarında tərbiyə və onun ümumi sistemi bir tərəf olaraq təhlil faktına çevrilir. Ə.S.Bədəlova “Azərbaycan xalq pedaqogikası” kitabında xalq pedaqogikası kontekstində sivilisasiyanın ilkin faktik elementlərindən çıxış edərək tarixi prosesə, zəngin xalq yaradıcılığı nümunələrinə əsaslanmaqla təhlillər aparır və nəticə etibarilə vurğulayır ki, “xalq pedaqogikası insanların əsrlər boyunca topladığı təcrübə əsasında yaranmış və nəsil-dən - nəslə əmanət edilərək dövrümüzədək gəlib çatmış cəmiyyətdaxili qanun – qaydalar, davranış normalarıdır və hər bir xalqın əxlaqi, etik, estetik baxışları həm də onun pedaqogikasıdır” [2, s.12]. Çağdaş pedaqoji fikrin özülünü təşkil edən zəngin xalq

yaradıcılığı, dastan, nağıl, əfsanə əsəti örnəkləri, həm də ayrı-ayrılıqda tarixi-mədəni prosesin ümumi aspektlərini, mədəni-estetik baxışlarını, tərbiyə üsul və modellərini müəyyənləşdirmək üçün əsaslı mənbədir. Aparılan təhlillər, mövcud “mənbələrin təhlili göstərir ki, xalqımız tərbiyəyə yüksək tələbkarlıqla yanaşmış və onun nəticələrini özünəməxsus tərzdə dəyərləndirmişdir. Sözlərlə rəğbətləndirmə, hədiyyələrlə mükafatlandırma gündəlik məişət qanununa çevrilmişdir. Lakin oğlanların tərbiyəsində ən ali məqam onlara əməllərinə görə ad verilməsi olmuşdur. Dünyanın nadir ədəbi-tarixi abidələrindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında həmin adət-ənənə qorunmuş, sorağı günümüzədək gəlib çatmışdır” [2, s.18]. Ə.Bədəlova xalq pedaqogikası kontekstində “Xalq müdrikliyinin nağıl və dastanlarda ifadəsi”ni ayrıca problem olaraq qoyur və “Nağıllarda xalq müdrikliyi”, “Dastanlarda tərbiyə məsələləri”ni təhlil faktına çevirir. Məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları təmsalında ümumiləşdirici fikirlər yürüdür, faktlar isə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına bağlanmaqla yekunlaşır.

Qəhrəmanlıq dastanlarında tərbiyə probleminin birbaşa mövzu olaraq monoqrafik şəkildə işlənməsi Pərişan Məhərrəm qızı Həsənova tərəfindən aparılmışdır. O, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında mənəvi tərbiyə məsələləri” (Bakı: Mütərcim, 2015, 148 s.) kitabında problemə daha fundamental yanaşmış, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı etnopedaqoji abidə kimi” və «Kitabi-Dədə Qorqud»da mənəvi tərbiyə məsələlərinin inikası” adı ilə iki fəsildə təhlillər aparmışdır. Burada özünə-qədərki tədqiqatlarda dastanda mənəvi tərbiyə ilə bağlı mülahizələr və pedaqoji ideyaların müasirlik çalarları bir tərəf kimi təhlilə gətirilmişdir. Dastan mətnindən çıxış etməklə vətənpərvərlik tərbiyəsi, yoldaşlıq, dostluq, sədaqət, yaxşılıq, xeyir-xahlıq, düzlük və doğruluq tərbiyəsi məsələləri ətrafında yürüdülmən mülahizələr problemin genetik sistemini, polifonik xarakterini açmaq üçün ciddi maraq doğurur. «Kitabi-Dədə Qorqud»da böyüyə, ata-anaya, qardaşa, müdrik şəxslərə hörmət tərbiyəsi məsələsi ətrafında aparılan təhlillər geniş müstəvidə problemin araşdırılmasını zəruri edir.

İslam Həşimov “Kitabi-Dədə Qorqud” irsinin pedaqoji tədqiqini dissertasiya səviyyəsində işləmişdir. Onun “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı pedaqoji irsdən məktəblilərin təlimi və tərbiyəsi işində istifadə etməyin səmərəli imkan və yollar” (1986), “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı tərbiyəvi irsdən tarix boyu və müasir məktəb təcrübəsində istifadə” (1998) adlı araşdırmaları dastan kontekstində mövcud faktlar əsasında mahiyyəti ortaya qoyur. X.Ə. Əlimirzəyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında şəxsiyyət və cəmiyyət problemi” (2000), Ə.S.Bayramov «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası” (2000), N.Ə.Xəlilov “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tərbiyəvi fikirlər” (1999), A.N.Abbasov “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarında ailə tərbiyəsi məsələləri” (1999), O.O.Ağayev “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxsiyyət probleminə dair” (2000) və s. təhlil araşdırmaları qəhrəmanlıq dastanında tərbiyə məsələlərinin fundamental xarakterini aydınlaşdırmaqla daha təfərrüatlı yanaşmaları zəruri edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında mənəvi tərbiyə məsələlərini təhlil edən P.Həsənova son olaraq vurğulayır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalq pedaqogikasının ən dəyərli nü-

munələrindən olmaqla xalqın təlim, tərbiyə, insanın inkişafı, şəxsiyyət kimi formalaşması, kamilləşməsi və digər cəhətləri əks etdirən, pedaqoji ideyaları özündə birləşdirən pedaqoji əsərdir, mənbədir" [3, s.136]. Göründüyü kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" kontekstində gəlinən qənaət, pedaqoji əsər kimi aparılan qiymətləndirmə xalq yaradıcılığı və xalq pedaqogikası baxımından periferik tərəfdə olanlardan mahiyyətə qədər bir bütövlüyü özündə ehtiva etdiyini düşünməyə əsas verir. Qəhrəmanlıq dastanları ədəbiyyatçılar üçün sözlü ədəbiyyat, etnoqraflar üçün etnoqrafik mənbə, tarixçilər üçün tarixi əsər, musiqiçilər üçün musiqi toplusu, pedaqoqlar üçün doğurdan da "pedaqoji əsər, mənbədir". Bütün bunlar təmsalində gəlinən qənaət ondan ibarətdir ki, problemin ədəbi, elmi-pedaqoji ədəbiyyatda tədqiqi "Kitabi-Dədə Qorqud"dan üzə bəri olanların kifayət qədər ciddi mahiyyət kəsb etdiyini aydınlaşdırır və məsələyə tipoloji müstəvidə daha geniş kontekstdə yanaşmağı gərəkli edir.

İşin elmi yeniliyi: Xalq yaradıcılığı, eləcə də qəhrəmanlıq dastanları milli-mənəvi dəyərlər toplusu kimi mühüm təsəvvür formalaşdırır. "Koroğlu", "Qaçaq Kərəm", "Qaçaq Nəbi", "Qara Tanrıverdi" və s. dastanlar bu baxımdan möhtəşəm mənbə olaraq sistemli yanaşmaları gərəkli edir. Şəxsiyyət və cəmiyyət, ailə münasibətləri, övlad tərbiyəsi baxımından mükəmməl mənbə rolunu oynayır.

İşin tədqiq əhəmiyyəti: Qəhrəmanlıq dastanlarının milli-mənəvi dəyərlər toplusu müstəvisində araşdırılması tarixi-mədəni prosesi, etnik çevrənin əxlaq, estetik tərbiyə, şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətləri anlamında təsəvvürlərini aydınlaşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev M.H. Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil. Bakı: 2011, 178 s.
2. Bədəlova Ə.S. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Müəllim, 2009. 188 s.
3. Həsənova P. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında mənbəvi tərbiyə məsələləri". Bakı: Mütərcim, 2015, 148 s.
4. Həşimov Ə.Ş., Sadiqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, Ünsiyyət, 2000, 272s.
5. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı: Yazıçı, 1978, 184 s.
6. Koroğlu (tərtib edəni M.H.Təhmasib). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1949, 482 s.
7. Rüstəmzadə R. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. Bakı: Gənclik, 1984, 172 s.
8. Rüstəmzadə R. Azərbaycan tarixi qəhrəmanlıq dastanları. Gəncə: Gəncə NP, 1998, 292s.
9. Talıbov Y., Ağayev Ə., İsayev İ., Eminov A.. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1993, 292 s.
10. Yeddi dastan. (toplayıb tərtib edəni R.Rüstəmzadə). Bakı: Azərmaş, 1989, 168 s.

Summary

Heroic Epics as a Source of Energy of Pedagogical Thought

Heroic epics are a combination of morality and spirituality in all respects and form a serious image as a source of energy for pedagogical thought. Magnificent monuments such as "Kitabi-Dada Gorgud", "Koroglu", "QachaqKerem", "QachaqNabi", "Qara Tanrıverdi" are widely used to preserve historical and cultural traditions, to clarify the peculiarities of national and spiritual identity. Because the epics as a whole are the energy

potential of the ethnos. It reflects what has happened from the beginning to the present day, but is also based on a mission to preserve values. Respect for elders, family relations, naming issues, methods and ways of raising values in children, social relations are built in the epics of all spectra.

The general picture of ethnic culture is reflected in the texts of the saga as an event generated by the nature of the genre. All this clarifies the essence of the heroic epic, the question of whether pedagogical thought is a source of energy.

Резюме

Героические эпосы как источник энергии педагогической мысли

Героические эпосы – это совокупность нравственности и духовности по всем параметрам, которые образуют серьезный образ как источник энергии для педагогической мысли. Такие великолепные памятники, как «Китаби-Деде Горгуд», «Керроглу», «Гачаг Керем», «Гачаг Наби», «Кара Танриверди» и другие, широко используются для сохранения историко-культурных традиций, для уточнения особенностей национальной и духовной принадлежности, так как эпосы в целом - это энергетический потенциал этноса. Эпос является не только отражением выражения того, что происходило с самого начала до наших дней, но также основан на миссии сохранения важных нравственных ценностей. Уважение к взрослым, семейные отношения, вопросы привязанности, методы и способы воспитания ценностей у детей, социальные отношения и т. д. выстроились по эпосам как узоры со всеми разнообразными спектрами. Общая картина этнической культуры отражена в текстах саги как важное событие, порожденное природой жанра. Все это указывает на то, что суть героических эпосов является источником энергии для педагогической мысли в нравственно-воспитательной работе с подрастающим поколением.

Rəyçi: psix.e. d., İ.Sultanova

PSIXOLOGİYA

Könül Haqverdiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

M.F.AXUNDOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN “MƏN” KONSEPSİYASININ TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: *sosiallaşma, ailədə tərbiyə, psixoloji vəziyyət, özünüdərkətmə, humanist psixologiya*

Keywords: *socialization, upbringing in the family, psychological situation, self-knowledge, humanistic psychology*

Ключевые слова: *социализация, семейное воспитание, психологическое положение, самопознание, гуманистическая психология*

Fəlsəfə elmi dünyanın yaranma mahiyyətini öyrənərkən, ali varlıq olan insanın mürəkkəb quruluşunun dərin mahiyyətinin geniş şəkildə öyrənilməsinə ehtiyac yarandı odur ki, yeni bir elm psixologiya müstəqillik əldə etdi. İnsan faktoru hər zaman üçün alimlərin maraq çərçivəsində olmuşdur. Müasir psixologiyapsixi hadisələrin təsviri ilə kifayətlənmir, ona izah verir. Tədrisən insanın mahiyyəti – şəxsiyyət anlamı aktualıq kəsb etdi. Psixoloji ədəbiyyatda şəxsiyyətin mənlik şüuru təxminən 2 – 3 yaşda uşağın özünü bir fərd olaraq digərlərindən fərqləndirmək (Q.Gellapın təcrübələri), yetkinlik yaşında cinsəl olaraq oğlan və qızlara ayırmaqla (V.A.Suxomlinskinin müşahidələri), gənclik dövründə özünü sositumda təsdiq etməyə cəhdində, müstəqil olmağa qadirliyini dərk etməklə tədqiq olunur. Nədənsə, yaş kateqoriyasında orta yaşın mənlik şüuru eksperimental cəhətdən tam araşdırılmayıb. Orta yaş dövründə mənlik şüurunun mahiyyəti artıq dəyərlər iyerarxiyasında dəyişilir. İnsan maddidən asılılığını tədrisən mənəvi asılılıqla dəf etməyə qadir olur. Əsasən, 35-40 arası yaşdan başlayaraq müdrilik pilləsinə qədəm qoyulur.

XIX əsrin sonlarına yaxın öyrənilməyə cəhd göstərilən “mən obrazı” anlayışı özünüdərkətmə, özünüqiymətləndirmə, özünütərbiyə, özünənəzarət, özünürealizə, şəxsiyyətin “mən-konsepsiya”sı, mənlik şüuru kimi fenomenlərin öyrənilməsilə mühüm psixoloji problemlər sırasına daxil oldu.

“Mənlik şüurunda” şüurun bütün xüsusiyyətləri insanın “məni” vasitəsilə ifadə olunur və şəxsiyyət hadisəsinə çevrilir...Mənlik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir” (3, səh.3)

Özünüdərkətmə, “mən-obrazı” anlayışını ilk tədqiq edən amerikalı psixoloq U.Ceymsdir. “mən”in ikili təbiəti haqqında hipotezanın müəllifi hesab edir ki, şəxsiyyətin “mən”i hər zaman eyni vaxtda həm “mən-dərk edən” və “mən-dərk edilən” kimi mövcud olur.

U. Ceyms empirik “mən”in üç mühüm komponentini fərqləndirmişdir: 1.Mənəvi “mən”; 2. Sosial “mən”; 3. Fiziki “mən”.

XX əsrin əvvəllərində “mən” problemi sosialogiya elminin əsas tədqiqat sahələrindən birinə çevrilmişdir: Sosial psixoloq Corc Herbert Mid Ç.X.Kulinin “Sosial Mən” konsepsiyasına dair fikirlərinin təsdiqi olaraq, şəxsiyyətin şüurunda I (Mən) və Me (Biz) anlayışlarını fərqləndirir. Corc Midin konsepsiyasına görə “mən” “biz”dən törəmə kimi, özü bütövlükdə mahiyyətinə görə sosial təcürən yaranan sosial strukturdur.

“Mən” problemi ilkin olaraq introspektiv yanaşma üsulu kimi tədqiq olunaraq, əsas ideyası şüurun obyektiv aləmə deyil, öz-özünə yönəlməsi fikrinə əsaslanır.

Məşhur Amerika psixoloqu və sosioloqu Çarlz Kuli şəxsiyyətin öz «mən»inin digər şəxsiyyətlərdən fərqi tədricən anlaması prosesini tədqiq etmək məqsədini qarşıya qoymuşdur.

“Ziqmund Freyd sosiallaşmanın psixoloji mexanizmlərini ayırmışdır: imitasiya, identifikasiya, abır-həya (xəcalət) və günahkarlıq hissi” (8).

İnsan öz məni dərk eləyəndə qrup ünsiyyəti prosesində şəxsiyyətin formalaşması necə gerçəkləşir? Bu prosesin daha geniş elmi izahlarına nəzər salaq.

Şəxsiyyətin strukturu Z.Freydin əsərlərində tam sistemli şəkildə öz əksini tapmışdır. Klassik psixologiyanın tədqiq etdiyi introspektiv metodun artıq işə yaramadığı praktik şəkildə sübut olunduqdan sonra Freydin şəxsiyyətə horizontal yanaşması, yəni, onun ayrı-ayrı hissələrdən, laylardan ibarət olması fikri çox aktuallaşdı.

Klassik psixoanalizin və behaviorizmin fərqliliyinə və qarşı-qarşı qoyulmasına baxmayaraq, bu istiqamətlərin şəxsiyyətə baxışda ümumi cəhətləri çoxdur – insan ruhsuz varlıq kimi çıxış edir, belə ki, hər iki cərəyanı tam şəkildə dəyərlər, insan mövcudluğunun mənası maraqlandırmır. Humanist psixologiyada əsas təhlil predmetləri kimi yüksək dəyərlər, şəxsiyyətin özünü aktuallaşdırması, yaradıcılıq, sevgi, məsuliyyət, muxtariyyət, psixi sağlamlıq, şəxsiyyətlərarası ünsiyyət çıxış edir. Humanist psixologiya, müstəqil axın kimi, XX əsrin 60-ci illərində üçüncü qüvvə adı alaraq, ABŞ-da behaviorizmin və psixoanalizin hakimliyinə qarşı etiraz kimi ayrılmışdır. Humanist psixologiyaya insan psixikasının müsbət aspektlərinin tədqiqi ilə məşğul olan pozitiv psixologiya cərəyanı aiddir. Humanist psixologiya öz fəlsəfi bazası kimi ekzistensializmə dayanır.

E.Frommun eksiztensial dioxotomiya anlayışı da bunu ifadə edir.Freydin hərəkət etdiyi istiqamətdə irəliləyən və onun özünüdərkən çoxölçülük ideyasını yaradıcı şəkildə inkişaf etdirən K.Q.Yunq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, insanın “mən”i mürəkkəb bir kompleks olaraq, Eqodan – özü barəsində çüurlu təsəvvürlərdən, şəxsi qeyri-şüur məzmun elementlərindən və ümumi xarakter daşıyan qeyri-şüur elementlərindən – kollektiv qeyri-şüur arxetiplərindən ibarətdir və bu, gender nəzəriyyəsi baxımından müəyyən maraq doğurur.

Ə.Bəhmənyar, E.Miyanəçi, Ş.Sührəvərdi, S.Urməvi, N.Tusi, N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.F.Axundov və s.kimi filosofların əsərlərinin səthi oxunması yolverilməzdir. Çünki bu əsərlərdə dərin mənalar, incə məqamlara toxunulur ki, bunu il baxışdan anlamaq o qədər də asan deyil. Bu səbəbdən hər hansı bir fəlsəfi əsər böyük diqqət və təkrar-təkrar oxuma tələb edir. Hətta belə əsərlərdə aşılana aydın bir fikir belə əsərin tam dərki demək deyildir. Çünki filosoflardakı fikir lakonikliyi, konkretlik bir əsərdə yeganə bir fikri ifadə etməyə xidmət etmir. Əksinə, böyük, geniş əhatəli fəlsəfi fikirlər kiçik traktatlarda, misralarda, fikirlərdə öz ifadəsini tapır. Bu fikirlər nəinki bir dövr, bir etnos, bir cəmiyyət, bir quruluş üçün nəzərdə tutulmamışdır. Fəlsəfə ümümbəşəri məsələləri öyrəndiyi kimi, filosofları da ümümbəşəri problemlər maraqlandırır. "Kəmalüddövlə məktubları", "Həkimingilis Yuma cavab", "Yek kəlmə", "Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında", "Xitab bər naqil" və s. fəlsəfi məqalələr müəllifi M.F.Axundovinsanları hadisələrə şüurlu münasibət göstərməyə, ağılın gücünə inanmağa çağırırdı. "Hər növ bəşəri fərdlərdən hər biri sağlam ağılın hökmü iləazadlıq nemətlərindən istifadə etməlidir" [1, s. 32].

Nəsimi: "Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam" və yaxud: "Həqq mənəm, həqq məndədir" deyəndə "Gövhəri-laməkan" olan "mən" in nə fani dünyaya nə də axirətə deyil, Tanrıya məxsusluğu vurğulanır.

İdrakın insan həyatında misilsiz əhəmiyyətindən bəhs edərkən, Dədə Qorqud dastanı yada düşür: "İgidlik təkə zorla bitmir, ağıl, tədbir də lazımdır!" (6, səh.111), "Ata malından nə fayda başda ağıl olmasa?" (6, səh.7)

M.F.Axundov demək olar ki, bütün əsərlərində, xüsusi ilə "Sərgüzəşti-vəzirixani-Lənkəran", "Hekayəti-xırsi quldurbasan", "Mürafivə vəkillərinin hekayəti", "Aldanmış kəvakib" əsərlərində, şəxsiyyətə xas olan həmin sosial-psixoloji keyfiyyətlərə xüsusi diqqət yetirmiş və obrazların vasitəsi ilə, bir vətənpərvər kimi, insanları ədalətə, humanizmə, düzlüyə, maariflənməyə, kamilləşməyə çağırmışdır. Yeri gəlmişkən bir cəhəti xüsusi ilə qeyd etmək istərdik ki, həmişə M.F.Axundovun İslam dininə münasibəti haqqında alimlərimiz müxtəlif fikirlərdə olmaslar.

Tarixdən məlumdur ki, XIX əsrdə İran və Rusiya arasında gedən müharibələrin sonunda bu iki dövlət arasında bağlanan Gülüstan (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) sülh müqavilələrinin nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının cənub hissəsi İranın, şimal hissəsi isə, Rusiyanın tabeliyinə keçmişdir.

Çar üsul idarəsinin məmuru M.F.Axundov dramaturgiyaya müraciətdə bu xanlıqların işğalını təsvir etsə də, "Hacı Qara" əsərində Qarabağ xanlığında etnik təmizləməni obrazlı şəkildə yaratmışdır. Görünür ki, xüsusi Diplomatik şöbədə siyasi yazışmalarda tərcümələr zamanı rusların Azərbaycanla bağlı strateji planından xəbərdar olmuş və məqsədi bədii əsərlərlə senzuradan yayınmaqla geniş oxucu kütləsini oyandırmaq olmuşdur. Ona görə də "Hacı Qara" nı özünün şah əsəri adlandırmışdır.

M.F.Axundov yaradıcılığında dövlətçiliyimizin təbliğatına, özünüdərkətmənin və qloballaşma ideyasının obrazlı təsvirinə qısaca açıqlama gətirək:

1. “Hekayəti Molla İbrahim-Xəlil kimyagər” (1950) –Şəkinin işğalı, tarixə laqeydliyimiz, liderlə kütlə arasında ünsiyyətdə mənə maneələri, sərvət meyliminin ağla üstün gəlməsi, düşmənin inanclarımızdan bacarıqla istifadə etməsi, ifşa olunduqda hədə-qorxu ilə psixoloji sirayət etməsi təsvir olunub. Özünənəzarətiddiyi üçün idarə olunana çevrilirik. “...Əgər mənə görmək istəsələr, de ki, ustadım üç günün etikafına əyləşib, ibadətdədir...” [1, s. 36]. İlk baxışdan adi kimi görünən bu kəlmə, əslində nabeləd adamda özünü “Allah adamı”, “dürüst insan” kimi tanıtmada güclü psixoloji vasitədir. Üçüncü məclisdə isə, Molla İbrahimxəlil özünü birbaşa nuxululara uz tutur: “...Pulları mənə nə lazım təslim etmək.. Sayın, tapşırın Molla Həmidə, otuz gündən sonra yenə buraya gəlin, on pud gümüşümüzü alın, aparın. Xudahafiz! Günorta namazının vaxtı yetişir” [1, s. 40] Belə bir fikir mövcuddur ki, düşməni məhv etmək üçün onu yaxına buraxıb psixologiyasını öyrənmək lazımdır. Düşməne öz silahı ilə yetirilən zərbənin gücü daha məhvedici olur. Sonrakı hadisələr sübut edir ki, Molla İbrahimxəlil malına düşməni kəsildiyi millətin psixologiyasına yaxşı bələd olur. Qəribə əhməgsən, sən nuxuluları mənə tanıdırsan? Onları öldürməsən, mənə görməmiş və pulları mənə verməmiş buradan getməzlər...” [1, s. 36].

Şüura yönəlmiş qadağa orada bir qızıqma ocağı yaradır ki, bu şüuru kütləşdirib, şüursuzluğa meydan açır. Qabıqaltı sahədə yaranmış oyanmanın təsir gücü şüura veriləcək impulsları darmadağın edir. Güclü oyanma qabıqaltı sahənin hakimliyinə səbəb olur. Üstəlik götürsək ki, söhbət kütləyə yönəldilmiş qadağadan gedir, o zaman ümumiyyərlə, şüurdan danışmaq qeyri-mümkündür.

2. “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah-cadükuni məşhur” (1950) – Qarabağ xanlığında rus üsuli idarəçiliyinin vurğulanır, millimənəvi dəyərlər qismində azərbaycançılıq təbliğ olunur (elmi , flora və faunası, mətbəxi, musiqisi, xalçaçılıq, atçılıq dünya qismində tanınması, ailə dəyərləri və s. özünüdəyərin aşağı olması tənqid olunur. Qərblinin səfərinin təbliğat niyyətli deyil, oğurluq olması göstərilir. Şahbaz kimi gənclərdə savad var, özünüdərk etmə yoxdur və ya Hatəmxan ağa bir ağsaqqal müdrik kimi ağlin elm üzərindən qalxmasını vurğulasa da, Qərblə psixologiyamızda sərvət meylinin guclu olmasına meylliliyimizdən dərhal bacarıqla istifadə edərək istəyinə nail olur. Şahbaz bəyin Parisə getməsinə izn verməyən Hatəmxan ağa “İnsana ağıl lazımdır. Bir dil artıq bilmək ilə ağıl artmaz. Adam gərək hər dil ilə olsa filcumla fəhm və zəmanə əhlinin adət və xəvvasından müttələ olsun; öz işin yola aparsın” [1, s. 51] desə də, Müsyö Jordanın Şahbaz bəyşəxsən kralın ənam verməsini edidəndə, burada da sərvət meylli onun vurğuladığı şüuru kütləşdirir, üstünlüyünü əldən verir. Şahbaz bər kimi gənclərin beynindən istifadə edərək, onu şəhvətlə dumanlandırmaq istəyi təsvir olunub. Qərblinin heyran qaldığı torpağa o, “qamışlıq” deyir. Özünüdəyərin olmaması vurğulanır. Müsyö Jordan alim olsa da, Parisin dağılmasında şeytan elinin olmasını göstərir. Şərq və Qərblinin simasında cadudan uzaq kamillik zirvəsinin önəmliyi vurğulanır. Qloballaşmada ünsiyyət çətinlikləri. Həmişə savadsız deyil, bəzən ziyalı adamlar belə caduya, fırılacaqılara inanırlar və bu yalnız şərqilərə aid edilməməlidir. M.F.Axundov bu əsərdə Müsyö Jordanın sözləri ilə aydın

ifadə edir: "Hatəm xan ağa. Həkimisi sahib, Pariji kim dağıdıb, kim yıxıbdir? Müsyo Jordan. ... Şəyatınlar, əcinnələr, divlər, ifritələr, bəd əməllər! Hansını deyim?.." [1, s. 67]. Cəhalətə meylliliyi isə daxili, mənəvi saflıq, hər şeyi düzgün kimi qəbul edib inanması ilə əlaqələndirir. Hatəm xan ağanın dili ilə, M.F.Axundov bunu belə təsvir edir: "...Biz hər zədə inanırıq, sizlər heç zədə..." [1, s. 51]. əsərdə həmçinin Şərqi-Qərbi sintezi qadınların həyat tərzinin təsvirində açıqlanır.

3. M.F.Axundovun "Sərgüzəşti-vəzir xani-Lənkəran" (1950) – Lənkəran xanlığının (Sərab) iranlılar tərəfdən idarəçiliyi təsvir olunur, mübarizəyə səslənilir. Hakimiyyətə Teymur ağanın gəlişini verməklə, müəllif bildirmək istəyib ki, bir ağanın digəri ilə əvəzlənməsi xalqa heç bir xeyir verməyəcək, yenə əziləcək. Bu əsərdə – ikinci məclisdə təsvir olunur. Şölə xanımın otağında vəzir gələrkən Teymur ağanın pərdə arxasında gizlənir və vəzirin onun ünvanına söylədiyi üzərində qələbə qazandığı qəhrəmanlıq səhnəsinə dözməyib, pərdə arxasından çıxır, vəzirini yıxıb otağı tərki edir. Evin ağası olmadan yad qadınların otağına gəlmək mənəviyyətsizlik kimi qəbul edilir. İkincisi, adını məğlub kimi eşidəndə və pərdə arxasından çıxıb gedəndə qadınların taleyinin necə olacağı onu maraqlandırmır. Təkbürlülük, mənəviyyətsizlik və öz maraqları naminə başqalarını bada verəndən nə dövlət başçısı olacaq. O, ailədə sevdiyi Nisə xanımı necə düşündü, hakimiyyətdə də beləcə – öz maraqlarıdan dolayı idarəedici olacaq. Milli mənlilik şüurunun formalaşmasına ehtiyac duyulur. Belə ki, "Sərgüzəşti-vəzir xani-Lənkəran"-da dövlət idarəçiliyi təsvir olunarkən, xan şikayətçilərin mübahisəsinin həlli kimi şəriət qanunlarına əsaslanaraq, "əssinə, bəssinə, vəl eynə bil-eyni-vəlcürühə qisasın", yəni "dişə-diş, gözə-göz, yaraya qisas" hökmünə əsaslanaraq, hökm çıxarılır: Qanı tökülərək, idarəçiliyi əlindən alınmış xanlıq üstəlik borclu çıxarılır, üstəlik dövlətə xərac da ödənilir. Başları yüngül əyləncələrə, arvadbazlığa qatılmış İran hakimlərinin Azərbaycan torpaqlarındakı özbaşınalıkları nəticəsində zülmə məhkum olunmuş xalq müəllif tərəfindən mübarizəyə çağırılır.

4. "Hekayəti-Xırs-Quldurbasan" (1951) – Dərbənd xanlığının, İrəvan xanlığının, Divanbəyinin dili ilə ayıqlığa səslənir. Azərbaycanın əyalətlərini əhatə edən Şəmsəddin sultanlığının bir hissəsinin Ruriyanın əli ilə Ermənistan verilməsi, əvəzində isə özünü (Divanbəyinin dili ilə) bizə xilaskar kimi təqdim etməsi açıqlanır. Yadelli idarəçinin sosial xarakter aşılması təsvir olunub. Nadir Məmmədovun tərtibatında 1982-ci ildə tərtib edilmiş və 2005-ci ildə təkrar nəşrdəki "Hekayəti-xırsi-quldurbasan" da fərqlilik var. Belə ki, yeni nəşrdə əsərin sonunda Divanbəyinin söylədiyi "Ey camaat. Sizdən ötrü indi ibrət olsun! Dəxi vaxtdır inanasınız ki, siz vəhşi tayfa deyilsiniz! Sizə eybdır yaman işlərə qoşulmaq. Bəsdır oğurluğa, tülkülüyə həris olmaq! Heç bilirsinizmi ki, rus dövləti sizə necə yaxşılıqlar edir və sizi nə bələlardan saxlayır? Lazımdır ki, böyüyünüzü tanıyıb həmişə əmrinə itaət edəsiniz" [5, s. 97]

5. "Sərgüzəşti mərdi-xəsis (Hacı Qara)" (1952) – Qarabağ da nəinki üsuli idarənin yer tutması, hətta burada gələcəkdə etnik təmizlənmə aparılması kimi rusların strateji planı əsərin sujeti xətti üzrə açıqlanır. Hadisələrin Ağcabədidə baş verməsi təsadüfi deyil. Əsər tamamilə Qarabağ münafiqəsinə həsr olunub. XIX

əsrə Qarabağda bəylərin torpaq üzərində hakimiyyətini çar məmurları əvəzləmişdir. Dədə Qorqudun dili ilə desək, torpağı qorumursansa, onu əkib-becərməyə dəyməz. Heydər bəy (mənası, “öndə gedən kişi” deməkdir) dədə-babadan sahibi olduğu torpağa başqasının ağalığı etməsinə dözmür. Millətin mübarizlik ideyası obrazlı şəkildə göstərilir. Pulun olmamağını Qızılbaş döyüşünün, osmanlı döyüşünün olmaması ilə əlaqələndirir. Heydər bəyin dili ilə (Özünüdərkətmə var) mübarizəyə səslənir və dostları timsalında gənclərin, Hacı Qaranın evində silah sursat olmasını verməklə obrazlı şəkildə yerli əhalinin də hər an buna hazır olması vurğulanır. Alverin getməməsi iqtisadiyyatın olmamasına işarədir. İdarəçilik ruslarda yerli əhali ticarətdə göstərilir. Bəylər torpaqsız qalıb, lakin tabe olmağı qəbul etməyərək mübarizə əzmindədirlər. Sovet ideologiyası isə ədəbiyyatda onu tufeyli kimi verir, erməni zəhmətkeş əkinçi M.F.Axundova deyirdi ki, Azərbaycan bəyləri torpaqsız qalıb, rus erməninin burda yerləşdirib, əkinçi kimi bunu təsvir edir. Mal dalınca İrana səfər torpaq bütövlüyü ilə iqtisadi uğura və müstəqilliyə addım obrazlı şəkildə vurğulanır. Mübarizədə hakimiyyət (bəylər) və adı müsəlman (Hacı Qara) birləşsələr də, düşməne mövqedə fikir ayrılığı milli birliyin zəifliyinə işarədir. Sonanın timsalında gələcəkdə hakimiyyətin yalnız ailəsində erməni olacaq Azərbaycanlılara veriləcəyinə işarədir. Ona görə Heydər bəyin mali qaytarılır, Hacı Qaranın isə yox. Ailə dəyərləri qismində də erməni Sona ilə azərbaycanlı Tükəz qorazları qarşılaşdırılır. Hacı Qara müştəriyə cubuq, qəlyan təklif edir, onu yaltaq kimi tənqid edir ədəbiyyatçılar. Müasir dövrümüzdə guya Qərbdən gələn işə obyektlərində müştəriyə mədəni xidməti hələ XIX əsrdə M.F. Axundov yaradıcılığında təsvir edib.

6. “Mürafə vəkillərinin hekayəti” əsərində (1955) – Təbriz xanlığının İran hakimiyyəti altına keçməsi vurğulanır. “Mürafə vəkillərinin hekayəti” adlı əsərdəki hadisələrin Təbriz şəhərində cərəyan etməsi və əsərin ikinci adının “Şəhri Təbrizdə” olması, zənnimizcə, diqqətimizi İran tabeliyinə keçmiş Azərbaycan torpaqlarındakı yadellilərin talançılıqlarına, özbaşnalıqlarına yönəltmək məqsədi daşıyır.

7. “Aldanmış kəvakib (Hekayəti-Yusif şah)” (1957) Şərq ulduğu allanır. Şah Abbasın xainliyi ilə xanlıqların süqutu obrazlarla təsvir olunub. Bu artıq komediya deyil, yuxarıda göstərilən səhvlərin acı nəticəsidir. Öz hakimiyyətini qorumaq üçün guya köməklik naminə, əslində isə xanlıqları Rusiyaya qurban verən İran şahı Abbas Mirzə tarixdə Şah Aabbas) hiyləsindən söhbət gedir.

M.F.Axundovun bu povesti yazmaqda məqsədi, XIX əsrdə İranda və Azərbaycanda hökm sürən ictimai-siyasi, sosial-psixoloji vəziyyəti obrazlı şəkildə təsvir etməkdir. Povestdə bir daha sübut olunur ki, şəxsiyyətlər ictimai quruluşun adekvat inikasıdır. Dəyişilməli olan yalnız insan şüuru, insan təfəkkürüdür. Yer üzündə sülhə nail olmaq üçün bir insanla, bir cəmiyyətlə idraka çatmaq tamamlanmır, bəşəri sıçrayış olmalıdır.

Ümumiyyətlə, sosial psixologiyanın bütün bölmələrinə görə (siyasi psixologiya, təşkilat psixologiyası, qavrayış psixologiyası, etnopsixologiya, tarixi psixologiya, gender psixologiyası) bu əsərlərdən misallar gətirmək mümkündür.

Əsl xoşbəxtlik üçün dünyavi birlik ləbüddür. Müasir dövrdə Qloballaşma siyasətindən hələ XIX əsrə M.F.Axundov əsərlərində bəhs edib. Dəyişilməli olan yalnız insan şüuru, insan təfəkkürüdür. Yer üzündə sülhə nail olmaq üçün bir insanla, bir cəmiyyətlə idraka çatmaq tamamlanmır, bəşəri sıçrayış olmalıdır.

Yaranışın və Yaradanın dərk edilməsi özünüdərkdən başlayır. Mirzə Fətəli Axundovun dünyagörüşünün mənbəyi Azərbaycan, bütövlükdə İslam, Şərqi, Qərbi və Rus mədəniyyətləri, ilk növbə, fəlsəfi, psixoloji təlimləri və elmi nailiyyətləri olmuşdur. Kainat həm yaradan, həm yaradılıandır. Rəşionalizmə söykənən, M.F.Axundov maddi varlığın insan hissələri, əqli və müxtəlif elmlər vasitəsilə dərkini təsdiq edirdi.

Kainatda qarşılıqlı əlaqə, asılılıq, səbəb və nəticə, hissə ilə tamın vəhdətini görəni M.F.Axundov hərəkəti yerdəyişmə və tək cə kəmiyyət dəyişiklikləri kimi qəbul etmiş, zaman daxilində kəmiyyət dəyişikliklərinin isə dairəvi hərəkət daxilində baş verdiyini söyləmişdir.

Filosof M.F.Axundovun “Millətlər ittifaq etsə, yekdil və yekcəhət olsa, progress məsləkinə düşər və sivilization dairəsinə qədəm basar” kimi fəlsəfi fikri bəşəriyyətdə birliyə - aural kontantın bərpasına çağırışdır. Elmdə bu “kəpənək effekti” kimi qəbul olunur.

Ədəbiyyat:

1. Məmməd zadə H. “M.F.Axundzadə...əsərləri”, I cild, Şərqi-Qərbi, Bakı, 2005., 295 s.
2. Məmməd zadə H. “M.F.Axundzadə...əsərləri”, II cild Azərbaycan əşriyyatı, Bakı, 1961, 575 s.
3. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Sosial psixologiya. “Qapp-poliqraf”, Bakı, 2003.
4. Abdullayeva M.Ə. “Öz-özünə qayıdış fəlsəfəsi”, Bakı: “Vətən” nəşriyyatı, 201, səh.185.
5. Xəlilov Riza Əlixan oğlu. XX əsrin əvvəllərində Amerika gerçəkliyinin Tomas Vulfun yaradıcılığında təcəssümü. Filol. üzrə fəlsəfə dok... dis. aftoreferatı. Bakı, 2008
6. Bayramov Ə.S. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Bakı, 2000.
7. Əsgərov N.Ə. Adın tarixi, tarixin adı: Paleotoponimlər. Dərs vəsaiti. Elm və həyat, Bakı, 2010, 280 s. səh.201-205.
8. <https://ru.m.wikipedia.org/социальнаяпсихология>
9. www.şəxsiyyətin sosiallaşması
10. www.humanist psixologiya
11. google.com/Şəmsəddin mahalı

Summary

Personification of “Self-concept” in the Works of M.F.Akhundov

Particular attention was paid by M.F.Akhundov to his socio-psychological qualities, attributed to almost all his works, especially in "The Adventures of the Khan-Lankaran's Vezir", "The Tale of the Robber", "History of Lawyers", "Aldanmish Kevakib" ect. As a patriot he called people to justice, humanism, honesty, enlightenment and perfection.

The article analyzes the propaganda of our statehood in the works of M.F.Akhundov, the socio-psychological qualities inherent in the personality, the description of the call for globalization through different images in terms of personality "I".

Резюме

Персонификация концепции «Я» в произведениях М.Ф.Ахундова

М.Ф.Ахундов в своих произведениях особое внимание уделял социально-психологическим качествам, присущим почти всем образам. В статье проанализированы некоторые из них: «Приключения визиря Ленкоранского ханства», «Восточные адвокаты», «Обманутый Кавакиб» и др. Как патриот он призывал людей к справедливости, гуманизму, честности, просвещенности и совершенству. В статье анализируется пропаганда нашей государственности в творчестве М.Ф.Ахундова, глобализации через различные образы с точки зрения «личности».

Rəyçi: prof.M.Abdullayeva

İSTİMAİ ELMLƏR

Магеррамова Севда
Азербайджанский Университет Языков

ИНТЕГРИРОВАНИЕ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА В МИРОВУЮ ЭКОНОМИКУ

Açar sözləri: *qloballaşma, integrasiya prosesi, iqtisadi qloballaşma*

Keywords: *globalization, integration process, economic globalization*

Ключевые слова: *глобализация, интеграционный процесс, экономическая глобализация*

1. Введение.

В последнее время в научной литературе, ещё политические и общественные деятели различных стран мира в своих выступлениях использовали термин «глобализация», которая была связана с тем, что глобализация становилась неотъемлемым социальным процессом и отличительной чертой развития цивилизации в XXI в. «Глобализация на современном этапе развития человечества определяет его основное содержание». Невозможно правильно понять социальные, экономические, культурные, геополитические и другие процессы, которые происходят в нашем современном мире, без выяснения основных причин этого процесса, его форм проявления, его последствий и различных аспектов.

2. Глобализация, как элемент экономики.

Термин «глобализация» считается не новым понятием, он рассматривался ещё в 1990-е годы на международном уровне, т.к. понятие «глобализация», можно определить, как процесс экономического сближения наций, интеграции, формирования единого мирового экономического пространства. Из определения можно понять, что процесс глобализация протекал на протяжении всей человеческой истории, но несмотря на это данный процесс протекал неравномерно. В течение всего этого периода развивались международное разделение труда, внешнеторговые связи, постепенно развивалась международная кооперация производства и в целом происходило усиление взаимозависимости национальных экономик. Все эти процессы правильнее бы называть интернационализацией хозяйственной жизни [5, с. 15].

Американские учёные Д. Хелд, Д. Гольдблатт, Э. Макгрю и Дж. Перратон определили глобализацию как «процесс (или совокупность процессов), который включает в себя модификацию пространственной организации общественных отношений и взаимодействий, измеряемую такими показателями, как протяженность, интенсивность, скорость и воздействие, порождающую межконтинентальные или межрегиональные потоки и структуры активности, взаимодействий и проявлений власти» [4]. Впрочем, эти процессы не протекают гладко и вызывают противодействие и сопротивление сил, стремящихся их уменьшить или же отказаться от них в совершенстве. Это может в основном проявляться в увеличении национализма, радикализма, терроризма и т. д.

Как процесс, глобализация затрагивает такие сферы, как экономика, политика, культура, безопасность, окружающую среду и др. Рассмотрим экономическую сферу глобализации, которая измеряется обменом товаров и услуг, капитала и информации, а также увеличивает мобильность населения в интеграционном масштабе. В общем глобализацию мировой экономики возможно определить, как увеличение зависимости между национальными экономиками стран и слиянием между ними различных процессов в определенной сфере мирового хозяйства.

В экономической глобализации одно из важных мест занимает развитие рыночной экономики, которой присущ процесс интернационализации хозяйственной жизни. Следовательно, международная экономическая интеграция, как главное ядро процесса глобализации, развивается с более быстрыми темпами, где сближаются и становятся взаимозависимыми национальные экономики, т.е. идёт единый интеграционный процесс в интернациональных масштабах, который суммируется на едином рынке, унифицирует экономическую политику. Таким образом ликвидируются национальные границы и создаются целостные региональные комплексы с общими национальными и межгосударственными органами управления.

Как было отмечено выше, глобализация явление не новое и имеет определенные этапы развития:

- 1) период с 1870 по 1914 года, когда возросла доля экспорта, увеличился поток иностранных инвестиций, увеличилась активность миграционных процессов из Европы в страны Нового света, из Индии в Китай. Данный период развития глобализации был прерван из-за мировых войн XX в.;
- 2) период с 1950 по 1980-е годы, который затронул только развитые страны, шел активный рост торговых и инвестиционных потоков между Европой, Америкой и Японией. Данный период развития глобализации привел к экономическому разрыву между развитыми и развивающимися странами.
- 3) период с 1980-х годов по сей день, который ознаменован новыми возможностями научно-технического процесса. Но на начальном этапе

данного периода глобализация экономики развивающихся стран была неудовлетворительной, снизились темпы экономического роста.

На сегодняшний день начался новый период глобализации, о чём говорит международный поток капиталов, как портфельных, так и прямых инвестиций, которые увеличились практически в 7 раз. Также новый период глобализации ознаменован выходом на свет и распространением новых систем получения, передачи и обработки информации, который позволил сделать глобальные коммуникационные сети, объединяющие финансовые и товарные рынки в один экономический механизм. Усовершенствованные компьютерные технологии, спутниковая и оптоволоконная связь допускает мгновенно передавать информацию, заключать сделки, переводить финансовые средства с одних счетов на другие независимо от расстояния и государственных границ. Территориальная удаленность партнеров друг от друга сегодня перестает быть решающим препятствием для их экономического сотрудничества. Все это, приводит к формированию единого мирового экономического пространства.

Вывоз капитала из страны или в страну играет также неотъемлемую роль в развитии процесса глобализации. Также быстрыми темпами стали развиваться транснациональные корпорации (ТНК), которые стали незаменимым элементом интернациональных производственных систем, глубоко внедренных в национальные комплексы зарубежных стран. ТНК выступают в качестве основного субъекта глобализационных процессов и являются их главной движущей силой [6].

Основным элементом, который описывает глобализацию мировой экономики, является интернационализация финансовых рынков и кредитно-банковской системы. На сегодняшний день, изменения, которые происходят в национальной кредитно-банковской системе одной страны, обязательно сказываются в кредитно-банковских системах другой страны. Несмотря на большую потребность во внешних источниках финансирования, они также подвергаются определенным изменениям, что ужесточает конкурентную борьбу на внутреннем и мировом рынках. Поэтому источниками кредитования выступают как финансовые рынки других стран, так и быстро развивающиеся международные финансовые рынки.

Процесс глобализации на настоящее время невозможно описать без роли международных экономических организаций. Международные экономические организации создавались в основном после Второй мировой войны. В процессе глобализации в основном принимают участие такие международные экономические организации, как Международный валютный фонд, Всемирный банк, Генеральное соглашение по тарифам и торговле и созданная на её основе Всемирная торговая организация, специализированные учреждения ООН (ЮНКТАД, ЮНИДО, МОТ, ФАО и др.), а также многочисленные организации, сформировавшиеся на региональной основе. Их деятельность способствует, с одной стороны, снижению уровня протекци-

онизма, либерализации всего комплекса международных экономических отношений, а с другой стороны, внедрению единых критериев проведения макроэкономической политики и унификации требований к налоговой, антимонопольной политике, политики в области занятости и др.

В конечном счёте, можно отметить, что глобализация, включая в себя все регионы и секторы мирового хозяйства, сводится к изменению соотношений между внешними и внутренними факторами развития национальных хозяйств. Ни одна страна не в состоянии рационально формировать и реализовывать экономическую стратегию развития, не учитывая процессы, происходящие в мировом хозяйстве.

Таким образом, глобализация мировой экономики создает реальные проблемы для многих стран, усиливая некоторые негативные тенденции, характерные для рыночной экономики в целом. Однако глобализация представляет собой объективный, необратимый процесс, развивающийся в соответствии с определенными закономерностями. Борьба с глобализацией – все равно, что пытаться остановить прогресс. Поэтому, в современных условиях особенно актуальным становится проведение адекватной социальной политики, осуществление финансового контроля и регулирования со стороны государства, а также улучшения международной координации экономической политики с целью смягчения негативных последствий глобализации и использования тех возможностей, которые она представляет для ускорения.

3. Развитие глобализации в Азербайджане.

Процессы глобализации не обошли стороной и Азербайджан. С восстановлением государственной независимости в 1991 году перед Азербайджаном открылись новые возможности для интеграции в мировое хозяйство. Благодаря данной интеграции Азербайджан начал сотрудничество с рядом крупнейших международных финансовых и экономических организаций.

В 1993 году же Азербайджан вступает в Содружество Независимых Государств (СНГ), образованное на постсоветском пространстве новыми независимыми государствами.

Несмотря на активный переход экономики к рыночным отношениям и вхождению экономики страны в мировую хозяйственную систему были очень тяжелыми и сопровождалось многочисленными проблемами. Главной проблемой на тот период была военная агрессия и оккупация более чем 20-ти процентов территории республики, сопровождающихся огромным ущербом для аграрного промышленного потенциала и социальной сферы, оценивается в 15 млрд, долларов США.

Таким образом, интеграция страны в мировое хозяйство начало усугубляться и за 1990-1994 годы объем валового внутреннего продукта сократился почти на 55%, объем промышленного производства на 52 %, сельскохозяйственной продукции на 44%. Добыча нефти сократилась на 3 млн. тонн, газа - на 3,1 млрд. куб. метров, объем производства продукции химической, нефтехимиче-

ской, металлургической, машиностроительной, легкой, пищевой и перерабатывающей промышленности уменьшился на 40-80% [1].

В сельском хозяйстве производство хлопка-волокна уменьшилось в 2 раза, винограда - в 4 раза, табака - в 2,7 раза, зерновых - в 1,4 раза, более чем наполовину сократилось производство мясомолочной продукции.

Со времени введения в обращение национальной валюты маната (1992-1995 г) - он потерял 90 процентов своей стоимости по отношению к доллару США. За 1992-1994 годы в Азербайджане потребительские цены возросли в 3786 раз, тогда как средняя зарплата увеличилась в 130 раз, а минимальная зарплата - всего лишь в 57 раз. Цены на многие виды продовольствия и товары первой необходимости почти достигли уровня мировых цен, тогда как средняя зарплата по республике составляла 9-10 долларов. Тем самым этот показатель оказался самым низким среди стран СНГ. Снижился также уровень общеобразовательного и медицинского обслуживания населения [1].

В результате этого, правительством страны была разработана стратегия экономической политики, где активно участвовали МВФ и международный банк. Стратегия экономической политики охватывала сферы денежно-кредитного обращения, ценовой и налоговой политики, широкой либерализации внешнеэкономической деятельности, разгосударствления и приватизации предприятий, создающих условия для развития многоукладной экономики.

В таких условиях правительству страны необходимо было укрепить законодательную базу страны для обеспечения макроэкономической стабильности. Проведенные в 90-х годах экономические реформы благоприятно сказались на дальнейшем развитии экономики страны. Посредством этого была отменена система госзаказа, квотирования и лицензирования, либерализована внешне-торговая деятельность, полностью либерализованы цены, отменено требование об обязательной продаже вырученной валюты предприятиями, упразднен валютный бюджет, отменены ограничения по зарплате, проведена жесткая финансовая и денежно-кредитная политика, усовершенствована таможенная и налоговая политика, тем самым были созданы благоприятные правовые условия для привлечения иностранных и частных инвестиций.

Экономическая глобализация, приобретая все большую и большую силу, подрывает национальную экономическую, денежную и фискальную политику. Глобализация сделала национальную экономику не только тесно связанной, но и зависимой от внешней экономики.

4. Влияние глобализации на экономику Азербайджана.

Современные проблемы глобального экономического пространства в Азербайджане приобретают серьезные актуальности, в связи с важностями снижения их глобальных влияний на развитие экономических процессов и национальной экономики страны.

Несмотря на то, что Азербайджан независимое государство, необходимо отметить, что по сей день существует ряд нерешенных фундаментальных задач, которые обеспечили бы достойное социально-экономическое

благополучие для развития экономики страны. Это, прежде всего, должно создать устойчивую, многомерную и конкурентоспособную экономику с учетом истощенных энергетических ресурсов. Также необходимо отметить, что последствия глобализации не всегда хороши для экономики развивающихся стран. Производители развивающихся стран не в состоянии конкурировать с транснациональными компаниями, которые достигли конечных результатов в своем крупном научно-техническом прогрессе и имеют большой исторический опыт.

Благодаря нефтяной промышленности и стратегическому развитию, проблемы макроэкономической и финансовой стабильности в Азербайджане, добились определенных успехов по формированию и усилению модели экономического развития страны. Несмотря на это, учитывая большой потенциал Азербайджана в не нефтяном секторе, успехи в этой области не являются удовлетворительными. Особые усилия предпринимаются по расширению деятельности не нефтяных секторов экономики страны и повышения экспортного потенциала. Стимулируется объем экспорта не нефтяных продуктов, расширяется ассортимент брендовых экспортных продуктов под маркой "Made in Azerbaijan". Тем более, по мнению ряда ученых и исследователей у азербайджанской экономике есть все шансы и потенциал для обеспечения саморазвития, рационального использования природных и экономических ресурсов, которые могут способствовать существенному увеличению не нефтяных продуктов и товаров в стране. Необходимо также на долгосрочный период эффективно использовать ресурсный потенциал экономики страны и успешно реализовать выход на мировые рынки наряду с нефтепродуктами и другими экспортно-ориентированным продуктам не нефтяного сектора, тем самым ослабить давление глобальных влияний на экономику страны [8].

Кроме того, за счет изучения прогрессивного опыта мировых стран по успешному функционированию национальной экономики и ее основных секторов в условиях глобализации, в стране необходимо активно применять более успешные подходы и механизмы по повышению продуктивности и эффективности в деятельности важных сфер национальной экономики, тем самым обеспечить ее устойчивость и стабильный рост на долгосрочный период.

Внешняя политика Азербайджана в сфере экономики не должна сводиться к тому, чтобы сделать экспорт главным источником роста экономики. Учитывая численность населения, территорию и промышленный потенциал страны, необходимо в полной степени развивать внутренний рынок, т.е. необходимо увеличить платежеспособность спроса и предложения товаров и услуг. Этого можно добиться путем развития промышленности и конкурентоспособности. Причем конкурентоспособность должна быть обусловлена реформированием всех сфер хозяйственной деятельности, которая будет сочетаться с государственным регулированием и рыночным саморегулированием. Этот путь является самым оптимальным для развития глобализации не только в Азербайджане, но и во всем мире.

Таким образом, существует очень важное решение для интеграции Азербайджана в глобализирующуюся мировую экономику. Основной целью этих задач является построение устойчивой, конкурентоспособной экономики, которая обеспечит устойчивое социально-экономическое развитие и безопасность граждан страны.

5. Заключение.

Таким образом, на сегодняшний день проблемы экономической глобализации является одной из актуальных проблем, которая является основным элементом в развитии национальной экономики и происходящих в ней процессов. В связи интенсификацией ведущих механизмов экономики и процессов мировой экономики необходимо укрепить конкуренцию и увеличить их прозрачность на глобальных сырьевых рынках, обеспечить эффективное распределение сырьевых ресурсов и источников, учитывать сбалансированность эколого-экономической системы стран мира. Более того, требуется тщательное и системное изучение причин глобальных кризисов мировой экономики, финансовой и валютной системы и обеспечить реализацию превентивных мер.

Литература:

1. Аббасов Ч.М. Пути интеграции Азербайджана в мировую экономику. Баку, «Элм», 2004, 263 стр.
2. Алиев Ш.Т. Внешнеэкономическая политика Азербайджана. Сумгайыт, 2015. - 185 с.
3. Глобальные трансформации: политика, экономика, культура / Д. Хелд, Д. Гольдблатт, Э. Макгрю, Дж. Перратон ; пер. с англ. В.В. Сошова [и др.]. М., 2004. 576 с.
4. Медведев В. Глобальная экономика: тенденции и противостояния // Мировая экономика и международные отношения. 2004. № 2. С. 3–10.
5. Миклашевская Н. А., Холопов А. В. Международная экономика / под ред. А. В. Сидоровича. М.: Дело и Сервис, 2004. С. 12–20
6. Субботин А. Перспективы глобального рынка // Мировая экономика и международные отношения. 2006. № 1. С. 14–22.
7. Стиглиц Дж. Э. Глобализация и ее последствия. Баку, 2004.
8. Шакаралиев А.Ш., Шакаралиев Г.А. Экономика Азербайджана: реалии и перспективы. Баку, “Турхан”, 2016. - 536 с.

Xülasə

Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası

Məqələdə müəllif qloballaşma proseslərinin dünya və Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirini təhlil etmişdir. Bütövlükdə, müəllif dünya iqtisadiyyatına Azərbaycan iqtisadiyyatının inteqrasiyası proseslərini araşdırmışdır.

Dünyada baş verən iqtisadi proseslərin milli iqtisadi proseslərə təsiri qeyd olunur. Müəllif Azərbaycan iqtisadiyyatının qloballaşma proseslərindən kənar qalmamasını təsdiqləyir.

Araşdırma zamanı müəllif milli iqtisadi münasibətlərin dünyada baş verən iqtisadi proseslərdən asılılığını müəyyən edir və bu istiqamətdə aparılan işlərdən bəhs edir.

Summary

Integration the Economy of Azerbaijan into the World Economy

The article is devoted to the problems of integration of Azerbaijan's economy into the world economy, where the issues of economic globalization both in the world and in Azerbaijan are studied. The problems of economic globalization is one of the pressing problems, which is the main element in the development of the national economy and the processes taking place in it. The study of this issue showed that the national economy has become not only closely related, but also dependent on the external economy.

Rəyçi: İ.f.d., Ş.Abdullayeva

Şəfəq Abdullayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

QAFQAZ YƏHUDİLƏRİNİN SOSIAL-İQTİSADI STATUSU

Açar sözlər: dağ yəhudiləri, aşkenaz yəhudiləri, gerlər və subbotniklər, sosial-iqtisadi status, tolerantlıq

Keywords: mountain Jews, Ashkenazi Jews, Gers and Subbotniks, socio-economic status, tolerance

Ключевые слова: горские евреи, евреи-ашкенази, геры и субботники, социально-экономический статус, толерантность

1. Qafqaz yəhudilərinin bu torpaqlarda məskunlaşma tarixi

Araşdırmalar göstərir ki, azərbaycanlılarla yəhudilərin bir yerdə yaşama tarixi yüzilliklər öncə mövcud olmuş Alban dövləti tarixinə qədər uzanır. Aparılmış arxeoloji qazıntıları da bu faktın doğruluğunu sübut edir. Belə ki, arxeoloji qazıntıları zamanı Quba şəhərinin yaxınlığında Sinaqoqa, Bakı ətrafında isə təxminən yeddinci yüzilliyə aid yəhudi yaşayış məntəqəsinə rast gəlinmişdir.

Bir çox tarixçilər yəhudilərin əcdadlarının eramızdan əvvəl VI əsrdə İudey ərazisində yaşayan, sonra isə Mesopotamiya ərazisində məskunlaşdırılan insanlar olduğunu iddia edirlər. Azərbaycan ərazisinə yəhudilərin gəlişi V əsrin sonları VI əsrin əvvəllərində İranda məzdəkilər hərəkatının yatırılmasından sonrakı tarixə təsadüf edir. Həmin dövrdə məzdəkilərə dəstək verən yəhudiləri İran hökuməti imperiyadan uzaqlaşdıraraq Azərbaycan və Dağıstan ərazisinə sürgün edib. Sürgün edilmiş həmin yəhudilər fars dilinin cənub-qərb ləhcəsində danışblar ki, bu dil hazırda Azərbaycanda yaşayan dağ yəhudilərinin dili ilə demək olar ki, eynidir. Azərbaycan yəhudiləri əsasən **Aşkenaz, Cuhuro və Gurjim** qruplarına bölünür. Özlərini cuhur adlandıran **dağ yəhudiləri** Azərbaycanda çoxluq təşkil edir.

Dağ yəhudiləri sözü ilk dəfə XIX əsrin birinci yarısında, Rusiya imperiyası Qafqazı işğal etdikdən sonra Qafqazda yaşayan yəhudilərin Avropada yaşayan aşkenaz yəhudilərindən fərqləndiyini göstərmək məqsədi ilə işlədilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, XIII əsrin ortalarında Bizans imperiyasından gələn yəhudilər dağ yəhudilərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Rəsmi məlumatlara görə XIX əsrin sonlarına yaxın Rusiya imperiyası ərazisində 34 yəhudi icması olub. Azərbaycanda dağ yəhudiləri kompakt halda XVIII əsrdə Quba xanlığı dövründə salınmış Qırmızı qəsəbədə məskunlaşmışlar.

Azərbaycanda məskunlaşan ən qədim yəhudi icmalarının digər etnolinqvisitik qrupu **gürcü yəhudiləridir**. Özlərini “*kartli ebraeli*” və ya “*israeli*” adlandıran və qədim zamanlarda Gürcüstan ərazisində məskunlaşmış gürcü yəhudiləri Azərbaycana ilk dəfə XIX əsrin əvvəllərində gəlməyə başlamışlar. Bunlar əsasən, Tbilisidən, Qoridən, Batumidən olan sənətkarlar olmuşdur. Onların İçərişəhərdə

dükənləri, ayaqqabı və dabbaq emalatxanaları olmuşdur. Sonralar intensiv olaraq Azərbaycana gələn gürcü yəhudilərinin Azərbaycana axını Böyük Vətən müharibəsində davam etmişdir. Hazırda əsasən Bakı şəhərində 300-ə yaxın yaşayan gürcü yəhudiləri ölkəmizdə sayca ən kiçik yəhudi subetnik qrupdur. Az olmalarına baxmayaraq onların Bakıda ayrıca sinaqoqları var[1].

Azərbaycanda məskunlaşmış digər yəhudi icmasının nümayəndələri **aşkenazlardır**. Bu subetnik qrup orta əsrlərdə Mərkəzi Avropada formalaşmışdır. Aşkenaz termini orta əsrlərdə Almanyanın semit dillərində Askenaz adlandırılması ilə əlaqəli meydana gəlmişdir. Buna görə aşkenazların danışdığı dil qədim alman dili əsasında formalaşmışdır. Aşkenazlar Azərbaycana Rusiya imperiyasının qərb quberniyalarından köçürülmüşlər. Bakıya ilk dəfə 1811-ci ildə gəlməyə başlayan aşkenaz yəhudilərinin davamlı köçməsi sayəsində 1910-cu ildə onların sayı hətta dağ yəhudilərini üstələmişdi. Əsasən Bakı və Gəncədə məskunlaşmış dörd minə yaxın aşkenaz yəhudilərinin özlərinin xüsusi sinaqoqu fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda bir müddət Kürd yəhudiləri, Krımçaklar, Buxara yəhudiləri və İbrani köklü olmayan Subbotnikvə Ger yəhudiləri də yaşamışdır. Gerlər və Subbotniklər 1820-ci illərdə Rusiyanın müxtəlif əyalətlərində yəhudiliyi qəbul etmiş etnik qruplardır. 1839-1841-ci illərdə Çar hökuməti onları Cənubi Qafqaza, əsasən də Azərbaycana sürgün etdi. Azərbaycanda onlar köhnə adı Həştərxan Bazarı olan Cəlilabadın Privolnoye kəndində yerləşdilər. 1990-cı illərin əvvəllərində Ger və Subbotniklərin Azərbaycanda sayı 5000 nəfər idi.

2002-ci ildə Azərbaycanda yəhudilərin sayı 8900 nəfər olmuşdur ki, bunların 5500-ü dağ yəhudiləri idi. Bundan əlavə, bir neçə min nəfər isə Azərbaycan türkləri ilə qarışıq evlilikdən olanlar idi[2].

2. Qafqaz yəhudilərinin Azərbaycanda məskunlaşdığı ərazilər

Yəhudilər Azərbaycanın bir sıra bölgələrində məskunlaşmışlar. Bunların müəyyən hissəsi hələ Alban dövləti tarixindən burada yaşasalar da müəyyən hissəsi Çar Rusiyasının yəhudilərə qarşı apardığı sürgün siyasətinin nəticəsində Azərbaycana köçürülmüşlər. Məsələn, XIX əsrin ortalarında Çar hökuməti tərəfindən Cəlilabadın Privolnoye kəndinə sürgündən sonra bu kənd Rusiyanın ən böyük Yəhudi-rus məskunlaşma məntəqələrindən biri olmuşdu.

1970-ci illərə qədər yəhudilər sıx olaraq Bakıda, Sumqayıtda, eləcə də Quba, Oğuz, İsmayıllı Şamaxı, Göyçay, Yevlax, Bərdə, Şirvan və digər rayonlarda məskunlaşmışdılar. Hətta Oğuzda Cuhudlar məhəlləsi adında bir qəsəbə və 2 böyük Sinaqoqları var.

Lakin sovetlər qurulanda azərbaycanlılara olduğu kimi yəhudilərə də güclü təzyiqlər başladı. Bütün Sionist fəaliyyətlər və İbranicə qaynaqlar qadağan edildi və 1920-ci illərin əvvəlində yüzlərlə yəhudi ailəsi Azərbaycandan köçərək İsrailə yerləşdilər. Sonradan bu ailələrin köçməsinə qadağa qoyuldu. 1970-ci ildə köç qadağası götürüldükdən sonra xeyli sayda yəhudi ailəsi İsrailə köç etdi.

Araşdırmalar göstərir ki, 1970-ci ildə Azərbaycanda 41288 nəfər yəhudi var idi. Lakin 1971-78-ci illər ərzində bu ailələrin üç minə İsrailə köçərək Tel-Əviv və Hayfa şəhərlərində yerləşdi.

Hazırda Azərbaycanda yəhudilər üç yəhudi icmasında – dağ yəhudiləri, aşkenaz və gürcü yəhudiləri icmalarında məskunlaşmaqla əsasən Bakıda, Sumqayıtda, Quba və Oğuz rayonunda yaşayırlar. Təsadüfi deyildir ki, Quba rayonunda olan Qırmızı qəsəbə dünya üzrə dağ yəhudilərinin ən çox məskunlaşdığı ərazilərdən biridir. Yəhudi dini icma rəhbərlərinin məlumatlarına əsaslanaraq, hazırda Azərbaycanda 11 min nəfərə yaxın dağ yəhudisi, 4,3 min nəfəri aşkenaz yəhudisi və 700 nəfəri gürcü yəhudisi olmaqla 16 min yəhudi yaşayır. Lakin 2000-ci illərin əvvəllərindən bir çox ailələrin Azərbaycana qayıtması nəticəsində onların sayı 20 minə yaxınlaşmışdır.

Qeyri-rəsmi məlumatlara görə dünyada təxminən 200 min nəfərdən artıq dağ yəhudisi var və onlar bu gün İsrail, ABŞ və Almaniyada immiqrant həyatı yaşayırlar. Bundan əlavə, dağ yəhudilərinin Vaşinqtonda, Nyu-Yorkda və Torontoda çox böyük və tanınmış icmaları fəaliyyət göstərir[3].

3. Qafqaz yəhudilərinin Azərbaycanda sosial statusu

Azərbaycan tolerant ölkə kimi bütün xalqların nümayəndələrinə olduğu kimi yəhudi icmalarına da fəaliyyət üçün eyni normal şərait yaratmışdır. Bu səbəbdəndir ki, keçmiş sovet respublikaları içərisində yalnız Azərbaycanda yəhudi icması normal fəaliyyət göstərir. Bunun bariz nümunəsi kimi Qubada yerləşən “Qırmızı qəsəbə”ni misal göstərmək olar. Bu qəsəbə bütün Avropada dağ yəhudilərinin kompakt yaşadığı yeganə ərazidir.

Azərbaycanlıların yəhudilərlə olan xoş münasibətinin nəticəsidir ki, hələ 1919-cu ildə Bakıda Korqanov küçəsində və Sabunçu qəsəbəsində yəhudi sinaqoqları tikilmişdir. Çar Rusiyasının köç siyasətinin qurbanı olaraq Azərbaycana sürgün edilən müxtəlif yəhudi icmalarının nümayəndələri burada bir-birləri ilə qaynayıb qarışır və beləliklə də xalq kimi intellektual inkişafın əsasını qoyurdular. Bu bir faktdır ki, Çar Rusiyası devrildikdən sonra Bakıda yəhudi dilində məktəb açıldı, Yəhudi Xalq Universiteti təşkil olundu. Yəhudilərin daha dərin biliklərə yiyələnməsi üçün Bakının, eləcə də Rusiyanın müxtəlif şəhərlərinin ali məktəblərində yəhudi gənclər üçün müsabiqədənkənar yerlər ayrıldı. Bunun nəticəsində yəhudilərin ilk nəsil ziyalı təbəqəsi formalaşdı[4].

Qısa müddət ərzində tamamilə savadsız olan bir xalq, digər qabaqcıl xalqların sırasına qoşularaq öz yazılarını formalaşdırdılar, doğma dillərində dərslik, bədii ədəbiyyat, müxtəlif nəşrlər çap etdirməyə başladılar. Az sonra yəhudilər arasında ali təhsilli həkimlər, alimlər, iş adamları meydana çıxdı ki, onlar da Azərbaycan elminə, mədəniyyətinə, incəsənətinə öz layiqli töhfələrini verdilər. Bundan başqa, yəhudilər neft və qaz sənayesində də fəal iştirak etməklə ölkənin iqtisadi həyatına qoşuldular.

1970-ci illərdə yəhudilərin İsrailə kütləvi köç etməsinə baxmayaraq Bakıda 6 mindən artıq yəhudi yaşayır və onlara olan tolerant münasibət bu gün də davam edir. Belə ki, dağ yəhudiləri icmasının yeni sinaqoqu 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü və qayğısı ilə tikilib istifadəyə verilmişdir. Ölkəmizdə yəhudilərə olan münasibətin nəticəsidir ki, onlar öz adət-ənənələrini, mədəni və mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, Azərbaycanı öz ölkələri kimi sevib onun siyasi, eləcə də sosial-iqtisadi həyatında fəal

iştirak edirlər. Hətta Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda şəhid zirvəsinə yüksəlirlər.

Dağ yəhudilərinin “kaqal” adlanan icması onların sosial cəhətdən təşkilinin əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Belə ki, müəyyən formada özünüidarə etmə forması olan bu sosial təşkilatda həm dini, həm siyasi, həm də dünyəvi məsələlər müzakirə olunaraq öz həllini tapır. “Kaqal”ın ayrı-ayrı elementləri yəhudilərin kompakt yaşadıqları ərazilərdə fəaliyyət göstərərək onların etnik və sosial ənənələrinin qorunub saxlanılmasında müstəsna rol oynayır. Azərbaycanda yaşayan dağ yəhudilərinin azərbaycanlılarla xoş münasibətinin nəticəsidir ki, bir çox xövrələrinin adları, özlərinə məxsus geyim elementləri Azərbaycan dili vasitəsilə izah olunur. Məsələn, təndir, kürsü, mağal, xəngəl, dolma, düşbərə, gürzə, eləcə də arxalıq, buqozaltı və başqa geyimlər və bəzəklər Azərbaycan dilindən keçən sözlərlə ifadə olunaraq ümumi Qafqaz səciyyəsi daşıyır[5].

Araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizdə məskunlaşaraq, yerli əhali ilə xoş münasibət qurmağı bacaran hər millət kimi yəhudilər də ölkəmizin vətəndaşları kimi qəbul edilərək Avropanın bir çox ölkələrindən fərqli olaraq heç bir ayrışdırıcılıqla qarşılaşmayıblar. Xalqımızın bu xüsusiyyəti bizi həmişə başqa millətlərdən fərqləndirib.

4. Azərbaycanda yəhudilərin sosial-mədəni inkişafı

Azərbaycan xalqının yəhudi xalqına verdiyi önəmin nəticəsində 1960-cı illərin sonlarından başlayaraq Bakı və Sumqayıtda indi də fəaliyyət göstərən mədəni və sionist təşkilatlar yenidən quruldu və yəhudilərdə mədəni canlanma daha da genişləndi. Bakıda İbranicə ilk qanuni dərslər öyrədilməyə başladı və iki liseydə seçmə fənn kimi təqdim edildi. 2007-ci ildə Bakıda gündüz məktəbi, uşaq və qocalar evi, elm şöbəsi, kitabxana və s. xidmətlər göstərmək məqsədi ilə “Or Avner Habad” mərkəzi açıldı və bu gün də fəaliyyət göstərir. Hazırda Bakıda üç, Quba və Oğuzda iki sinaqoq fəaliyyət göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2003-cü ildə Bakıda açılmış sinaqoq Avropanın ən böyük sinaqoqlarından biridir. Bu gün yəhudilər Azərbaycanın ictimai həyatında da böyük rol oynayırlar. Belə ki, hazırda Azərbaycanda Azərbaycan-İsrail Dostluğu Cəmiyyəti, “Coynt”, “Vaad-L-Xatzolla” kimi iri yəhudi xeyriyyə təşkilatları, “Soxnut” yəhudi agentliyi, Azərbaycan Yəhudi Qadınlarının Humanitar Assosiasiyası, “Azərbaycan-İsrail” Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti, “Xava” adlı qadın cəmiyyəti və başqa yəhudi qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərir[6].

Qədim zamanlardan bəri dağ yəhudiləri digər xalqların nümayəndələrini həmişə mehribanlıq və səmimiyyətlə qəbul etmişlər. Yəni qonağa hörmət onlarda müqəddəs vəzifə hesab olunub. Ona görə də dağ yəhudilərinin ən vacib ənənələrindən biri də məhz qonaqpərvərlik hesab olunur.

Dağ yəhudiləri ilə burada yaşayan digər xalqlar arasında sıx münasibətlərin göstəricilərindən biri də hər bir dağ yəhudi ailəsi üçün səciyyəvi olan və geniş yayılmış xalçaçılıq sənətidir. Yəhudi ailələrinin ən yaxşı xalçaları ev şəraitində yundan toxunan xalçalar hesab olunur. Bu xalçalar bir çox ornamentlərinə, toxunuş üslubuna görə Quba xalçaçılıq məktəbinə məxsus xalçalara bənzəyir. Dağ yəhudilərinin özlərinə məxsus digər qeyri-maddi mədəni irsinin elementlərindən biri də

toy mərasimidir. Bu mərasim özünəməxsus formaları ilə əsrlər boyu dəyişməmişdir və bu gün də icra edilir. Toy mərasiminin özünəməxsusluğu bir sıra ayinlərin icra edilməsi ilə fərqlənir. Məsələn, toy mərasimində ravi mütləq iştirak etməlidir. Toy mərasimi şənbə günü ola bilməz. Çünki şənbə günü dindar yəhudilər heç bir işlə məşğul ola bilməzlər. Nikah mərasimi mütləq sinaqoqun həyatında qurulmuş xüsusi bəzəkli talvarın altında keçirilməlidir. Bundan başqa, dağ yəhudilərinin digər zəngin mənəvi mədəniyyəti də var. Bu mədəniyyətə misal kimi Roş-Ha-Şana, Yom-Kipur, Pesax, Sukkot, Şavuot və digər bayramları qeyd etmək olar. Bu bayramların müxtəlif vaxtlarında və xüsusi təntənə ilə qeyd olunur. Məsələn, Roş-Ha-Şana 2 gün davam etməklə sentyabr ayında keçirilir. Bu bayramdan 10 gün sonra Yom-Kipur bayramı başlayır. Ən çox davam edən Pesax bayramı 8 gün davam edir. Pesax bayramından təxminən bir ay sonra Şavuot bayramı başlayır [7].

5. Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında yəhudilərin rolu

Azərbaycan tarixən çoxmədəniyyətli bir ölkə olmuşdur. Qədim zamanlardan burada avarlar, ləzgilər, talışlar, udinlər, eləcə də yəhudilər birlikdə sülh və dostluq şəraitində yaşamışlar. Azərbaycanda multikulturalizmin bir siyasət kimi inkişaf etdirilməsi dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, ölkədə yaşayan müxtəlif millətlərin nümayəndələri yerli əhali ilə birlikdə iqtisadiyyatın bütün sahələrinə investisiya qoyaraq müxtəlif müəssisələr açmış və bununla da həm özləri mənfəət götürmüş, həm də əhalinin tələbatını ödəyərək ölkənin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərmişlər. Bunun nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir çox iri müəssisələrin rəhbərləri ölkəmizdə yaşayan qeyri azərbaycanlılardır.

Təkcə ölkəmizdə deyil digər ölkələrdə, məsələn Rusiya iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rola malik bir çox yəhudi iş adamları hazırda Azərbaycanın bir sıra bölgələrinə – Quba, Qusar, Xudat, Göyçaya investisiya qoyublar. Yəhudi iş adamları Azərbaycanın regionlarında evlər, konserv kombinatları tikir, istixana təsərrüfatları yaradır, eləcə də mal göndərmək üçün həblər yaradırlar. Məhz həmin həblərin vasitəsi ilə malların logistikası və gömrük məsələlərini birgə həll etmək, məhsulu soyuducu anbarlarda saxlamaq və lazım olan yerlərə asanlıqla çatdırmaq mümkündür. Yəhudi iş adamlarının dəstəyi ilə Azərbaycana yeni müasir texnologiyalar gətirilir ki, bu da istehsalın dünya standartları səviyyəsində təşkil edilməsinə kömək edir. Azərbaycanlı iş adamları bu gün məhz yəhudi iş adamlarının qurduğu infrastrukturadan istifadə edərək istehsal etdikləri malları asanlıqla xaricə sata bilirlər.

Hazırda Azərbaycanın istixana təsərrüfatı məhz İsrail mütəxəssislərinin tövsiyəsi əsasında qurulmuşdur ki, bunun nəticəsində əhali il boyu fərəş tərəvəz yeyə bilər. Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafına təsir edən amillərdən biri də ölkəyə İsraildən gələn turistlərdir. Bu gün tranzit ABŞ-İsrail-Bakı və Bakı-Təl-Əviv-Bakı təyyarə reysləri vasitəsi ilə Azərbaycana həftədə 4 çarter reysi həyata keçirilir. 2018-ci ilin statistikasına görə ki, Azərbaycana gələn turistlərin 14%-i məhz İsrail vətəndaşlarıdır [8].

Nəticə

Azərbaycanda yəhudilərə həmişə xoş münasibət bəslənilmiş, onlar heç vaxt təqiblərə, təhqirlərə, antisemit hərəkatlərə məruz qalmamış və heç vaxt alçaldıl-

mamışlar. Onlar həmişə milli geyimlərində, o cümlədən onları fərqləndirən milli baş geyimlərində rahat gəzmiş, heç bir təqibə məruz qalmadan ibadət üçün sina- qoqa getmişlər. Amma bu da faktdır ki, hətta Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində də belə hərəkətlər həmişə təhlükəli olmuşdur. Azərbaycan dövlət kimi həmişə və hər yerdə antisemitizm təzahürlərini pisləmiş və hazırda da pisləyir. Məhz bu mü- nasibətin nəticəsidir ki, Azərbaycan mənşəli yəhudilər müxtəlif yerlərdə yaşama- larından asılı olmayaraq Azərbaycanı sevir və öz imkanları daxilində İsrail ilə Azərbaycanın bütün sahələrdə əməkdaşlığına dəstək olur, yeni əməkdaşlıq forma- larının formalaşmasına kömək göstərir[9].

Ədəbiyyat:

1. <http://multikultural.az/az/milli-azliqlar/119/azerbaycanda-yehudilerin-sosial- medeni-inkisafi/>
2. Salmanov.M., Azərbaycan yəhudiləri- tarixdən bu günə Palitra-2018, № 185. – səh. 13.
3. Энгел.В.В., «Первые еврейские общины на территории России»
4. Dağ yəhudilərini Azərbaycanın tolerant ölkə olması özünə cəlb edib. Paralel-2018, № 3. səh. 9.
5. Yəhudilər. 525-ci qəzet-2019, № 116. –səh. 7. http://anl.az/down/meqale/525/- 2019/avqust/http://multiculturalism.preslib.az/az_a5.html
6. Azərbaycan yəhudiləri <http://yahudi.az/index.php?newsid=2014-05-2013>,
7. Миндлин. А.Б, «Евреи при Александре Первом»
8. Əlizadə.Ş., “Azərbaycanda multikulturalizm və onun ölkənin sosial iqtisadi inki- şafında rolu” – 2018.
9. Дубнов.Ш. ,«Новейшая история евреев»

Summary

Socio-Economic Status of Caucasian Jews

The article "Socio-economic status of Caucasian Jews" provides information about the history of settlement of Caucasian Jews in these areas and the groups of mountain Jews.

The article investigated the activities, social status and socio-cultural development of the Jewish communities in Azerbaijan, their role in the socio-economic development of the Republic.

In addition, the article analyzes the forms of economic and social cooperation between Azerbaijan and Israel and presents the relevant results.

Резюме

Социально-экономический статус кавказских евреев

В статье «Социально-экономический статус кавказских евреев» представлена информация об истории расселения евреев на Кавказе, и групп горских евреев.

В статье исследуется деятельность, социальное положение и социально-куль- турное развитие еврейских общин Азербайджана, а также отмечена их роль в соци- ально-экономическом развитии республики.

Кроме этого, в статье исследованы формы экономического и социального сотрудничества между Азербайджаном и Израилем, и представлены соответствующие результаты.

Rəyçi: İ.f.d., S.Məhərrətova

PERSONALİLƏR

CƏFƏR XƏNDAN – 110

Azərbaycanlı şair, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Hacıyev Cəfər Zeynal oğlu (Cəfər Xəndan) 1910-cu il mayın 8-də İrəvan şəhərində müəllim ailəsində doğulub. O, 1918-ci ildə ailəsi ilə birgə Gəncəyə köçüb. Cəfər Xəndan 1925-ci ildə Gəncə Pedaqoji Texnikumunu bitirib, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsinə daxil olub. Daha sonra isə təhsilini aspiranturada davam etdirib.

1932-1941-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda assistent, müəllim, dosent, kafedra müdiri işləyib, həmçinin ədəbi prosesdə fəal iştirak edib, “Ədəbiyyat qəzeti”nin məsul katibi, “Gənc işçi” qəzetinin ədəbiyyat şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışıb. 1938-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul edilib.

Bunlardan başqa, Cəfər Xəndan M.F.Axundov adına Müəllimlər İnstitutunda dil və ədəbiyyat fakültəsində dekan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda şöbə müdiri, eyni zamanda Azərbaycan Yazıçılar birliyində təşkilat katibi kimi fəaliyyət göstərib. 1939-cu ildə dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alıb. Həmin ildə orta məktəb şagirdləri üçün “Azərbaycan ədəbiyyatı (sovet dövrü)” dərsliyini nəşr etdirib.

1940-cı ildə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında M.Ə.Sabir haqqında ilk monoqrafiya “Sabir (həyat və yaradıcılığı)” adlı kitabı çapdan çıxıb.

1947-1950-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, filologiya fakültəsinin dekanı, 1950-1954-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru, 1952-1961-ci illərdə isə həmin universitetin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri vəzifələrində işləyib.

Cəfər Xəndan bütün çoxcəhətli ədəbi-bədii, ictimai-siyasi, elmi-pedaqoji fəaliyyəti dövründə yaradıcılıq axtarışlarını daim davam etdirib, bu gün də əhəmiyyətini qoruyub saxlayan, ölkəmizin ali və orta məktəblərində çoxminli tələbə və professor-müəllim kollektivlərinin istifadə edib bəhrələndikləri dərslük və monoqrafiyalar yazıb. Görkəmli alim 1947-ci ildə “1906-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi və onun ədəbiyyatda inikası” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib, filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi alıb.

1948-ci ildə “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kitabını təkrar çap etdirib, 1949-cu ildə elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə professor elmi adına layiq görülüb. 1951-ci ildə “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, 1952-ci ildə iki hissədən ibarət “Sovet ədəbiyyatı”, “1954-cü ildə Cəfər Cabbarlının həyat və yaradıcılığı”, 1955-ci ildə “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerkləri”, 1956-cı ildə “Mikayıl Müşfiq”, “Molla Nəsrəddin”, 1958-ci ildə “Mir Cəlal”, “M.Ə.Sabir haqqında”, 1961-ci ildə “Şairin həyatı”, 1962-ci ildə “Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri” adlı kitabları çapdan çıxıb. Professor Cəfər Xəndan üç cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin 1957-ci ildə nəşr olunmuş üçüncü cildinin müəlliflərindən biridir.

Professor Cəfər Xəndan şair, tənqidçi, tərcüməçi kimi də maraqlı bir yaradıcılıq yolu keçib. O, “Bəyaz gecələr” (1936), “Cəbhə şeirləri” (1942), “Qafqaz” (1942), “İlk ayrılıq” (1944), “Mübarizə yollarında” (1946) kimi kitablarında toplanmış şeir və poemaları ilə oxucuların estetik zövqünün formalaşmasında, insanların mənəvi dünyasının yetkinləşməsində iştirak edib. C.Xəndanın Azərbaycan tərcümə sənətinin tarixində olduqca mühüm yer tutan fars dilindən Azərbaycan dilinə yüksək poetik tərcümələrini əhatə edən Nizami Gəncəvinin “Lirika” (1940), M.F.Axundovun “A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması” (1962), Heyran Xanımın “Qəzəllər” (1975) kitabları geniş oxucu kütləsi, ədəbiyyat, sənət və elm adamları tərəfindən böyük maraq və məhəbbətlə qarşılanıb.

Cəfər Xəndan 1961-cı ilin 10 avqustunda Bakıda vəfat etmişdir.

XRONİKA

Hər il olduğu kimi bu ildə də Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) Ulu Öndər Heydər Əliyevin 97 illiyi münasibətilə “Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” mövzusunda III beynəlxalq elmi konfransın keçirilməsi planlaşdırılmışdı. Lakin mövcud pandemiya şəraitində bu konfransın əyani şəkildə keçirilməsi mümkün olmadığından Universitet rəhbərliyi, müəllimlər və tələbələrin iştirakı ilə müxtəlif mövzularda onlayn müzakirələr və seminarlar keçirilmişdir.

Konfransın ideya müəllifi rektor akademik Kamal Abdulla bu formatın da həm tələbələr, həm də konfransın digər iştirakçıları üçün faydalı olduğunu bildi-rib. O qeyd edib ki, hər il belə bir konfransın keçirilməsinin məqsədi Ümummillil lider Heydər Əliyevin Azərbaycan multikulturalizmi sahəsində gördüyü işləri təbliğ etməkdir.

Bu il virtual keçirilən konfransda iştirakçılar öz tezislərini səsləndiriblər. Konfransın müxtəlif virtual seksiyalarında tələbələr Azərbaycandakı multikultural və tolerant mühit, Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri, müxtəlif ölkələrlə çoxtərəfli əməkdaşlıq və sair mövzularda tezislərlə çıxış ediblər.

Virtual konfranslar “Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan”, “Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası və multikulturalizm”, “Qloballaşan dünyada dinlərin və mədəniyyətlərin dialoqu”, “Müasir beynəlxalq münasibətlər və multikulturalizm” və “Multikultural dəyərlərin formalaşmasında təhsilin rolu” bölmələri ilə öz işini davam etdirmişdir.

ADU Elmi xəbərlər

Xalq yazıçısı Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” romanı Almaniya-ya çap olunub. Türkoloq Herman Kielin tərcüməsində işıq üzünə gələn romanın redaktoru Almaniya-ya yaşayan həmyerlimiz, yazıçı-araşdırmaçı Orhan Arasdır.

Alman nəşirlər romanı “Şərqi sirləri Kamal Abdullanın zəngin dili və özünəxas fəlsəfi izah tərzilə Qərb oxucusunu əfsunlamağa davam edəcəkdir” təqdimatı ilə oxucuların ixtiyarına verilib.

Qeyd edək ki, “Sehrbazlar dərəsi” romanı Türkiyədə (2010), Rusiyada (2010, 2013, 2016), Litvada (2013), Qazaxıstanda (2013), Fransada (2013), Yaponiyada (2013), İranda (2014), ABŞ-da (2015), İtaliyada (2016), Rumıniyada çap olunub və bu ölkələrdə böyük təqdimat mərasimi keçirilib. Almaniya romanın çap olunduğu 11-ci ölkədir.

ADU Elmi xəbərlər

Çapa imzalanıb: 05.02.2020.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 8,5 ç.v. Tiraj: 300.

Bakı, R.Rza küç., 125

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU Elmi Xəbərlər” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin minimum həcmi 5 səhifə, maksimal həcmi 10 səhifə olmalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 12, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119]);
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir;
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago Linguistic Society, 1976, pp.594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Məqalələrlə bərgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. The papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Research Papers" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper should be a minimum of 5 pages in length and a maximum of 10 pages in length.

2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.

3. The papers must be written in MS Word format (spacing 1.5, Font: Times New Roman 12 pt., margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom).

4. The key words 3-5 words must be given in italics in three languages after the title.

5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:

a) In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119];

b) Repeated reference to the same source, must be given under the same number of the references;

c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.

6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

Reference must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year

For example: Abbasov E.A Linguistic Analysis of the Text. Baku: Science and Education, 2017.

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.

For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English Language. // Philological Issues, 2016, № 1, pp.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago Linguistic Society, 1976, pp.594-609.

7. At the bottom of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.

8. Doctor of Sciences' review on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не берется.

Требования к публикации

1. Максимальный объем статьи 10 полных страниц, минимальный – 5 полных страниц.

2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.

3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал-1,5, размер шрифта – 12, Times New Roman; поля – 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу – по 2 см).

4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.

5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:

а) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте;

б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]);

в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы .

6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте:

Книги: автор, название, место и год издания.

Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.

Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago Linguistic Society, 1976, pp.594-609.

7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.

8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

**AZƏRBAYCAN
DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

Az1014, Bakı, R.Behbudov küç., 134

e-mail: info@adu.edu.az

www.adu.edu.az